

Agresivnost i vršnjačko
nasilje kod učenika u
osnovnim školama

AGRESIVNOST I VRŠNJAČKO NASILJE
KOD UČENIKA OSNOVNIH ŠKOLA

Autorica:
Mirela Šuman

Recenzenti:
prof. dr. Ismet Dizdarević
dr. sci. Elmedin Muratbegović

Urednica:
Leila Hamzagić-Kovačević

Lektura:
Selma Zvirac

Naslovna strana:
Udruženje INFOHOUSE

Ilustrator:
Mirza Latifović

DTP:
ŠDC

Izdavač:
Udruženje INFOHOUSE

Štampa:
ŠDC Sarajevo

Tiraž:
150 primjeraka

Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

37.06:364.632
316.624:373.3

ŠUMAN, Mirela

Agresivnost i vršnjačko nasilje kod učenika u osnovnim
školama / Mirela Šuman. - Sarajevo : Udruženje Infohouse, 2017. - 151
str. : graf. prikazi ; 25 cm

Biografija: str. 151. - Bibliografija: str. 116-125.

ISBN 978-9926-8163-0-8

COBISS.BH-ID 23935750 [1]

SADRŽAJ

TEORIJSKI I PRAKTIČNI DOPRINOS DJELOTVORNOJ PREVENCIJI	5
AGRESIVNOST I VRŠNJAČKO NASILJE KOD UČENIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA	13
UMJESTO PREDGOVORA	17
UVODNE NAPOMENE	19
■ VRŠNJAČKO NASILJE I AGRESIVNOST KOD DJECE	21
Pojmovno određenje agresivnosti među djecom	21
Vrste agresivnosti kod djece	23
Zašto i kako nastaju agresivnost i vršnjačko nasilje – porijeklo fenomena	25
■ NASILJE	30
Osnovni oblici nasilja nad djecom	32
■ VRŠNJAČKO NASILJE	35
Pojmovno određenje vršnjačkog nasilja	35
Oblici vršnjačkog nasilja	38
Profili aktera u vršnjačkom nasilju i faktori rizika za pojavu nasilnog ponašanja	39
■ PREVENCIJA AGRESIVNOSTI I VRŠNJAČKOG NASILJA	46
Modeli prevencije nasilja u školama	47
■ ŠKOLA KAO PREVENTIVNI FAKTOR VRŠNJAČKOG NASILJA	50
Pristup prevenciji agresivnosti i vršnjačkog nasilja u školi	54
Posljedice vršnjačkog nasilja	56
■ POJAVA VRŠNJAČKOG NASILJA U NAŠEM OKRUŽENJU – ŠKOLAMA	57
Problem istraživanja	57
Ciljevi istraživanja	57
Hipoteze istraživanja	58
■ METODE RADA	59
Uzorak ispitanikaIzvori i instrumenti za prikupljanje podataka i način provođenja istraživanja	59
Obrada dobijenih podataka	62
■ REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA	63

■ ZAKLJUČAK.....	101
■ OSNOVNI REZULTATI ISTRAŽIVANJA I NJIHOVZNAČAJ ZA DRUŠTVENU PRAKSU.....	105
Metodološka ograničenja	108
■ PREPORUKE	110
Šta roditelji mogu učiniti?	111
Šta društvo i država mogu učiniti?	112
Slobodno vrijeme kao preventivni faktor	113
SAŽETAK	114
SUMMARY.....	115
LITERATURA.....	116
PRILOZI	126
PRIMJERI PRAKTIČNE PREVENCIJE NASILJA U ŠKOLAMA	140
BIOGRAFIJA	151

TEORIJSKI I PRAKTIČNI DOPRINOS DJELOTVORNOJ PREVENCIJI

prof. dr. Ismet Dizdarević

U dvije organski povezane cjeline, ustvari, povezane u teorijskom i empirijskom tretmanu, koje su individualno i društveno vrlo aktuelne i važne, a to su problematike agresivnosti i vršnjačkog nasilja, **mr. Mirela Šuman** ukazuje na socijalnopsihološke spoznaje, teorijski pouzdane i praktično primjenjive. Autorica prezentuje i znalački interpretira kako gledišta dobrih poznavalaca uzroka i posljedica agresivnosti i vršnjačkog nasilja tako i rezultate vlastitih empirijskih istraživanja. Iz analize sadržaja i načina njegovog tretmana, vidljivo je koje teorije agresivnosti i nasilja mr. Mirela Šuman smatra važnim, kako definiše pojmovno određenje, vrste i etimologiju agresivnosti i nasilja. Autorica također razmatra i sadržaje koji se odnose na pojmovno određenje vršnjačkog nasilja, na oblike njegovog ispoljavanja te na profile aktera i faktore rizika. Također sagledava i problematiku sprečavanja agresivnosti i vršnjačkog nasilja, zapravo, šire analizira tri modela prevencije nasilja u školama - Al Valdezov, Helmut Linzerov i Dan Ol Weusov, kao i ulogu škole u smanjivanju ili potpunom eliminisanju uslova koji dovode do vršnjačkog nasilja u školi. U pojmovnom određivanju agresivnosti među djecom, autorica navodi brojne definicije agresije i agresivnog ponašanja, koje su formulisali dobri poznavaoi, a koje određuju korijen i posljedice ovog društveno nepoželjnog ponašanja. U ovim, kao i u najnovijim definicijama, ističe se da je postojanje namjere bitna karakteristika agresivnog ponašanja. Navode se i fizičke i psihičke posljedice. Poznati psiholog Žužul definiše agresiju, odnosno agresivno ponašanje, kao "svaku reakciju (fizičku ili verbalnu) izvedenu s namjerom da se nekom drugom nanese šteta ili povreda bilo koje vrste, bez obzira na to da li je namjera do kraja realizovana".

Autorica prezentuje mišljenje Udovicicha koji tvrdi da je moguće govoriti o različitim razlozima agresivnog ponašanja kod djece, i to: *unutrašnja napetost i razdražljivost, način za postizanje nekog cilja važnog za dijete, osjećanje odbačenosti i osjećanje nedostatka roditeljske pažnje, "uzvratanje" agresivnosti, ponašanje roditelja u skladu s agresivnom okolinom, utjecaji agresivnih prizora predstavljeni u medijima i drugi*. Mr. Mirela Šuman citira mišljenja i drugih dobrih poznavalaca agresivnog ponašanja kod djece (Caplan i sar., Coie i sar., Katz i McClellan, Glavina, Fraser, Parke i drugi) koja ukazuju na razliku između reaktivne i proaktivne agresivnosti, na razlike u ispoljavanju agresivnosti u raznim periodima razvoja djeteta, na teoriju deficita, na genetsku uslovljenost agresivnog ponašanja, na agresivnost kao izrazito stabilnu osobinu i na spolne razlike, odnosno ukazuju da je u nekim istraživanjima također utvrđeno da je stabilnost agresivnog ponašanja veća kod muškaraca nego kod žena (Kagan, Moss, 1983.). No, Olwens (1983.) pokazuje da su razlike u stabilnosti agresije muškaraca i žena male (koeficijent stabilnosti za žene iznosio je 0,44, a za muškarce 0,50).

Predstavljene i studiozno analizirane različite vrste agresivnosti kod djece – *otvoreni i prikriveni oblici agresivnosti, agresivnost u oblasti vršnjačkih odnosa (socijalna agresivnost), instrumentalna i neprijateljska agresivnost* – pokazuju da su djeca koja najčešće ispoljavaju prikrivene oblike agresivnosti, u odnosu na djecu koja ispoljavaju otvorenu agresivnost, “manje društvena, anksioznija i nepovjerljiva prema drugim ljudima”. Djeca koja ispoljavaju reaktivne oblike agresije, ispoljavaju i izrazitu neprijateljsku reakciju prema stvarnim ili percipiranim ponašanjima druge djece. Za razliku od njih, djeca (najčešće djevojčice), sklona proaktivnoj agresivnosti, samouvjereni su i očekuju da će proaktivnim agresivnim ponašanjem ostvariti neki korisni cilj. Instrumentalna agresivnost (povezana s očekivanjem nagrade ili neke prednosti) opada s uzrastom, a neprijateljska (povezana s nanošenjem boli ili štete žrtvi, više je izražena kod dječaka) povećava se rastom djeteta.

O porijeklu agresivnosti u stručnoj literaturi se govori u okvirima dva suprotna gledišta: o *presudnom utjecaju naslijeđa, odnosno o pretežnom utjecaju sredine*. Mr. Mirela Šuman, u odgovoru na pitanje zašto i kako nastaju agresivnost i vršnjačko nasilje, prezentuje značajna teorijska gledišta i rezultate empirijskih istraživanja. U okvirima pet grupa teorija objašnjavanja uzroka agresivnog i vršnjačkog ponašanja – *Instinktivističke teorije agresivnosti, Situacione teorije agresivnosti, Teorije agresivnosti kao naučenog ponašanja, Kognitivne teorije agresivnosti i Biološke i fiziološke teorije agresivnosti* – mr. Mirela Šuman prezentuje značajan broj spoznaja o porijeklu agresivnosti, navodeći imena autora koji ne samo da navode razloge već pružaju objašnjenje zašto ih smatraju važnim te ukazuje na vezu ovih teorijskih spoznaja i stvarnih agresivnih ponašanja djece. Autori i pristalice teorija agresivnosti argumentovano ukazuju na opravdanost tumačenja porijekla agresivnog ponašanja determinističkim instinktivnim utjecajima, djelovanjem frustracija, ishodom procesa učenja, djelovanjem kognitivnih procesa i isticanjem značaja biološko-fizioloških struktura u organizmu.

Socijalnopsihološko razmatranje prirode i vrste nasilja, pojmovnog određenja, profila aktera i faktora rizika, mr. Šuman temelji na pouzdanim naučnim i stručnim izvorima. U analizi sadržaja nasilja, posebno vršnjačkog, autorica prvo precizno definiše pojam nasilja, a zatim potpunije sagledava njegove bitne okosnice. Tvrdi da su pojmovi agresivnosti i nasilja srodni, ali to ne znači da između njih ne postoji razlika. Nasilje se obično određuje kao namjereno i neopravdano nanošenje štete i povrede nekom drugom. Nasilje se odnosi ne samo na nasilje pojedinca prema drugom, odraslog prema djetetu ili djeteta prema djetetu već i kad štetu i povredu drugome nanose grupa pojedinaca, institucija, društveni pokreti, zapravo, različiti centri društvene moći. Iako se pojmovi agresivnost i nasilje određuju sličnim značenjem, to ne znači da se ne uočavaju razlike između njih. Razlika je izražena u različitom stepenu neopravdanosti. Autorica ističe da, dok se u agresivnom ponašanju neopravdanost štete podrazumijeva, ali se ne spominje, u nasilnom

ponašanju se naglašava neopravdanost nanošenje štete. Ustvari, “dok je kod agresije namjera centralna, a šteta nije uvijek nužna, kod nasilja je neopravdana šteta centralna, a namjera nije uvijek nužna”.

U razmatranju različitih vrsta nasilja, mr. Mirela Šuman analizira značajna gledišta o osnovnim oblicima nasilja nad djecom. Ukazuje na različite kriterije od kojih se polazi u klasifikacijama oblika nasilja nad djecom i studiozno šire razmatra pet osnovnih oblika nasilja, i to: *fizičko nasilje, psihičko, emocionalno, seksualno i nasilje putem interneta*. U razradi vidova ispoljavanja osnovnih oblika nasilja mr. Mirela Šuman konstatuje da su oni karakteristični za svaki oblik, ali da su istovremeno uzajmno povezani. Ustvari, “nasilje je najčešća kombinacija dva ili više oblika nasilja”. U porodicama prevladavaju fizičko nasilje i zanemarivanje, u školi verbalno i psihološko, a na ulici i mjestima na kojima djeca provode slobodno vrijeme prevladavaju fizičko i seksualno nasilje uz zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, alkohola i drugih sredstava. Nasilje i proganjanje mogu se dešavati i neverbalno, izrazima, gestama. Vršnjačko proganjanje je trenutno vid nasilja široko rasprostranjen, zato što ga je teško prepoznati i kontrolisati, a to je *online* proganjanje. Nasilje bilo kojeg oblika za dijete je uvijek bolno, te u zavisnosti od podrške i drugih faktora, može dovesti do samoubistva djece koja su zlostavljana ili nad kojima se vrši nasilje.

Na rezultatima značajnih spoznaja dobrih poznavalaca vršnjačkog nasilja, mr. Mirela Šuman precizno definiše socijalnopsihološko značenje sintagme *vršnjačko nasilje*, odnosno nasilje među vršnjacima (Rajhvajn-Bulat i sar., Krečić i sar., Bilić, Bogunović i sar., Čović i drugi). Zatim, studiozno analizira gledišta istraživača vršnjačkog nasilja koji su pisali o jednom obliku takvog nasilja - *fizičko, psihičko, seksualno i kulturno nasilje*, ili pak o uzrocima i posljedicama koje su sadržane u svakom obliku vršnjačkog ponašanja. Autorica razmatra i jedan poseban oblik nasilja – ***elektronsko nasilje*** koje se označava različitim terminima: Internet nasilje, digitalno i *online* nasilje. Ovi termini jasno govore da je povezano s modernim dostignućima informatičkih tehnologija, pojavom digitalne televizije, Interneta, mobitela i drugih elektronskih sredstava. Kakva je i kolika uloga elektronskog nasilja u uslovima savremenog života djece, govori mišljenje Ortega i saradnika sadržano u opisu elektronskog nasilja u pedagoškoj literaturi. Naime, u relevantnoj pedagoškoj literaturi autori navode sve više vrsta ovog tipa nasilja:

- a) elektronske poruke koje sadrže vulgarnosti i uvrede,
- b) slanje prijetećih poruka,
- c) ocrnjivanje i optuživanje drugog, slanjem glasina i laži, da bi se nekome uništila reputacija ili pokvarili odnosi s drugima,
- d) lažno predstavljanje: nasilnici se predstavljaju kao druga osoba (koristeći njen nadimak, šifru i slično), čineći stvari koje toj osobi uništavaju ugled i dovode je u sukob s drugima,
- e) namjerno izbacivanje nekoga iz *online* grupe (foruma, diskusionih lista i sl.)

f) indiskrecija – otkrivanje nećijih tajni, podataka i slika koji nisu namijenjeni javnosti (Ortega i sar., 2007).

U okviru razmatranja vršnjačkog nasilja autorica šire opisuje i objašnjava, kako kaže, profile aktera u vršnjačkom nasilju i faktore rizika za pojavu nasilnog ponašanja. Ukazuje i na četiri karakteristična profila koja se mogu razlikovati u okvirima vršnjačkog nasilja, a to su – *djeca koja se nasilno ponašaju, djeca koja su izložena nasilju, djeca koja doživljavaju nasilje, ali ga i sama čine, te djeca koja ni na koji način ne učestvuju u vršnjačkom nasilju*. Autorica detaljno opisuje rezultate stručnih i naučnih spoznaja te ilustracijom Krug nasilja pokazuje nasilnika, žrtvu i posmatrača. Mr. Mirela Šuman piše i o potrebi poznavanja karakteristika i smjera utjecaja rizičnih faktora na pojavu nasilja nad djecom. Ona detaljno opisuje i objašnjava djelovanje rizičnih faktora: *porodično okruženje, osobine djeteta, utjecaj vršnjačke grupe, utjecaj elektronskih i printanih medija te utjecaj školskog okruženja*.

Konstatacije autorice o uzrocima, smjeru i intenzitetu djelovanja **rizičnih faktora u agresivnosti i vršnjačkom nasilju**, važni su preduslovi za ostvarivanje djelotvorne prevencije agresivnosti i vršnjačkog nasilja. Prethodna razmatranja mr. Šuman socijalnopsiholoških i pedagoških spoznaja o uzrocima i posljedicama agresivnosti i nasilja nad djecom, uvjerljivo ukazuju na važnost djelotvornog preventivnog djelovanja. Uspjeh u prevenciji značajno zavisi od primjene odgovarajućih metoda. Autorica ističe da se danas, u skladu s uzrastom djece, u tretmanu i intervenciji nasilja koriste **multidimenzionalni pristupi i interaktivne tehnike učenja**. Uspjeh u primjeni primjerenih metoda i tehnika prevencije uveliko zavisi od edukovanosti nastavnika i roditelja. Autorica navodi i sadržaje koji se saopštavaju nastavnicima i roditeljima u procesu edukacije te ističe važnost saradnje nastavnika i roditelja.

Mr. Mirela Šuman u okvirima razmatranja prevencije agresivnosti i vršnjačkog nasilja, šire opisuje, analizira i ukazuje na tokove i ishode primjene svakog ponaosob modela prevencije nasilja u školama. Zapravo, potpunim opisom sadržaja i rezultata primjene modela prevencije nasilja u školama – *Al Valdezovog modela, Helmut Lenzerovog i Dan Olweusovog modela* – uočava se ne samo teorijska već i praktična vrijednost ovih modela.

Na kraju iscrpnih razmatranja spoznaja o razlozima djelotvornog djelovanja u smjeru prevencije nasilja nad djecom, opisa metoda i tehnika kojima se postižu bolji uspjesi u prevenciji i naglašenoj potrebi za većim djelovanjem, ne samo odgojnih ustanova i roditelja već i cijele društvene zajednice, mr. Mirela Šuman studizno sagledava i ulogu škole kao preventivnog faktora vršnjačkog nasilja. Kakva je i kolika uloga škole kao važne odgojno-obrazovne institucije, autorica temelji na činjenici da škola kao obrazovno-odgojna institucija ima posebnu ulogu i značaj u prevenciji nasilja među učenicima. Naime, sam obrazovno-odgojni rad u velikoj mjeri predstavlja preventivni rad s obzirom na to da škola ima veliku ulogu ne

samo u pogledu obrazovanja i kulturnog uzdizanja već i u formiranju cjelokupne ličnosti, u pogledu intelektualnog, emotivnog, socijalnog i drugog razvoja djece (Malaš, 1993). Malaš i Buljubašić smatraju da škola može uspješno odgovoriti zahtjevima prevencije nasilja ako su zadovoljeni važni preduslovi: dobro edukovani kadrovi, nastavni planovi i programi prilagođeni uzrastu učenika, veličina razreda koji omogućava individualan rad i interaktivno učenje, dovoljno prostrane učionice s odgovarajućom opremom za kvalitetnije izvođenje nastave, postojanje i drugih sadržaja za vannastavne i vanškolske aktivnosti, saradnja s roditeljima te povezanost škole s različitim ustanovama u lokalnoj zajednici. Mr. Mirela Šuman potkrijepila je ovo širim opisom stanja i mogućnosti koji govore da škola može uspjeti u prevenciji nasilja. Ukazuje i na mogućnost smanjivanja vršnjačkog nasilja u školi znalačkom primjenom primjernih programa prevencije koji su zasnovani na koncepciji o dječijim pravilima. Ukazuje i na mjere i postupke koji povećavaju uspješnost preventivnog djelovanja i značajno doprinose poboljšanju psihološke klime u školi, povećanju poželjnih odnosa među učenicima, odgojno djeluju ne samo u trenutku pojave nasilnog ponašanja pojedinih učenika već i u početnim, prenasilnim etapama koje edukovani nastavnici mogu na vrijeme uočiti. U opisu dva pristupa prevenciji agresivnosti i vršnjačkog nasilja u školi, **systematski i individualni pristup**, ukazuje na psihološke i pedagoške karakteristike, način postupanja u jednom i drugom pristupu te na njihovu preventivnu djelotvornost.

U **razradi metodoloških osnova istraživanja**, *Pojava vršnjačkog nasilja u našem okruženju*, pravilno definiše problem, ciljeve, hipoteze i metodu istraživanja. Određujući probleme istraživanja, mr. Mirela Šuman navodi da se vršnjačko nasilje i agresivnost više pojavljuju kod učenika osnovnih škola, da se problematika agresivnosti i nasilja usložnjava neuspješnim sankcionisanjem prestupništva i nasilja te da identifikacija učenika s “negativnim herojima” povećava stopu agresivnosti. U istraživanjima je nastojala utvrditi stepen prisutnosti i oblike ispoljavanja agresivnosti i vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih škola. U definiciji pojedinačnih ciljeva istaknuto je da je mr. Mirela Šuman nastojala utvrditi prevalenciju i oblike agresivnog ponašanja, utjecaj spola i sociodemografskih varijabli na agresivno i vršnjačko nasilje učenika, oblike vršnjačkog nasilja koje učenici prepoznaju i razliku u procjeni različitih uloga u vršnjačkom nasilju. U skladu sa ciljevima istraživanja, definisala je pet hipoteza.

U okviru metode rada, autorica opisuje strukturu i način izbora uzorka, vrstu instrumenata za prikupljanje podataka, način provođenja istraživanja, vrijeme i mjesto realizovanja istraživanja te modele statističke obrade podataka.

Uzorkom istraživanja obuhvaćeno je 696 učenika osnovnih škola od 6. do 9. razreda (uzrast od 11 do 15 godina), ujednačenih po spolu (52,9% dječaka, 47,1% djevojčica). U izboru uzorka vodilo se računa o broju izostanaka i porodičnom statusu učenika (življenje učenika sa ili bez oba roditelja).

U istraživanju problematike predviđene ciljevima i hipotezama, mr. Šuman je primijenila četiri **instrumenta za prikupljanje podataka**. Instrumenti – *Skala SNOP (skala agresivnosti)*, *Buss-Perry (upitnik agresivnosti)*, *Instrument dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja* i *VINI skala* – korišteni su za ispitivanje, metodološkim dizajnom, predviđenih dimenzija agresivnosti i vršnjačkog nasilja učenika. Upotrijebljeni su, zapravo, za mjerenje negativističkog, neprijateljskog i prkosnog ponašanja, agresivnog i neagresivnog, nasilničkog ponašnja, zlostavljanja ili viktimizacije osnovnih modela ponašanja koje jedno dijete vrši nad drugim, odnosno za mjerenje tri modela ponašanja (Skala SNOP), za mjerenje fizičke i verbalne agresivnosti, ljutnje i hostilnosti (Buss-Perryjev upitnik agresivnosti), za prepoznavanje pet oblika vršnjačkog nasilja: fizičkog, psihičkog, socijalnog, elektronskog i seksualnog (Instrument dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja) i za utvrđivanje ispoljenosti i izloženosti učenika oblicima vršnjačkog nasilja (VINI skala).

Analiza prezentovanih podataka sadržanih u opisu bitnih elemenata mjernih instrumenata (skala i upitnika), pokazuje da **primijenjeni instrumenti udovoljavaju psihometrijskim kriterijima** i da su primjereni uzrastu ispitanika. O naučnoj vrijednosti empirijskih istraživanja govori ne samo pouzdanost mjernih instrumenata već i proces terenskog istraživanja u kome su poštovani osnovni zahtjevi nepristrasnog istraživanja.

U **statističkoj obradi podataka** primijenjeni su odgovarajući postupci. Ishodima određenih postupaka deskriptivne statistike, opisana su bitna obilježja uzorkom obuhvaćenih ispitanika. Izračunati Crnobach alpha koeficijent je pokazao da utvrđeni rezultati istraživanja odstupaju od normalne distribucije i da je zbog toga opravdano da se u analizi dobijenih rezultata primijene neparametrijski testovi. Za utvrđivanje pouzdanosti mjernih instrumenata korišten je Cronbach alpha test, za utvrđivanje značajnosti razlika između mjerenih varijabli korišteni su Mann U Whitney test i Kruskal Wallis test te Wilcoxonov test usklađenih parova za utvrđivanje razlike uparenih varijabli. Spearmanov koeficijent korelacije upotrijebljen je za utvrđivanje koeficijenata i značajnosti korelacije među varijablama.

Rezultati istraživanja mr. Mirele Šuman, predstavljeni statističkim pokazateljima u grafikonima i znalački, stručno interpretirani, govore o spoznajama do kojih je došla. Socijalnopsihološko i pedagoško tumačenje rezultata njenih empirijskih istraživanja o prevalenciji i oblicima agresivnog ponašanja, o utjecaju spolne strukture ispitanika na razlike u ispoljavanju agresije, o najzastupljenijim oblicima vršnjačkog nasilja, o procjeni učestalosti mogućih uloga učenika u vršnjačkom nasilju (nasilnik, žrtva, posmatrač) i o utjecaju sociodemografskih karakteristika na ispoljavanje agresije i vršnjačkog nasilja - pokazuje da su utvrđene spoznaje značajan doprinos razumijevanju ove socijalne, pedagoške i društvene problematike. Rezultati istraživanja, pored teorijskog značaja, mogu poslužiti,

kako autorica potpuno opravdano ističe, “u smislu pružanja osnovnih smjernica za unapređenje rada sa djecom na prevenciji agresivnog ponašanja i pojave vršnjačkog nasilja u školskom okruženju”. Ukazat ćemo samo na neke rezultate koji uvjerljivo ilustruju vrijednosti istraživanja mr.sci. Mirele Šuman. Analiza rezultata dobijenih primjenom *Skale SNOP (skala agresivnosti)*, *Buss-Perryjevog upitnika agresivnosti*, *Instrumenta dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja* i *VINI skale* pokazuje da je verbalna agresivnost, a ne fizička, kod učenika najizraženiji oblik agresivnog ponašanja, da ispitanici muškog spola najviše ispoljavaju fizičko nasilje, a verbalna agresivnost i hostilnost je, pak, više izražena kod djevojčica, da učenici najčešće prepoznaju fizičko, seksualno i psihološko nasilje, kao oblike vršnjačkog nasilja, a da daleko manje socijalno i elektronsko prepoznaju kao vršnjačko nasilje. U procjeni uloge žrtve i nasilnika, učenici češće procjenjuju sebe žrtvom nego nasilnikom. Utvrđeno je, također, da su počinioci nasilja, u odnosu na učenike koji nisu vršili nasilje, manje sebe vidjeli kao žrtve psihičkog, socijalnog i seksualnog nasilja. Statistički značajna razlika između ovih učenika nije utvrđena u odnosu na fizičko i elektronsko nasilje.

Sintetički opisi i izrečene konstatacije o sadržaju i načinu tretmana problematike sadržane u rukopisu mr. Mirele Šuman **“Agresivnost i vršnjačko nasilje kod učenika osnovnih škola”**, ukazuju na potrebu i važnost njegovog publikovanja. Naše mišljenje je utemeljeno na pravilnom izboru i znančkom razmatranju naučno-validnih spoznaja o uzrocima i posljedicama agresije i vršnjačkog nasilja. Analiza mr. Šuman, citirajući spoznaje dobrih poznavalaca ove problematike, omogućava širi uvid u savremene teorijske i empirijske spoznaje o socijalnim, psihološkim, pedagoškim i opštedruštvenim dimenzijama agresije i vršnjačkog nasilja. Vrijednost opisanog, analiziranog i interpretiranog nije samo u preglednom i argumentovanom razmatranju drugih istraživača već i u dobro definisanim metodološkim osnovama empirijskog istraživanja agresivnog ponašanja i vršnjačkog nasilja učenika. Povjerenje u rezultate do kojih je došla mr. Mirela Šuman u samostalnim empirijskim istraživanjima agresije i vršnjačkog nasilja učenika osnovnih škola, ishod je precizno definisanih ciljeva i hipoteza istraživanja, primjene mjernih instrumenata, zadovoljavajućih psihometrijskih zahtjeva, upotrebom primjerenih statističkih postupaka u obradi rezultata istraživanja i, posebno, adekvatna stručna, sociopsihološka i pedagoška intepretacija, pregledno predstavljenih statističkih pokazatelja u tabelama, grafikonima i slikovitim ilustracijama. Navođenje metodoloških ograničenja, govori koliko je mr. Mirela Šuman poštovala i druge preduslove naučnog istraživanja.

Mada u prezentovanom, sintetičkom pregledu naših kritičkih zapažanja o teorijskim i empirijskim osnovama istraživanja aktuelne i društveno važne problematike, problematike agresivnog ponašanja i vršnjačkog nasilja učenika osnovnih škola, nije sve rečeno što je sadržano u rukopisu. Međutim, očigledno je da je i na osnovu izrečenog moguće konstatovati da su rezultati istraživanja mr.

Šuman značajan, teorijski i praktični doprinos prevenciji agresivnosti i vršnjačkog nasilja učenika. Rezultati analiza mr. Mirele Šuman, teorijskih i empirijskih spoznaja dobrih poznavalaca problematike agresivnosti i vršnjačkog nasilja, metodološki dobro fundiranih empirijskih istraživanja i praktično primjenljivih rezultata, utvrđenih primjenom psihometrijskih mjerenih instrumenata, omogućava dublje razumijevanje uzroka i posljedica agresivnog ponašanja i vršnjačkog nasilja učenika i, naročito, plodotvornije djelovanje nastavnika, roditelja i djece u **smanjivanju ili potpunom eliminisanju utjecaja rizičnih faktora**. Nakon publikovanja rukopisa mr. Mirele Šuman, očekujemo da će knjiga ne samo opisanim teorijskim i empirijskim spoznajama već i proučavanjem prezentovane literature i sadržaja preporuka roditeljima, naići na dobar prijem i to ne samo kod nastavnika i roditelja već i kod svakog građanina koji je iskustveno spoznao koliko se velike negativne društvene posljedice pojavljuju zbog agresivnog ponašanja i vršnjačkog nasilja djece. Očekujemo da će djelo **“Agresivnost i vršnjačko nasilje kod učenika osnovnih škola”** biti korišteno kao *pouzdan priručnik* u procesu edukacije nastavnika, roditelja i učenika i kao *praktičan vodič* u uspješnom rješavanju složenih pitanja agresivnog ponašanja i vršnjačkog nasilja učenika osnovnih škola.

AGRESIVNOST I VRŠNJAČKO NASILJE KOD UČENIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA

dr. sc. Elmedin Muratbegović, vanredni profesor

Podneseno djelo je sistematizovano kroz dva dijela, PREGLED AGRESIVNOSTI I NASILJA KROZ TEORIJU I UVID U SITUACIJU - VRŠNJAČKO NASILJE U NAŠIM ŠKOLAMA koji, i pored heterogene i složene strukture, predstavlja jedinstvenu i logički uvezanu cjelinu koja se na izuzetan način bavi problemima različitog oblika agresivnosti i nasilja među učenicima, odnosno fenomenologijom vršnjačkog nasilja.

Djelo je sistematizovano prema sljedećoj strukturi: PREGLED AGRESIVNOSTI I NASILJA KROZ TEORIJU; AGRESIVNOST KOD DJECE; NASILJE; VRŠNJAČKO NASILJE; PREVENCIJA AGRESIVNOSTI I VRŠNJAČKOG NASILJA; MODELI PREVENCIJE NASILJA U ŠKOLAMA; ŠKOLA KAO PREVENTIVNI FAKTOR VRŠNJAČKOG NASILJA I NA KRAJU, UVID U SITUACIJU - VRŠNJAČKO NASILJE U NAŠIM ŠKOLAMA.

Ovo djelo, bez ikakve dileme, može predstavljati izuzetan izvor za unapređenje naučnih, stručnih, ali i nastavnih procesa u institucijama koje se u svojim nadležnostima i obavezama ili u svom akademskom opusu, neposredno ili posredno bave problematikom nasilja među djecom i mladima uopšte, u okviru školskog sistema.

Iskazani pristup autorice, kojim nedvosmisleno želi učiniti razumljivijim oblast prevencije međuvršnjačkog nasilja, nominuje djelo kao vrijedan priručnik za postupanje kako na pojedinačnom tako i na institucionalnom nivou, posebno u oblasti prevencije ove pojave. Također, uvažavajući didaktičke standarde u oblasti društvenih ali i humanističkih nauka, ovo djelo može pružiti kvalitetan sadržaj i za brojne univerzitetske i školske predmete i u obrazovnom pogledu. Specifičan spoj prikazanih rezultata s uvodnim teorijskim eksplanacijskim dijelom, predstavlja solidnu osnovu za edukaciju po specifičnim tematskim cjelinama. Kvalitet ovog rada ogleda se i u njegovoj metodičkoj i metodološkoj opremljenosti, čime zadovoljava predviđene standarde utvrđene za monografska djela širokog dijapazona upotrebe.

“PREGLED AGRESIVNOSTI I NASILJA KROZ TEORIJU I UVID U SITUACIJU - VRŠNJAČKO NASILJE U NAŠIM ŠKOLAMA” naziv je ovog djela kojim se u potpunosti odražavaju elementi i suština obrađene tematike.

Kao bitna karakteristika ovog djela ističe se hijerarhijska usklađenost njegovih dijelova. Koristeći znanje, oslonjeno na teorijsko i na empirijsko iskustvo, autorica precizno i dosljedno izlaže cjelokupnu materiju ovog monografskog djela. Posebno je izražajna logička povezanost dva segmenta koji, posmatrano u cijelosti, tvore zaokruženu cjelinu.

Prvom odvojenom cjelinom djela, pod naslovom *“Pojmovno određenje agresivnosti među djecom”*, obrađuje temeljne segmente socijalnog reagovanja na ovu vrstu asocijalnih ponašanja. Prije izlaganja rezultata provedenih analiza kroz sažetak, uvod i metodološki okvir, predstavljani su osnovni elementi provedenog istraživanja, ukazujući na obim i štetne razmjere problema te osnovne tehnike i metode korištene u istraživanju. Agresivno ponašanje autorica predstavlja kao svaku reakciju koja je izvedena s namjerom da se nekom drugom nanese bilo kakva šteta ili povreda bez obzira na to je li ta namjera do kraja realizovana. Posebno podvlači da se agresivno ponašanje kod djece razlikuje od agresivnog ponašanja odraslih po tome što djeca najčešće nisu agresivna s namjerom da nekoga povrijede ili da budu nadmoćna. Potencira da se neka djeca agresivno ponašaju u neizvjesnim i frustrirajućim situacijama kako bi smanjila unutrašnju napetost, jer ne znaju na koji drugi način bi se mogla sama smiriti ili utješiti, a verbalno se još ne znaju dobro izraziti da bi znala tražiti ono što im je potrebno.

Naredno poglavlje, pod naslovom *“Otvoreni i prikriveni oblici agresivnosti kod djece”*, predstavlja sveobuhvatno izlaganje o temeljnim vrstama agresivnosti među djecom. Prema autorici, otvorena agresivnost se određuje kao direktan čin sukobljavanja djece koji uključuje fizičko nasilje. U ovu vrstu agresivnosti, prema mišljenju autorice, spadaju fizički obračuni, tučnjave, terorisanje vršnjaka, upotreba oružja. Djeca koja najčešće ispoljavaju elemente otvorene agresivnosti imaju tendenciju da na neprijateljsku situaciju reaguju s manjim stepenom agresivne tolerancije; oni reaguju razdražljivije, negativnije i od djece koja ispoljavaju prikrivene oblike agresivnosti.

Poglavlje *“Nasilje”* autorica počinje i završava definisanjem nasilja među vršnjacima, kao oblik međuvršnjačkog odnosa koji može ostaviti trajne negativne posljedice na razvoj djece. Prema njoj, i Sokrat je u svoje doba pisao da djeca žive u izobilju, ali bez obzira na to i dalje se ponašaju neodgovorno, ne poštuju autoritete, bučni su i nemirni. Dvadeseti vijek je, prema autorici, možda doba u kome se dijete postavilo veoma visoko. Mnoge ideje, programi i strategije usmjerene su ka interesima djeteta, za sve oblike njegove zaštite. Tako da zaključuje da nam je, nažalost, iz 20. vijeka ostalo i dosta neriješenih pitanja vezanih uz smanjenje područja rizika, razvijanje njihovih kompetencija za otpornost i napredovanje u ovom individualističkom svijetu.

Poglavlje prvog dijela monografije, pod naslovom *“Vršnjačko nasilje”*, počinje debatom o definiciji termina vršnjačko nasilje koje, prema autorici, podrazumijeva oblik agresivnosti koji se sastoji od kontinuiranog nanošenja štete ili povrede drugim učenicima. Pojam vršnjačko nasilje, nasilje među školskom djecom ili nasilje u školama, prema autorici, obično podrazumijeva ona ponašanja koja su u engleskom govornom području definisana pojmom *“bullying”*. Prema mišljenju autorice, tako definisano nasilje među školskom djecom obuhvata agresivno ponašanje ili ponašanje kojem je namjera da se povrijedi ili ugrozi druga/e osoba/e.

U skladu s tim, kroz ovo poglavlje se iskristalisao stav autorice koja smatra da je “učenik zlostavljan ili viktimiziran kada su ona ili on često i trajno izloženi negativnim postupcima jednog ili više učenika”.

U narednom dijelu monografije, *“Prevenција agresivnosti i vršnjačkog nasilja”*, autorica razvija kroz novu perspektivu u tretmanu i intervenciji nasilja i različite metode u prevenciji nasilja. Prema njoj, uglavnom se koriste multidimenzionalni pristupi i interaktivne tehnike učenja. U nižim razredima to podrazumijeva: pričanje priča i igranje uloga (posebno u konfliktnim situacijama); korištenje lutaka ili pozorišne produkcije; uvježbavanje prihvatljivih ponašanja; primjenu tehnike crteža i posmatranja slika; verbalne instrukcije i savjete kako se u nekim situacijama nasilja snaći. Posebno potcrtava da se starijim učenicima mogu ponuditi različiti zadaci kao što su intervjuisanje odraslih o nasilju i rješenjima konfliktnih situacija. Često se koriste i diskusije u većim ili manjim grupama koje se upotpunjuju videosnimcima iz stvarnog života, te zadacima za samostalno istraživanje o uzrocima i posljedicama nasilja. Na kraju autorica zaključuje da je posebno u srednjim školama poželjno primjenjivati metode vršnjaka edukatora kao jedan od modela koji pokazuje pozitivne efekte među djecom. U ovom poglavlju autorica posebno navodi najnovije programe prevencije međuvršnjačkog nasilja.

U narednom, empirijskom dijelu monografije pod naslovom *“Pojava vršnjačkog nasilja u našem okruženju - školama”*, autorica je imala namjeru istražiti utvrđivanje stepena prisutnosti agresivnosti i vršnjačkog nasilja, kao i njihovih oblika ispoljavanja kod učenika osnovnih škola, te je to postavila i kao glavni cilj. Uzorak je sačinjen od 696 učenika osnovnih škola uzrasta od 11 do 15 godina. Podaci su prikupljeni anonimnim anketiranjem učenika osnovnih škola. U istraživanju je primijenjeno nekoliko mjernih instrumenata. Instrumente za prikupljanje podataka čine: Skala SNOP (skala agresivnosti) koja se koristi za mjerenje tri osnovna modela ponašanja: Buss-Perryjeva skala agresivnosti (upitnik agresije) sadrži 29 čestica; Instrument dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja; VINI skala - skala je Likertovog tipa konstruisana za potrebe istraživanja, na bazi postojećeg Olweusovog upitnika, radi utvrđivanja ispoljenosti i izloženosti učenika oblicima vršnjačkog nasilja. Ovim istraživanjem autorica je pokazala da je verbalna agresivnost najizraženija kod učenika osnovnih škola i da značajno odstupa od fizičke agresije koja je uvjerljivo najmanje izražena kod učenika. Prema rezultatima, ispitanici muškog spola bili su znatno agresivniji od ženskih ispitanika. Prema njoj, verbalna agresivnost se znatno češće javlja kod djevojčica nego kod dječaka, a isto vrijedi i za hostilnost kao latentni oblik agresije. Najčešće prepoznati oblici vršnjačkog nasilja bili su: fizičko (89,2%), seksualno (81,3%) i socijalno nasilje (74,6 %). Ispitujući percepciju uloge žrtve i nasilnika, dobila je potvrdu da učenici sebe statistički znatno više i češće procjenjuju kao žrtve nasilja nego nasilnike. Prikazala je i vrlo zanimljivu vezu između ispoljavanja i prepoznavanja agresivnih i nasilnih oblika ponašanja sa dobi, uspjehom i vladanjem na polugodištu kao i faktorom suživota s oba roditelja.

Epilog provedene studije autorica sažima kroz konkretne i precizne preporuke koje izlaže kroz vrlo precizne zaključke, čime dodatno podiže vrijednost izuzetnoj upotrebnoj vrijednosti napisanog djela.

Podneseno djelo autorice Mirele Šuman "AGRESIVNOST I VRŠNJAČKO NASILJE KOD UČENIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA" sačinjeno je od dva segmenta koji predstavljaju posebne strukturalne jedinice. Rasprave i teorijsko postavljenje, oblikovani kao odvojeni monografski sadržaji, argumentovani konkretnim i konciznim nalazima i zaključcima koji ovom djelu daju poseban naučni i stručni značaj. Usmjerena pažnja prema izdvojenim oblicima socijalnog reagovanja na prestupničke oblike ponašanja mladih, kojima se autori bave, daje ovom djelu karakter naučnosti. To se, prije svega, ističe sveobuhvatnim i cjelovitim razmatranjem najštetnijih i najfrekventnijih oblika nasilja nad djecom i među djecom s elementima agresivnosti. Na kraju, bez ikakve sumnje, može se kazati da je djelo, prema originalnim rezultatima istraživanja, metodologiji te naučnim činjenicama i stavovima, aktuelno djelo koje svojim sadržajem doprinosi razvoju ne samo istraživačke prakse već u značajnoj mjeri i teorije, kako u oblasti istraživanja djece u školskom sistemu tako i u oblasti posebnih programa socijalne i selektivne prevencije. Temeljem iznesenog, smatram da se ispunjeni svi, ne samo formalni već i naučni uslovi za objavu ovog djela u vidu monografskog djela, pri čemu je važno naglasiti da se djelo preporučuje kao vrijedno naučno i stručno, ali i kao vrijedan izvor za visokoškolsku edukaciju u brojnim pedagoškim, pravnim, sociološkim, kriminološkim i drugim srodnim metodološkim disciplinama.

UMJESTO PREDGOVORA

Odgovj u duhu nenasilne komunikacije imperativ je razvoja društva i društvene zajednice u cjelini. Škola se u aktuelnom društvenom kontekstu posmatra kao odgojno-obrazovna institucija. Prepoznajući obrazovanje kao nosioca napretka društva, škola je organizacija koja ostvaruje projicirane društvene vrijednosti. Traži se djelotvorna, efektivna, otvorena, kvalitetna, inkluzivna škola, definiše se i ističe značaj kvalitetnog obrazovanja kao jedini odgovor za kvalitetne škole koje će zadovoljiti potrebe. Zato je važno osposobiti nastavnike da djeluju u skladu s tim zahtjevima.

Odgovj za nenasilje otklanja prepreke i stvara okruženja koja omogućavaju optimalni razvoj potencijala sve djece. Kulturu nenasilja najčešće dovodimo u međusobni odnos s obrazovanjem, ali i stvarnim životnim prilikama djece. Sam pristup ima svoje izazove, jer se ostvaruje u uslovima očiglednog postojanja sistema obrazovanja, u uslovima kada javnost još uvijek nije dovoljno osjetljiva za taj problem, niti dovoljno materijalno spremna da zadovolji nove potrebe.

Nasilje čine oni oblici ponašanja koji imaju za cilj kontrolu drugih osoba upotrebom sile i moći. Nasilje je neprihvatljivo ponašanje, jer razara ličnost pojedinca, remeti međuljudske odnose, razvija strah, nanosi bol, stvara nezadovoljstvo, uznemirava, unesrećuje! U određenim situacijama nasilje se prihvata kao "normalno", zato je često nevidljivo. Ne pridaje se važnost kada se daju nadimci, zadaju udarci, govore pogrdne riječi, a u mnogim slučajevima, nasilje uključuje različite situacije: ismijavanje načina govora, boje kože, fizičkih nedostataka i sl. Prevencija nasilja stvara siguran ambijent u školi u kojem će se poštovati norme i uvažavati svi. Veoma je važno da učenici jasno znaju norme ponašanja. Djeca nasilnog ponašanja misle da su snažna, moćna, te da ih drugi poštuju. Vjeruju da su popularna, ali, ustvari, njih se samo plaše. Osobe koje nastupaju na ovaj način, ponižavanjem i omalovažavanjem drugoga, postižu izazivanje straha kod drugih, ali ne i njihovo poštovanje. Djeca izložena nasilju, fizičkom, psihičkom, socijalnom, verbalnom, često se povlače u sebe i nikome ne govore šta im se dešava.

Nasilje se hrani šutnjom svih: onih koji ga provode, onih koji ga trpe i onih koji ga vide, a ne reaguju i ne sprečavaju.

Poznato je da je jedini način zaustavljanja nasilja među vršnjacima – prepoznavanje postupaka i osjećanja, te zajednički (otvoreni) razgovor o onome šta se dešava. Važno je tražiti uzroke koji su doveli do takvog ponašanja, jer baveći se samo njegovim posljedicama, ne rješavamo problem nasilnog ponašanja. Ako govorimo o uzrocima, otvaramo mogućnost da nam se pomogne u razmišljanjima

o načinima sprečavanja nasilja. Otvorena komunikacija o vršnjačkom nasilju u školi daje mogućnost nasilniku i žrtvi da prepoznaju svoje ponašanje i u skladu s tim da ga mijenjaju.

Prepoznavanje vlastitih emocija i njihovo kontrolisanje stvara prostor za prilagođavanje, a stvaranjem tog prostora, uviđamo da postoje načini prevazilaženja situacije, ma koliko ona bila teška i činila se bezizlaznom.

Udariti, okriviti, povrijediti druge, bilo fizički ili mentalno - sve su površni pokazatelji onoga što se u nama događa kada smo ljuti. Prvi korak prema potpunom izražavanju ljutnje u nenasilnoj komunikaciji je osloboditi drugu osobu od bilo kakve odgovornosti za naše stanje. Ponašanje druge osobe može biti samo podsticaj za naše osjećaje, ali nikako uzrok. Važno je prepoznati razliku između podsticaja i uzroka. Ono što drugi ljudi čine nije uzrok naših osjećanja. Šta je uzrok ljutnje? Iako nismo svjesni, on se nalazi u našem vlastitom načinu razmišljanja, u mislima kojima okrivljujemo i osuđujemo druge. U srcu ljutnje je nezadovoljena potreba. Zato nam ljutnja može biti dragocjena kao poziv na buđenje. Ona nam liči na dragocjene prijatelje koji nam žele reći da zastanemo i shvatimo šta nam je zaista potrebno. Neispoljene emocije stvaraju plodno tlo za izgubljenost i nedostatak reakcije, što vodi prema nasilnom ponašanju.

Aktivno slušanje podstiče zajedništvo, pomaže da učenici kreiraju "zdrav" ambijent u kojem će razmjenjivati mišljenja, izražavati svoja osjećanja. Ljudi trebaju nastupiti pozitivno, otvoreno, nenasilno komunicirati, aktivno slušati i na taj način jedni drugima pomagati. U pozitivnom okruženju svi uživamo, priželjkujemo ga, rasterećuje nas i liječi. Pozitivno okruženje poziva nas na zajedništvo, ono nas spaja sa drugim ljudima.

Sposobnost da ljudima u stresnim situacijama ponudimo empatiju može zaustaviti potencijalno nasilje. Ključna je naša spremnost da budemo tu za drugog, da prepoznamo jedinstvene osjećaje i potrebe koje osoba preživljava baš u tom trenutku.

Kontinuirani rad sa učenicima u razvijanju životnih vještina, empatije, kritičkog mišljenja, nenasilne komunikacije, aktivnog slušanja, omogućava prepoznavanje uzroka i posljedica koje nastaju ugrožavanjem drugoga.

Za zdravu zajednicu potrebno je uključivanje svih njenih subjekata. Škola, kao jedan od njih, ima najveći zadatak. Razgovorom o vršnjačkom nasilju, aktivnim djelovanjem na prepoznavanju uzroka nastanka i praktičnim radom sa djecom, nastavnicima i roditeljima, ti uzroci mogu biti spriječeni. Kao što je u knjizi navedeno, vršnjačko nasilje je multidisciplinarni problem i potrebno ga je rješavati koristeći multidisciplinarni i praktičan pristup. Zato se nadam da će ova knjiga naći svoje mjesto kod onih koji su na prvoj liniji u suočavanju sa problemom vršnjačkog nasilja.

Sve što nije rečeno, kao da se nije ni desilo!

Mirela Šuman

UVODNE NAPOMENE

“Sila je oružje slabih; nenasilje je oružje jakih.”

Mahatma Gandhi

U posljednjih nekoliko godina agresivnost i vršnjačko nasilje mladih dobijaju nove, zabrinjavajuće dimenzije i nova obilježja, te zbog toga postaju i sve značajniji društveni problem. Dobna granica maloljetnih nasilnika sve više se pomjera ka mlađim uzrastima, pojavljuje se sve veća agresivnost i nasilnost kod mlađe populacije, a samim tim nerijetko druga djeca postaju žrtve vršnjačkog nasilja. UN Konvencija o pravima djeteta je prvi međunarodni dokument koji djeci daje status subjekta međunarodnog prava i zaštite, izražavajući kroz član 19. obavezu države da kroz sve svoje zakonodavne, administrativne, socijalne i obrazovne mjere zaštiti dijete od bilo koje vrste nasilja: “Države potpisnice će preduzeti sve odgovarajuće zakonske, upravne, društvene i obrazovne mjere da bi se dijete zaštitilo od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povrede ili zlostavljanja, zanemarivanja ili nemarnog postupka, zloupotrebe ili eksploatacije, uključujući i seksualno zlostavljanje dok je na brizi roditelja, zakonskih staratelja ili bilo koje druge osobe koja se brine o djetetu. Takve zaštitne mjere treba da u odgovarajućoj mjeri uključuju i djelotvorne postupke na uspostavljanju društvenih programa da bi se pružila potrebna podrška djetetu i onima koji se brinu o djetetu, kao i drugih oblika sprečavanja i identifikacije, prijavljivanja, preporučivanja, istraživanja, liječenja i praćenja slučajeva zlostavljanja djece opisanih ranije i, kada je to potrebno, sudsko uključivanje (Konvenciju o pravima djeteta usvojila je Generalna skupština Ujedinjenih nacija 1989. godine). S obzirom na to da je riječ o pravnom aktu koji obavezuje državu te da je Bosna i Hercegovina ratifikovala Konvenciju o pravima djeteta 1993. godine, država je dužna postupiti u skladu s osnovnim zahtjevima i osnovnim principima ovog akta, a prosvjetno-pedagoške institucije, kao najznačajnije mjesto socijalne i obrazovne socijalizacije djece, trebale bi provoditi niz koraka koji doprinose prevenciji ove problematike. Međutim, djeca često nemaju adekvatno mjerilo etičkih vrijednosti, uzme li se u obzir do koje mjere su agresivnost i nasilje prisutni u komunikaciji među pojedincima danas, kako između roditelja i djece, roditelja i nastavnika, nastavnika i djece tako i među samom djecom. Uz to, medijski sadržaji eksponiraju nasilje kao normalan i jedini sistem društvenih vrijednosti na osnovu kojeg pojedinac zadovoljava egzistencijalne potrebe. Čak i dječiji crtani programi sadrže izrazite elemente nasilja, koji prikazuju nasilje kao sastavnu komponentu života, koju djeca preslikavaju na svakodnevni život” (Valković, 2010).

Usljed toga, agresivnost i vršnjačko nasilje u školama od 80-ih godina postaju česta pojava. Ispoljavaju se u raznovrsnim oblicima, različitog intenziteta, a socijalno vidljivi postaju tek kada pojedinačni incidenti dobiju pažnju medija i šire javnosti. Vršnjačko nasilje kao oblik manifestovanja agresivnog ponašanja je sve zastupljenije u savremenom društvu. S nasiljem u školama danas se suočava veliki broj učenika, a samim tim i nastavnika i roditelja. Najučestaliji oblici nasilja među djecom su fizičko, psihološko i socijalno te seksualno i elektronsko nasilje koje postaje sve popularnije među mladim ljudima. Dok je fizičko nasilje usmjereno na nanošnje fizičke boli žrtvi, psihološko zlostavljanje je, osim što je obično uvod za fizičko zlostavljanje, sastavni dio svih drugih oblika zlostavljanja. Nažalost, psihološko nasilje se najteže prepoznaje, jer se njegove posljedice ispoljavaju tek poslije sistemskog zlostavljanja u dužem periodu i na dijete ostavljaju trajne posljedice. Socijalno nasilje je usko povezano s psihološkim jer se dešava isključivanjem iz grupnih aktivnosti, ogovaranjem, nagovaranjem ostalih da se ne druže sa žrtvom i slično, što ostavlja psihološku traumu na ličnost djeteta. Seksualno nasilje, ipak, ostavlja najdalekosežnije posljedice na žrtvu, jer direktno narušava njeno mentalno i emotivno zdravlje.

U sadržaju koji se nalazi pred vama možete pronaći teorijske i empirijske poglede na navedenu temu. Na ovaj način dobili smo nekoliko cjelina koje se odnose na teorijske osnove vršnjačkog nasilja i agresivnosti. Pojedinačno su razmatrani termini agresivnosti i vršnjačkog nasilja, njihovno pojmovno određenje, historija nastanka, etiologija, teorije koje podržavaju posmatranje ovih pojava, kao i prikazi konkretnih situacija. Kad je riječ o empirijskom dijelu ovoga sadržaja, naveden je problem koji je bio postavljen tokom istraživanja, hipoteze, način i rezultati istraživanja sa podacima u smislu mjesta, uzorka i vremenske odrednice. Na samom kraju, predstavljene su preporuke koje bi trebale biti početni korak za praktično angažovanje svih segmenata društva za dalji rad na preventivnom djelovanju na polju vršnjačkog nasilja, koje bi za cilj imalo adekvatno i uspješno suočavanje s ovim sveprisutnim pojavama u društvu. Kao dodatak tome, u prilogu se nalaze praktični primjeri prevencije vršnjačkog nasilja.

VRŠNJAČKO NASILJE I AGRESIVNOST KOD DJECE

“Nevolja je u tome što mislimo da imamo vremena!”

Buddha

POJMOVNO ODREĐENJE AGRESIVNOSTI MEĐU DJECOM

Agresivnost i agresivno ponašanje, kao društveno neprihvatljiv oblik ponašanja, bilježe stalni rast, posebno kod djece i adolescenata, postajući tako sve veći problem kojim različite društvene djelatnosti i institucije pridaju sve više pažnje (Vrdoljak, 2013, Čupen, 2011, Ricijaš i sar., 2010). Agresivnost i agresivno ponašanje vrlo su složene pojave koje se uglavnom manifestuje kao nagon srdžbe i napadanje na osobu ili objekat (Udovicich, 2009). Popadić (2009) navodi da se, prema Dollardu i saradnicima, agresivnost najčešće definiše kao “ponašanje čiji je cilj povređivanje osobe prema kojoj je ponašanje usmjereno” ili “ponašanje s namjerom da druga osoba bude fizički ili psihički povrijeđena” (Berkowitz, 1993).

Određeni broj autora definiše agresivnost kao ponašanje u čijoj pozadini je namjera da se drugoj osobi nanese šteta ili uništi neki objekat (Bartol, 1995). Iz ovakve definicije agresivnosti slijede određene implikacije. Jedna je da agresivnost u sebi sadrži neprijateljsku namjeru (neagresivni postupci također mogu izazvati štetu, ali oni nisu posljedica namjere). Druga implikacija je da cilj agresivnih postupaka može imati ne samo fizičke već i psihičke posljedice (Moeller, 2001).

Rizikujući nepreciznost definicije, a opet pružajući sveobuhvatnije i realnije objašnjenje, Žužul definiše agresiju (odnosno agresivno ponašanje) kao “(..) svaku reakciju (fizičku ili verbalnu) izvedenu s namjerom da se nekom drugom nanese šteta ili povreda bilo koje vrste, bez obzira na to da li je ta namjera do kraja realizovana” (Žužul, 1989).

U novijoj literaturi također se navodi da je namjera ključna stvar, te se agresivno ponašanje određuje kao “namjerno ponašanje kojem je cilj nanošenje fizičke ili psihičke boli” (Aronson i sar., 2005). “Uzroci agresivnosti mogu biti različiti: unutrašnja napetost i razdražljivost (koja se manifestuje kao nenamjerna, impulzivna agresivnost), “metoda” postizanja nekog cilja (npr., dobiti igračku ili privilegiju), roditeljsko odbacivanje djeteta, želja za dobijanjem pažnje, odgojni stil roditelja koji postaje model ponašanja, poistovjećivanje s agresivnom okolinom, želja za ‘uzvraćanjem’ agresivnosti (prema drugima) kao posljedica fizičkog kažnjavanja za loše vladanje, popustljiv stav roditelja ili drugih odraslih prema

agresivnom ponašanju, emocionalna napetost koja nastaje zbog porodičnog stresa u kojem dijete nije učestvovalo, prevelika ponuda agresivnih prizora na televiziji i u kompjuterskim igricama. Novija istraživanja pokazuju da određena prerađena industrijska hrana (čokoladice, bomboni, čipsevi, razne grickalice, gotova hrana, gazirana pića) loše utječe na dječije ponašanje” (Udovicich, 2009). Također, različiti oblici agresivnog ponašanja kod djece prevladavaju u različitoj dobi i imaju različit motiv. U ranom djetinjstvu, do 4. godine, prevladava instrumentalna, fizička i direktna agresivnost i ona se zadržava sve do kraja predškolske dobi, smatraju Caplan i sar. (1991; prema Keresteš, 1999). Nakon toga, pri kraju predškolskog i početkom školskog perioda dolazi do izražaja verbalna i indirektna agresivnost. Istraživanja pokazuju (Coie i sar., 1987; Coie i sar., 1991) da je kod školske djece uočljivija razlika između proaktivne i reaktivne agresivnosti, a u toj dobi se, uz otvorene oblike agresivnosti, pojavljuju i neki oblici prikrivene agresivnosti, kao što su npr., laganje i krađa (Coie i Dodge, 1997).

“Katz i McClellan dijele teorije o tome zašto djeca pokazuju neprimjerenu agresivnost na teoriju deficita prema kojoj su djeca agresivna jer im nešto nedostaje (naprimjer, neko socijalno umijeće) i teoriju suficita prema kojoj su djeca agresivna, jer se ne znaju nositi s visokim nivoima bijesa ili agresivnosti” (Glavina, 2008). Također, Rumpf (2006) agresivnost smatra prirodnim usmjerenjem svakog organizma koje mu omogućava opstanak. Prema njegovom mišljenju, agresivnost nam je “genetski zapisana”, a zbog djelovanja testosterona na mozak i veće količine tog hormona, kod dječaka je s biološke strane agresivnost jače utisnuta.

Većina longitudinalnih istraživanja pokazuje da se učestalost agresivnog ponašanja smanjuje proporcionalno uzrastu, ali se povećava ozbiljnost djela, pogotovo u adolescenciji. U tom razdoblju postoje i drugačije frustrirajuće situacije koje izazivaju agresivno ponašanje. Dok su u ranijem djetinjstvu uzroci agresije uglavnom unutar porodice, agresiju adolescenata više obilježava utjecaj kontekstualnih i sistematskih faktora u školi, društvu, okolini (npr., neprijateljski odnos s nastavnicima, pritisak vršnjaka na prvi spolni odnos, uključenje u različite supkulture i sl.) (Bjerregaard, Smith, 1993; Cernkovich, Giordano, 1992, prema Fraser, 1996). Što se tiče agresivnog ponašanja među vršnjacima, Paquette i Underwood (1999; prema Xie i sar., 2002) ističu da ono više uključuje međusobno ogovaranje (socijalno agresivno ponašanje) nego ignorisanje ili isključivanje iz grupe (direktna odnosna agresivnost).

Što se tiče stabilnosti agresivnosti, niz istraživanja je pokazao da je agresivno ponašanje izrazito stabilna osobina koja se formira prilično rano u životu. Olweus (1979; prema Parke, Slaby, 1983) napravio je metaanalizu longitudinalnih istraživanja i utvrdio da agresivnost doseže nivo stabilnosti inteligencije (dobio je koeficijent stabilnosti od 0,76 za jednogodišnji i 0,60 za dvogodišnji interval). U nekim istraživanjima je također utvrđeno da je stabilnost agresivnog ponašanja veća

kod muškaraca nego kod žena (Kagan, Moss, 1983). Međutim, Olweus (1983) pokazuje da su razlike u stabilnosti agresije muškaraca i žena male (koeficijent stabilnosti za žene iznosio je 0,44, a za muškarce 0,50).

Agresivno ponašanje se može opisati kao svaka reakcija koja je izvedena s namjerom da se nekom drugom nanese bilo kakva šteta ili povreda bez obzira na to da li je ta namjera do kraja realizovana. Agresivno ponašanje kod djece razlikuje se od agresivnog ponašanja odraslih po tome što djeca najčešće nisu agresivna s namjerom da nekoga povrijede ili da budu nadmoćna. Neka djeca se agresivno ponašaju u neizvjesnim i frustrirajućim situacijama kako bi smanjila unutrašnju napetost, jer ne znaju na koji drugi način bi se mogla sama smiriti ili utješiti, a verbalno se još ne znaju dobro izraziti da bi znala tražiti ono što im je potrebno. Također, da bi zadovoljila svoju potrebu, nedostaju im i adekvatne socijalne vještine, što često vodi ka tome da izaberu ponašanje kojim nanose štetu drugima, sebi ili stvarima oko sebe, odnosno ponašaju se agresivno.

VRSTE AGRESIVNOSTI KOD DJECE

■ *Otvoreni i prikriveni oblici agresivnosti kod djece*

Otvorena agresivnost se određuje kao direktan čin sukobljavanja djece koji uključuje fizičko nasilje. U ovu vrstu agresivnosti spadaju fizički obračuni, tučnjave, terorisanje vršnjaka, upotreba oružja. Djeca koja češće ispoljavaju elemente otvorene agresivnosti imaju tendenciju da na neprijateljsku situaciju reaguju manjim stepenom agresivne tolerancije; oni reaguju razdražljivije, negativnije od djece koja ispoljavaju prikrivene oblike agresivnosti. Bježanje iz škole, bježanje od kuće, podmetanje požara, krađe i slično, spadaju u prikrivene oblike agresivnosti. Djeca koja češće ispoljavaju elemente prikrivenih oblika agresivnosti manje su društvena, anksioznija su i nepovjerljivija prema drugim ljudima (Stouthamer-Loeber i sar., 1998).

Otvorena agresivnost može biti: ruganje, ponižavanje, vrijeđanje, naređivanje i zahtijevanje podređenosti, udaranje, čupanje. Prikriveni oblici agresivnosti (veći postotak djevojčica) kao, naprimjer, namjerno isključivanje iz grupnih igara, ogovaranje i slično.

Najčešće se događa u školskim WC-ima, na hodnicima i u ostalim prostorijama izvan kontrole nastavnika i drugih odraslih osoba. Može se događati i u razredu, pred drugom djecom koja najčešće ne priskoče u pomoć žrtvi zbog nezainteresovanosti, straha ili nedostatka saosjećanja.

■ *Reaktivna i proaktivna agresivnost*

O reaktivnoj agresivnosti govorimo onda kada djeca ispoljavaju agresivno ponašanje koje slijedi kao reakcija na neku vanjsku situaciju, događaj ili nečije ponašanje. Ta vanjska situacija, događaj ili ponašanje mogu biti stvarno ugrožavajući za dijete, ili ih dijete kao takve opaža. U takvim situacijama, vanjske okolnosti izazivaju kod djeteta veliku količinu bijesa i impulsivnosti, što dovodi do agresivnog ponašanja. Kod ove djece je prisutan nizak nivo tolerancije na agresiju, kao i neadekvatan način obrade socijalnih informacija. Reaktivno agresivna djeca ispoljavaju u velikoj mjeri neprijateljsku agresiju sa osvetoljubivim elementima. Rezultati istraživanja pokazuju da su ta djeca nepovjerljiva i oprezna u odnosima s vršnjacima i drugim ljudima te da u svom socijalnom miljeu često pronalaze protivnike, koji, prema njihovom mišljenju, zaslužuju nasilje (Crick i sar., 1996).

Međutim, kada dijete namjerno i planirano koristi agresivno ponašanje da bi postiglo neki cilj ili dominiralo nad drugim djetetom, govorimo o proaktivnoj agresivnosti kod djece. Rezultati istraživanja pokazuju da su ova djeca samouvjerena i da očekuju da će ishod njihove agresije biti pozitivan, da će ostvariti svoj cilj ili dominaciju nad vršnjacima (Dodge, 1991). Djeca koja imaju proaktivno agresivno ponašanje uvjerena su da je agresivno ponašanje korisno, jer im donosi opipljive prednosti. Rezultati istraživanja su pokazali da je ova vrsta agresivnosti češća kod djevojčica nego dječaka (Björkvist i sar., 1992).

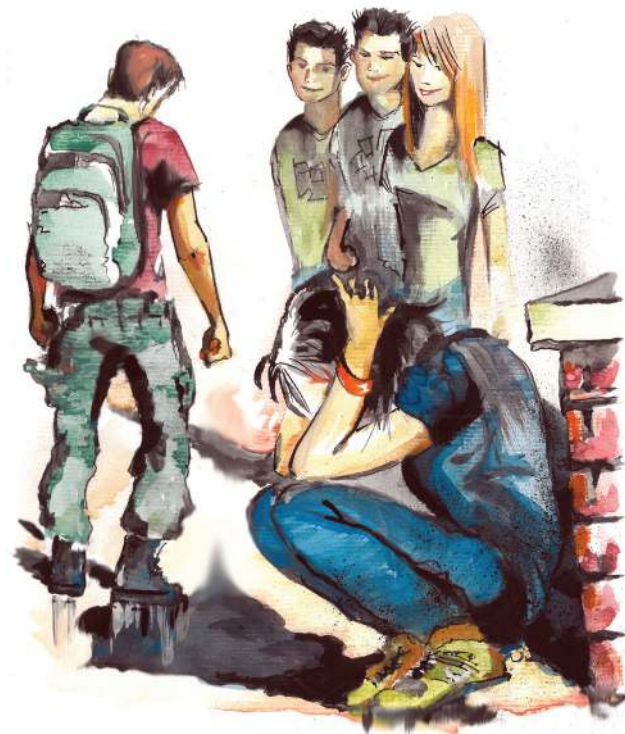
■ *Agresivnost u oblasti vršnjačkih odnosa (socijalna agresivnost)*

O ovoj vrsti agresivnosti govorimo kada djeca manifestuju ponašanje koje šteti drugima zbog uništavanja njihovih socijalnih veza, prijateljstava i pripadnosti grupi. Također, o ovoj vrsti agresivnosti govorimo i kada su u pitanju verbalne prijetnje žrtvi da će doći do nanošenja štete u oblasti međuljudskih odnosa (Crick, 1996). U skladu s tim, agresor provodi postupke ili govori prijetnje čiji je cilj da žrtva bude odbačena i isključena iz grupe vršnjaka. Također, rezultati istraživanja govore o tome da između osme i četrnaeste godine djevojčice mijenjaju oblik izražavanja agresije, tako što otvorena agresivnost postaje rjeđa, a povećava se agresivnost u oblasti međuljudskih odnosa, ističe Hood (1996; prema Essau i sar., 2004).

■ *Instrumentalna i neprijateljska agresivnost*

Prema jednom od određenja agresivnosti (Feshbach i sar., 1970), instrumentalna agresivnost pruža agresoru nagradu ili prednosti povezane s trpljenjem žrtve. Glavni cilj neprijateljske agresivnosti je da se žrtvi nanese bol ili šteta. Istraživanja pokazuju da se instrumentalna agresivnost smanjuje sa odrastanjem, a neprijateljska agresivnost sa odrastanjem raste. Dječaci ispoljavaju veći stepen neprijateljske agresivnosti u poređenju s djevojčicama. Kod instrumentalne agresivnosti nisu uočene značajne razlike između dječaka i djevojčica (Hartup, 1974).

ZAŠTO I KAKO NASTAJU AGRESIVNOST I VRŠNJAČKO NASILJE – PORIJEKLO FENOMENA

Agresivnost kao društvena pojava posmatra se s različitih gledišta, zato se i drugačije tumači. U svrhu procjene agresivnog ponašanja, rađena su različita istraživanja, što je na kraju stvorilo veliki broj različitih teorija o shvatanju i tumačenju fenomena agresivnosti. Međutim, prema uzroku koji određena teorija naglašava, sve ih možemo podijeliti u pet grupa:

1. **Instinktivističke teorije agresivnosti** – teorije koje smatraju da je agresivno ponašanje deterministički određeno instinktom.
2. **Situacijske teorije agresivnosti** – u ovu grupu svrstane su teorije prema kojima do agresivnosti dolazi uslijed djelovanja frustracije.
3. **Teorije agresivnosti kao naučenog ponašanja** – agresivnost jedan od naučenih oblika ponašanja.
4. **Kognitivne teorije agresivnosti** – agresivno ponašanje objašnjavaju kroz analize kognitivno-informacijskog funkcionisanja čovjeka.
5. **Biološke i fiziološke teorije agresivnosti** – naglašavaju važnost biološko-fizioloških struktura u organizmu (Bilić, 1999).

■ *Instinktivističke teorije agresivnosti*

Predstavnici ove teorije agresivno ponašanje tretiraju kao rezultat instinkta koji smatraju razmjerno stabilnim biološkim pokretačem. Unutar instinktivističke teorije postoje tri struje koje, svaka na svoj način, nastoje objasniti pojavu agresivnosti. Najistaknutiji predstavnik psihoanalitičke struje svakako je Sigmund Freud (1969; prema Milašin, 2009) koji je smatrao da je ljudsko ponašanje uslovljeno dvama osnovnim instinktima – erosom, odnosno nagonom života, te thanatosom, nagonom smrti. Preovladavanje thanatosa rezultuje težnjom za samouništenjem ili autoagresijom, dok prevlast erosa ima za posljedicu usmjeravanje agresivnosti prema drugim osobama. Neopsihoanalitičari ne prihvataju Freudov koncept instinkta smrti, ali i dalje naglašavaju biološki determinizam instinkta koji predstavlja motivator agresivnog ponašanja. Tako, naprimjer, Hartman i sar. (1949; prema Žužul, 1989) govore o posebnom agresivnom instinktu koji, uz seksualni, predstavlja osnovni pokretač ljudskog ponašanja.

Izrazito veliki odjek imalo je i učenje E. Fromma (1984) o agresivnom ponašanju. Etiološke teorije objašnjavaju agresivnost kao eksploziju koja se događa nezavisno od vanjskih podsticaja i to zbog akumuliranja energije u neuralnim centrima. Erich Fromm (1976; prema Milašin 2009) definiše agresivnost kao svako ponašanje kojem je cilj da se nanese šteta drugoj osobi, te pritom dijeli agresivno ponašanje na benigno i maligno. Benigna agresivnost ili agresivno ponašanje je urođena, odbrambena reakcija, nužna za opstanak jedinke i vrste, dok maligna agresivnost nije određena naslijeđem, biološki je štetna i za napadača i za žrtvu, te je izaziva želja za razaranjem i uništavanjem, a ne vanjska opasnost (Fromm, 1989).

Najistaknutiji predstavnik ove struje je Lorenz koji agresiju smatra urođenim potencijalom. On tvrdi da se energija neprestano nagomilava u neuralnim centrima i kada je se skupi dovoljno dolazi do eksplozije, bez obzira na to da li je prisutan stimulans (Lorenz, 1970). Prema tome, vanjski podražaji i situacija u kojoj se nalazimo ne izazivaju agresiju, već pojedinac traži ili stvara objekte na koje bi mogao ispoljiti u sebi već postojeću agresivnu energiju. Nedostatak Lorenzove teorije je što za hidraulički model nema dokaza, te što je ljudsko ponašanje suviše kompleksno da bi se moglo proučavati tek posmatranjem životinjskih vrsta (što je karakteristika i ostalih etioloških teorija) (Milašin i sar., 2009).

■ *Situacijske teorije agresivnosti*

Pod utjecajem bihevizma, početkom 20. vijeka javljaju se teorije koje agresiju objašnjavaju reakcijom na situaciju. Postoje dvije vrste ovih teorija: F-A teorija agresivnosti koja se smatra jednom od popularnijih teorija agresivnosti i polazi od hipoteze da se agresivnost uvijek javlja kao odgovor na situaciju frustracije, pa je, shodno tome, agresivnost uvijek posljedica frustracije, a frustracija uvijek dovodi do agresivnosti, te modifikacija F-A hipoteze ili neobihevizistička teorija koja

polazi od F-A hipoteze, ali ističe da agresivno ponašanje i reagovanje ne moraju uvijek biti posljedica frustracije, nego mogu biti i naučeni, viđenje je Dollarda i sar. (1939; prema Milašin i sar., 2009).

■ *Frustracijska (F-A) teorija agresivnosti*

Prema ovoj teoriji, frustracija svakako izaziva emocije koje uz prisutnost situacijskih uslova utiču na pojavu agresivnih znakova i u konačnici dovode do agresije. Kritičari ove teorije pronašli su najjači argument u tome što se njome, ipak, ne može objasniti svaki oblik agresivnog ponašanja. Frustracijsku teoriju agresivnosti u psihologiju su uveli Dollard, Miller, Doob, Mowrer i Sears (1939) i oni vide agresiju kao ponašanje koje se uvijek javlja kao odgovor na frustracijsku situaciju, a ne kao rezultat djelovanja instinkata (Bučar-Ručman, 2004). Žužul (1989) ističe da neki autori, poput Dollarda i drugih, definišu frustraciju kao stanje koje se javlja kada je određena cilju usmjerena reakcija spriječena i pritom je veća kada su motivacija i očekivana gratifikacija veće, a onemogućavanje postizanja cilja potpuno. Takvom shvatanju agresivnosti mnogi autori su prigovorili, dokazujući da svaka frustracija ne dovodi do agresije, kao što ni svaka agresivnost nije izazvana frustracijom. Žužul (1989) također ističe da autor Miller modifikuje svoj stav, te navodi da frustracija ponekad može dovoditi i do neagresivnih reakcija, dok Sears iznosi da je agresivnost na vrhu hijerarhije mogućih odgovora na frustraciju koja može biti inhibirana ili ublažena.

Berkowitzeva modifikacija F-A hipoteze: Žužul (1989) ističe da L. Berkowitz i neki drugi autori smatraju da frustracija ne izaziva direktno agresiju, već emociju srdžbe koja zatim, ovisno o karakteristikama vanjske situacije i postojanju agresivnih znakova, izaziva agresiju. Agresivni znaci (npr., oružje) predstavljaju podražaje iz okoline koji su učenjem (najčešće uslovljavanjem) asocirani agresivnošću, a koji mogu olakšati ili otežati izražavanje srdžbe u obliku agresije. Brojna novija istraživanja dokazuju da i samo prisustvo oružja navodi ljude da se agresivno ponašaju i imaju agresivne asocijacije te da podstiče neprijateljske misli (Berkowitz i LaPage, 1967; Frodi, 1975; Turner i sar., 1977; Sloan i sar., 1988; Turner i Leyens, 1992; Archer 1994; prema Aronson i sar., 2005). Berkowitzeva teorija je prošla brojne eksperimentalne provjere i smatra se uglavnom dokazanom (Žužul, 1989).

Bandurina teorija agresivnosti: Bandura (1961) je dokazao da se agresivno ponašanje može javljati i bez postojanja prethodnih emocionalnih promjena u organizmu, odnosno može predstavljati samo ispoljavanje naučenog ponašanja. Također je utvrdio kako do učenja agresivnog ponašanja ne mora doći kroz vlastitu aktivnost, nego se ono može naučiti i na osnovu ponašanja drugih osoba ("vikarijsko učenje"). Dakle, posmatranje ponašanja neke druge osobe dovođit će do pojavljivanja takvog ponašanja kod posmatrača, ukoliko je posmatrana osoba za to ponašanje nagrađena; odnosno do redukcije takvog ponašanja, ukoliko je

posmatrana osoba bila kažnjena (Bandura, 1977). Pritom je važno naglasiti da, što je model realniji, bliži i sličniji posmatraču, to će njegovo ponašanje imati veći efekat na ponašanje posmatrača. Ovom socijalnom teorijom možemo objasniti utjecaj agresivnih filmova i videoigrica na agresivnost djece, jer se djeca identifikuju s agresivnim junacima i postanu spremna na pojavu agresije (više je niti ne zamjenjuju niti ne doživljavaju kao nepoželjno ponašanje). Brojna istraživanja su pokazala kako ne samo da postoji korelacija između količine nasilja viđenog na televiziji i kasnije agresivnosti posmatrača nego se efekat tokom vremena akumulira, tj. snaga korelacije se povećava s dobi (Eron, 1987; Eron i sar., 1996; Huesmann, 1982; Huesmann i sar., 1994; Turner i sar., 1986; prema Aronson i sar., 2005).

■ *Kognitivne teorije agresivnosti*

Danas su u psihologiji najprihvaćenije kognitivne teorije koje se nadovezuju na situacijske i socijalne teorije agresivnosti. One ističu da način na koji pojedinac percipira i interpretira okolinske događaje determiniše hoće li on reagovati agresivno ili nekim drugim ponašanjem (Eron, 1994; prema Beck, 2003).

Atribucijska teorija, kao jedna od najprihvaćenijih kognitivnih teorija, kaže da to hoće li se osoba naljutiti kao odgovor na frustraciju zavisi djelomično od toga određuje li namjeru kod onoga ko je njenu frustraciju izazvao (1994; prema Beck, 2003). Slično tome, protivnapad se neće javiti ako postoje olakšavajuće okolnosti koje su poznate u trenutku provokacije, smatraju Johnson i Rule (1986; prema Aronson i sar., 2005).

Relativna deprivacija se odnosi na percepciju da osoba ili njena grupa ima manje nego što zaslužuje, manje od onoga što očekuje ili manje od onoga što imaju njoj slični ljudi. Ponavljano agresivno ponašanje prema određenoj osobi dobro objašnjava teorija kognitivne disonance Leona Festingera (1957; prema Aronson i sar., 2005). Kada jedna osoba nanese štetu drugoj, to pokreće spoznajne procese usmjerene na opravdanje okrutnog čina zbog doživljavanja kognitivne disonance. Osoba se uvjerava kako njen "suparnik" nije dobra osoba, kao što je možda mislila, te zato zaslužuje ono što je dobila. Time smanjuje disonancu i ostavlja prostor za dalju agresiju, jer jednom kada je osoba uspjela nekog potcijeniti, lakše joj je nanijeti dalju štetu svojoj žrtvi i u budućnosti.

■ *Biološke i fiziološke teorije agresivnosti*

Biološka teorija objašnjava agresivnost kao rezultat djelovanja određenih biološko-fizioloških struktura ili rezultat nepripadanja razredu, odnosno školskoj zajednici (Vuković i sar., 2009). Prijeko je potrebno omogućiti učenicima okruženje koje stvara pozitivnu pedagoško-psihološku klimu, a život i rad u školi usklađuje s potrebama učenika. Važno je, dakle, uključiti sve učenike u rad i aktivirati ih, kako

bi im se otvorio prostor za dokazivanje, važnost i mogućnost uspjeha i napretka. Svaka od teorija agresivnosti imala je svoje zagovornike i svoje kritičare, ali svima im je zajedničko da obilježja ličnosti, porodične prilike, neuspjesi u školi, vršnjačke grupe, životne i šire društvene okolnosti svakako čine moguće uzroke društveno neprihvatljivog nasilničkog ponašanja. Savremena socijalna psihologija navodi još jedan uzrok pojave nasilja: motiv socijalnog priznanja i potvrđivanja. Svaka osoba ima potrebu biti cijenjena i uvažavana u svojoj užoj i široj sredini, osjećajući na taj način pripadnost i sigurnost. Gubitak takve sigurnosti dovodi do socijalne izolacije, nezadovoljstva, depresivnih stanja, a na kraju i do agresije (Beck, 2003).

■ *Ekološka teorija – sistemski pristup*

Ekološki sistemski pristup, koji bi mogao biti označen kao širi teorijski pristup, nastao je na osnovu ideja Kurta Levina, a zasniva se na Bronfenbrennerovoj teoriji ekoloških sistema (Bronfenbrenner, 2005). Prema ovom modelu, društveni kontekst treba posmatrati kao slojevite ekološke strukture među kojima postoji složena interakcija i snažna međuzavisnost, a koji utječu na razvoj individue. Teorija ekoloških sistema je model pristupa istraživanju dječijeg (čovjekovog) razvoja, koji se usredotočuje na pojedinca u njegovom okolinskom kontekstu (Vasta i sar., 2005). “Ekosistem (okolina) transakcijskim (interaktivnim) putem na dijete (čovjeka) djeluje kroz mikrosistem (okolina najbliža djetetu: porodica, škola, crkva, igralište...), mezosistem (sistem koji povezuje više djetetovih mikrosistema, naprimjer, roditelje i učiteljicu), egzosistem (socijalna okruženja u kojima dijete neposredno ne učestvuje: lokalna vlast, školsko vijeće...) i makrosistem (kultura i supkultura u kojoj dijete živi: država – zemlja, pojedini dijelovi zemlje...)” (Vasta i sar., 2005). Santrock (2008) smatra da su ti sistemi međusobno povezani kronosistemom koji je “(...) struktura događaja iz okoline i promjena tokom života, kao i sociokulturalne okolnosti” (2008; prema Eret 2012).

Dakle, dijete je u centru sistema sa svim svojim biološkim i psihološkim sastavom - sa kognitivnim kapacitetima, socio-emocionalnim i motivacijskim sklonostima (npr., temperament i ličnost) u kojima ono reaguje na okolinu, dok se slojevi okoline šire oko njega u koncentričnim krugovima, te jače ili slabije utječu na njegov razvoj (Pašić-Kreso).

Bronfenbrenner (1979; prema Skupnjak, 2012) također smatra da dijete i njegova okolina neprestano međusobno recipročno djeluju na transakcijski način, a dijete posjeduje niz karakteristika od kojih su najvažnije one koje opisuje kao razvojno podsticajne, tj. koje mogu utjecati na druge ljude na načine koji su važni za dijete.

NASILJE

“Nenasilje je moćno i pravedno oružje. Uistinu, ono je jedino oružje u historiji, ono napada bez ostavljanja rana i ono čini plemenitim onoga ko ga upotrebljava.”

Martin Luther King, Jr

Nasilje među vršnjacima je oblik međuvršnjačkog odnosa koji može ostaviti trajne negativne posljedice na razvoj djece. Sokrat je u svoje doba pisao da djeca žive u izobilju, ali bez obzira na to, i dalje se ponašaju neodgovorno, ne poštuju autoritete, bučni su i nemirni. Dvadeseti vijek je možda doba u kome se dijete postavilo veoma visoko. Mnoge ideje, programi i strategije usmjerene su prema interesima djeteta, za sve oblike njegove zaštite. Ali, nažalost, iz 20. vijeka nam je ostalo i mnogo neriješenih pitanja vezanih uz smanjenje područja rizika, razvijanje njihovih kompetencija za otpornost i napredovanje u ovom individualističkom svijetu.

Današnju djecu sve češće sistemski napadaju i uznemiravaju vršnjaci. Iako problem postoji duži vremenski period, tek su se u novije vrijeme počela provoditi istraživanja te problematike. Prvi koji su o tome temeljito počeli izvještavati su Heinemann (1972) i Olweus (1973), vezano uz početak društvenog zanimanja za probleme vršnjačkog nasilja u Švedskoj ranih sedamdesetih godina (prema Olweus, 1998). Veliki broj stranih autora u posljednjih deset godina govori o povećanom zanimanju za probleme međusobnog zlostavljanja djece u školi (Olweus, 1993; Smith i Sharp, 1994; Rigby, 1996).

Istraživanja pokazuju da je pojava nasilja među djecom raširena u svijetu. Postotak školske djece koja su žrtve nasilja u školi u većini zemalja je sličan: 19% učenika u Engleskoj bili su žrtve nasilja, 14% u Norveškoj, 17% u Španiji, 15% u Japanu i 16% u SAD-u (Olweus, 1998). Nasilje među djecom najčešće se događa učenicima između četvrtog i osmog razreda osnovne škole (Velki, 2008).

Pregledom dostupne literature, zaključujemo da se pojmovno određenje nasilja i agresivnosti često preklapaju, pa čak i da se koriste kao sinonimi (Plut, 2007). Srna (2003) nasilje određuje kao nelegalnu i nemoralnu upotrebu sile kojom se čini šteta sebi, drugima i sredini. Nasilje se vrši s realnom ili opaženom namjerom da se nanese bol ili povreda drugoj osobi. Za nasilni akt su, prema ovom određenju, karakteristične dvije stvari: namjera i povreda. Prema Milosavljeviću (1998), pod nasiljem se podrazumijevaju različiti akti, postupci i ponašanja pojedinaca, grupa, društvenih institucija, organizacija ili društava u odnosima prema ljudima koji uključuju primjenu fizičke, psihičke, političke ili neke druge sile i kojima se ugrožava integritet čovjeka te izazivaju različita fizička i psihička oštećenja i druge neprijatne

posljedice. Popadić (2009) pod nasiljem podrazumijeva namjerno i neopravdano nanošenje štete drugome. Ono što zovemo “nanošenje štete” može se posmatrati kao najšira oznaka za negativne efekte ponašanja koje drugi trpi. U skladu s tim, samo nanošenje štete nije dovoljno da bi se govorilo o nasilju, ali je nužno. Ovako predloženo određenje nasilja veoma je slično brojnim određenjima agresije o kojima smo govorili ranije u ovom sadržaju. Nameće se, dakle, pitanje da li se ova dva termina mogu koristiti kao sinonimi ili je moguće njihovo razgraničenje? U našem jeziku, termin agresivnost se znatno češće koristi za označavanje relativno trajne crte ličnosti, nečije sklonosti da se agresivno ponaša, za označavanje snage agresivnog motiva shvaćenog kao želja da se nekome naškodi, pa i kad se takva želja ne ostvari, nego kao opisa nečijeg stila ponašanja (Popadić, 2009).

“Nasilje može biti: psihička prinuda, teže psihičko maltretiranje, izazivanje trajnijeg, jačeg osjećaja lične nesigurnosti, uznemirenosti” (Skorupan, 2000). Također, Bačić (1979) ističe da ono može biti i nasilje prema stvarima, izvedeno tako da te postupke pojedinac osjeća lično kao prinudu, kao zlo. Nasilje, u pravilu, obuhvata više postupaka, više djelatnosti, a može biti i samo u jednom činu.

Kod agresivnosti snažan naglasak je na agresivnom motivu, dakle, na motivaciji i dispoziciji ka povređivanju drugog. Nasilje bi, prema tome, moralo biti realizovana agresivnost. Osim ove, razlika u pojmovima agresivnosti i nasilja je i u stepenu naglašavanja neopravdanosti. U određenjima agresije neopravdanost nanošenja štete se ne spominje, ali se podrazumijeva, dok je za nasilje bitno da se takav postupak smatra neopravdanim. Dakle, dok je kod agresije namjera centralna, a šteta nije uvijek nužna, kod nasilja je neopravdana šteta centralna, a namjera nije uvijek nužna. U praksi ove razlike nisu toliko bitne, jer se najčešće bavimo ponašanjem kojim je neopravdano nanescena šteta i čija namjera je i bila da se nanese šteta, dakle, nečim što je i nasilje i agresivnost.

Nasilje u djetinjstvu predstavlja rizik za razvoj depresije i PTSP-a, rizičnih ponašanja, teškoća u međuljudskim odnosima, negativnih vjerovanja i stavova prema drugima. Svi navedeni problemi međusobno su povezani te povećavaju vjerovatnoću za nastanak zdravstvenih problema u odrasloj dobi (Kendall-Tackett, 2002).

Nasilje podrazumijeva šest faktora: namjeru da se povrijedi ili nanese šteta; intenzitet i trajanje; moć nasilnika; ranjivost žrtve; manjak podrške; posljedice.

OSNOVNI OBLICI NASILJA NAD DJECOM

Kako smo već ranije spomenuli, pod agresivnim i/ili nasilnim ponašanjem, kao i štetom koju to ponašanje uzrokuje, najčešće se podrazumijevaju fizički napad i tjelesna povreda. Međutim, to je samo jedan oblik nasilja. Nasilje se često dijeli prema obliku, intenzitetu ili trajanju. Često se različiti vidovi preklapaju ili kombinuju, pa je pravljanje jasne distinkcije veoma teško. Dijelimo ga na pasivno (zlostavljanje i zanemarivanje) i aktivno (fizičko, psihološko i seksualno zlostavljanje različitog intenziteta) (Stajić i sar., 2006).

Osnovni oblici nasilja nad djecom su:

1. **fizičko nasilje** je odnos ili ponašanje kojim se, uz primjenu fizičke sile i uz upotrebu drugih sredstava ili bez njih, nanose povrede djece. Najčešći vidovi fizičkog zlostavljanja djeteta su udaranje rukama i nogama, čupanje kose, udaranje kaišem, štapom, gajtanom i sličnim predmetima, šutiranje, ujedanje, uvrtnje dijelova tijela i lica, povređivanje oštrim ili tupim predmetima, davljenje, paljenje cigaretom, opekotine nanosene vrelom vodom, fizička činjenja kao što su vezivanje, zaključavanje ili zatvaranje u mračnu sobu, zatvaranje u ormar, potpuno ograničavanje kretanja i sl. Najčešće posljedice su vidljivi znaci nasilja kao što su modrice, oštećenja vidnog i slušnog aparata, unutrašnje povrede i krvarenja, oštećenja mozga, prijelomi kostiju, opekotine i slično (Grahovac, 2010; Poredoš-Lavor, 2008; Gelles i sar., 1985);
2. **psihičko ili emocionalno nasilje** je odnos kojima se zapostavlja, ugrožava, vrijeđa ili verbalno napada ličnost djeteta te ispoljavaju negativna osjećanja prema njemu. Kod psihološkog zlostavljanja prisutne su namjerne uvrede, prijetnje, ucjene, kao i drugi vidovi psihičke torture. Psihičko zlostavljanje često predstavlja uvod u fizičko zlostavljanje ili je pratilac istog. Psihičko zlostavljanje podrazumijeva namjerno isključivanje žrtve iz zajedničkih aktivnosti razreda ili dječije grupe, kao i ignorisanje (Knjaz, 2008). Za Egeland i Ericksona (1987; prema Glaser, 2002) emocionalno nasilje je sastavni dio svih oblika zlostavljanja, prisutno gotovo uvijek, ali i jedini oblik koji se može javiti samostalno, što ga čini učestalim oblikom zlostavljanja. Ova vrsta nasilja kod djece najčešće dovodi do poteškoća u komunikaciji, u iskazivanju osjećaja te u kontaktima s drugim ljudima. Također, djeca izložena ovoj vrsti nasilja imaju manjak samopouzdanja.
Psihičko nasilje je najteže prepoznati jer se njegove posljedice ispoljavaju tek poslije sistemskog zlostavljanja u dužem periodu i, nažalost, na dijete ostavljaju trajne posljedice;
3. **seksualno nasilje** podrazumijeva seksualne prinude i ucjene, silovanje, bludne radnje, incest, izlaganje, snimanje i slikanje nage djece, navođenje djece na prostituciju i slično (Denkova, 2008). Ova vrsta nasilja nad djetetom

ostavlja trajne psiho-fizičke i socijalne posljedice na žrtvu. Dijete žrtva nosi teške posljedice jer je direktno narušeno njegovo mentalno i emotivno zdravlje. Ono pati od posttraumatskog sindroma, a sklono je bježanju od kuće, povučeniosti, ekstremnoj nesigurnosti, bespogovornoj poslušnosti i pokušajima samoubistva (Grahovac, 2010; Poredoš-Lavor i saradnici 2008);

4. ***nasilje putem Interneta*** je sve prisutniji oblik nasilja. Iako Internet pruža velike mogućnosti, nosi i veliki rizik nasilja nad djecom, najčešće ugrožavajući privatnost djeteta. Posljedice nasilja putem Interneta katkad mogu biti i ozbiljnije od onih prouzrokovanih međuvršnjačkim nasiljem u realnim situacijama. Naime, publika nasilja preko Interneta često je mnogo šira od one na školskom igralištu ili u razredu. Budući da nasilnik može ostati anonimn, velikom broju djece upravo ta činjenica služi kao podsticaj i daje slobodu da se nasilno ponašaju, iako u stvarnom svijetu vrlo vjerovatno ne bi bila nasilna (Buljan-Flander, 2004). Poznati su i slučajevi samoubistva zbog ove vrste zlostavljanja. "Nasilje na Internetu ima različite forme i komunikacijske alate – e-mail, društvene mreže, mobilne aplikacije i mobitel. U zemljama s većim brojem Internet korisnika, nasilje putem Interneta ubrzano poprima oblik epidemije. Prema službenoj statistici Nacionalnog vijeća za prevenciju nasilja (National Crime Prevention Council), polovina američkih tinejdžera su žrtve ove vrste nasilja. Istraživanje je pokazalo da 81% smatra da je nasilje putem Interneta (cyber-bullying) zabavno. Postoje web-stranice na kojima se pozivaju vršnjaci da glasaju za najružniju ili najdeblju djevojčicu u školi" (Ružić, 2011).

Putokazi u zdravije društvo

Prema dobijenim rezultatima istraživanja o kockanju i korištenju Interneta, te navikama konzumiranja cigareta, alkohola i marihuane među djecom i mladima u tri kantona Federacije Bosne i Hercegovine, 45,6% učenika doživjelo je neki oblik nasilja, a najzastupljeniji odgovori (22,4%) u vezi su s plasiranjem neistinitih informacija o pojedincima, kreiranjem lažnih profila na društvenim mrežama ili krađom šifre. Također, primjetan je i značajan postotak (20,9%) učenika koji su imali ponudu da se sastanu s nekom osobom koju su upoznali putem Interneta. Ponekad se odrasle osobe, koje nemaju prijateljske namjere, mogu predstavljati kao djeca da bi uspostavili odnos povjerenja i prijateljstva, a sve sa ciljem da dijete pristane da se susretne s njima, što obično završava seksualnom zloupotrebom. Također, 6,7% učenika navelo je da ih je neko nagovarao na nasilje, govor mržnje ili da probaju drogu, a 5,1% da je neko objavljivao njihove slike ili filmove, uz koje su stajali neugodni komentari.

Nasilje je najčešće kombinacija dva ili više oblika nasilja. U porodicama prevladavaju fizičko nasilje i zanemarivanje, u školi verbalno i psihološko, na ulici i mjestima na kojima djeca provode slobodno vrijeme, fizičko i seksualno nasilje uz zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, alkohola i drugih sredstava. Nasilje i proganjanje mogu se dešavati i neverbalno, izrazima, gestama. *Online* proganjanje je trenutno jedan široko rasprostranjen vid nasilja, jer ga je teško prepoznati i kontrolisati. Nasilje bilo kojeg oblika za dijete je uvijek bolno, te u zavisnosti od podrške djetetu i drugih faktora može dovesti i do samoubistva djece koja su zlostavljana ili žrtve nasilja.

VRŠNJAČKO NASILJE

“Ako nema heroja koji će te spasiti, onda ti budi taj heroj!”

Denpa Kyoshi

Postoji niz faktora koji utiču na pojavu vršnjačkog nasilja, nedostatak bliskosti i osjećaja prihvaćenosti od drugih učenika, nedostatak međusobnog poštovanja učenika i nastavnika te mnogi drugi. Na pojavu vršnjačkog nasilja utiču sve promjene koje se događaju u društvu, pa je, u skladu s tim, ono rezultat cjelokupne situacije i dešavanja u jednoj zajednici, društvu (Gašić-Pavišić, 2004). Lalić (1999) kao uzroke nasilničkog ponašanja navodi: zanemarivanje, neadekvatne učitelje, neprihvatljivu realnost, rat, konzumiranje droge, proces inicijacije u vršnjačku grupu, prihvatanje u vršnjačku grupu, uspostavljanje dominacije, trendove i frustracije.

POJMOVNO ODREĐENJE VRŠNJAČKOG NASILJA

Vršnjačko nasilje podrazumijeva oblik agresivnosti koji se sastoji od kontinuiranog nanošenja štete ili povrede drugim učenicima (Krečić i sar., 2013). Pod pojmom vršnjačko nasilje, nasilje među školskom djecom ili nasilje u školama obično se podrazumijevaju ona ponašanja koja su u engleskom govornom području definisana pojmom “*bullying*” (Rajhvajn–Bulat i sar., 2012; Krečić i sar., 2013). Tako definisano nasilje među školskom djecom obuhvata agresivno ponašanje ili ponašanje kojem je namjera da se povrijedi ili ugrozi druga/e osoba/e. Dan Olweus (1998) smatra da je “učenik zlostavljan ili viktimiziran kada su ona ili on često i trajno izloženi negativnim postupcima jednog ili više učenika”. Vrlo sličnu teoriju dijeli i Bilić (2012) koji vršnjačko nasilje, kao podvrstu agresivnog ponašanja, definiše kao namjerno, neprijateljsko i ponavljano djelovanje usmjereno na izazivanje tjelesne i/ili emocionalne štete od jednog ili više učenika, koji su realno ili percipirano fizički snažniji, odnosno psihološki moćniji ili su socijalno povlašteni, a dijete žrtva nemoćno je da se odupre i samo odbrani (Bilić, 2012). O nasilju među vršnjacima govorimo kad jedno ili više djece uzastopno uznemirava, napada ili povređuje drugo dijete koje se ne može braniti. Manifestuje se putem prijetnji, tjelesnih povreda, odbacivanja, zadirkivanja, uništavanja stvari i slično (Bogunović i sar., 2009).

Nasilje među djecom obuhvata širok spektar agresivnih ponašanja, od rješavanja sukoba nasilnim putem, neprihvatljivog izražavanja ljutnje, do ozbiljnih incidenata upotrebe hladnog i/ili vatrenog oružja. U širem smislu, vršnjačko

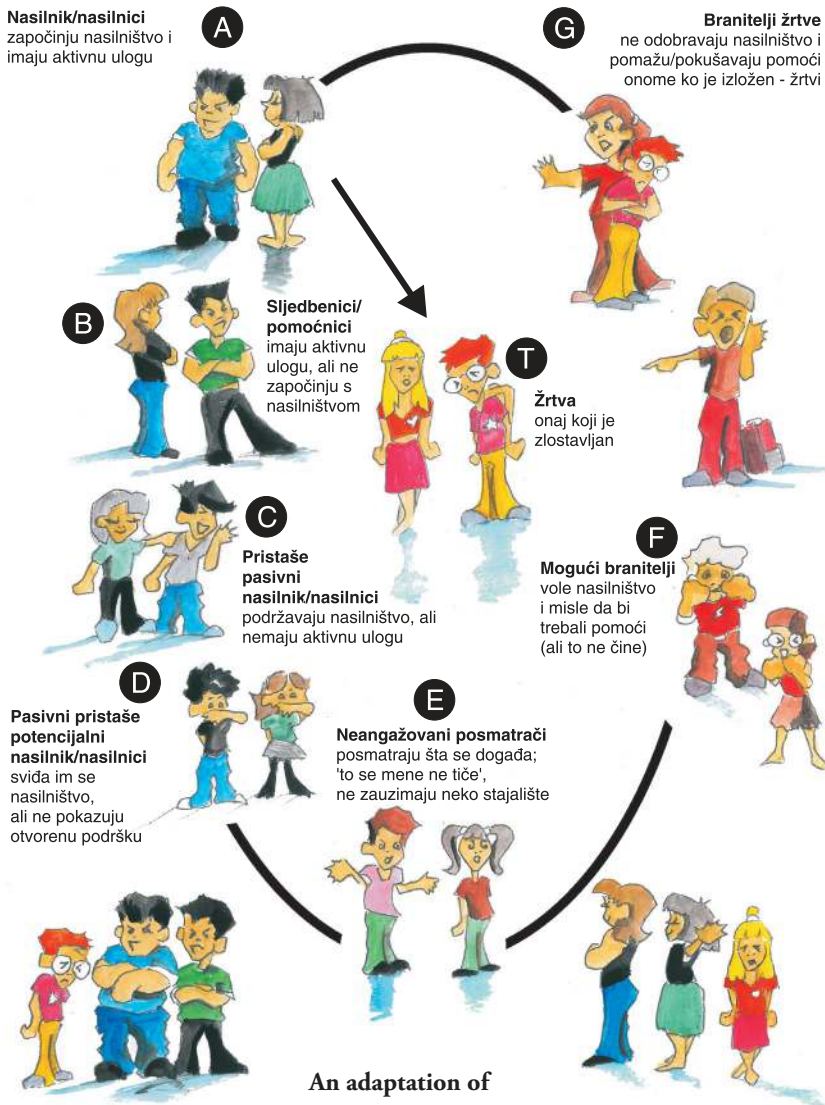
nasilje je svjesna okrutnost usmjerena prema drugima sa ciljem sticanja moći i to nanošenjem psihičke, odnosno fizičke boli. Manifestuje se kroz prijetnje, fizičke povrede, odbacivanja, zadirkivanja, uništavanja i/ili otuđivanja stvari, ruganja i slično (Krmek, 2012). Vršnjačko nasilje često uključuju negativne komentare o djetetovoj porodici ili rodbini. Pojavom moderne tehnologije, danas imamo i *cyberbylling*, uznemiravanje i zlostavljanje djece putem Interneta ili mobitela, gdje djeci njihovi vršnjaci šalju prijeteće poruke ili poruke uvredljivog sadržaja. *Cyberbylling* je posebno izražen na društvenim mrežama poput Facebooka, Twitera i slično (Kušić, 2010).

Druga vrsta vršnjačkog nasilja, tzv. indirektno nasilje, uključuje namjerno isključivanje djeteta iz grupnih igara. Ovakvi incidenti se ponavljaju i dijete se teško nosi s tim. U školi se to najčešće događa u toaletima, hodnicima i ostalim prostorima izvan kontrole nastavnika. Može se događati i u razredu, pred drugom djecom koja najčešće ne pružaju pomoć žrtvi zbog nezainteresovanosti, straha ili nedostataka empatije (Čović, 2012).

Škola je, bez svake sumnje, mjesto na kojem se događa najviše nasilja među djecom. Istraživanja pokazuju da se nasilje među djecom najčešće događa od 4. do 8. razreda, a s obzirom na načine na koje se provodi, tendencija tjelesnom ili fizičkom nasilju opada u funkciji dobi (Olweus, 1998). Nadalje, istraživanja pokazuju da su dječaci najčešće i napadači i žrtve (Buljan-Flander, 2004). U odgojno-obrazovnim ustanovama aktivnosti usmjerene na prevenciju nasilja uglavnom imaju temeljne ciljeve koji su usmjereni na: smanjenje agresivnog ponašanja; razumijevanje i podučavanje o sadržaju i oblicima nasilja; postavljanje pravila i sistema za brzo i dosljedno prepoznavanje i reagovanje na nasilje; modeliranje vrijednosti i načela nenasilnih rješenja konflikata, podučavanje o tome kako ne postati žrtva; podučavanje strategijama prepoznavanja i izbjegavanja neugodnih (neprijateljskih) situacija; podučavanje samopoštovanju, te na poštivanje različitosti kako kroz školsku politiku, školsku atmosferu tako i kroz sve aktivnosti u kojima učestvuju učenici, školsko osoblje i roditelji (Selimović, 2008).

Slika 1. Krug nasilja (Olweus 1998)

NASILNIK, ŽRTVA I POSMATRAČ

An adaptation of
The Bullying Circle
 by Dan Olweus, PhD
 used with permission

OBLICI VRŠNJAČKOG NASILJA

U dostupnoj literaturi sreću se različite podjele vršnjačkog nasilja prema različitim kriterijima. Sinobad je vršnjačko nasilje podijelila na fizičko, psihološko i seksualno (Sinobad, 2005).

■ **Fizičko nasilje među vršnjacima** je najrasprostranjeniji vid vršnjačkog nasilja u školi i ono podrazumijeva “direktan fizički napad na žrtvu, kada neko zadaje ili nastoji zadati povredu ili neugodnost drugom. Može se javiti sporadično, može biti učestalije i trajnije i, samim tim, može sa sobom nositi i trajnije i ozbiljnije posljedice” (Sinobad, 2005).

■ **Psihološko nasilje među vršnjacima** “vrši se verbalnim i neverbalnim napadom, kao i namjernim isključivanjem i zapostavljanjem vršnjaka. Verbalni napadi mogu biti: prijetnje, ruganje, zadirkivanje i vrijeđanje. Neverbalni napadi su kveljenje, nepristojni pokreti, namjerno isključivanje nekoga iz društva ili odbijanje da se udovolji željama druge osobe” (Sinobad, 2005). Za razliku od dječaka, djevojčice su te koje češće provode psihološko nasilje nad vršnjacima. Broj dječaka izloženih psihološkom nasilju je približno jednak broju zlostavljanih djevojčica, a većina zlostavljanih dječaka je ujedno žrtva i fizičkog i psihološkog nasilja (Olweus, 1993).

Posljedice psihološkog nasilja su: gubitak samopouzdanja, demoralisanost, stresno stanje, često odsustvovanje iz škole uslijed psihosomatskih bolesti.

■ **Seksualno nasilje** među vršnjacima podrazumijeva fizički kontakt, kao što je dodirivanje intimnih dijelova tijela ili priljublivanje tijela uz tijelo. Seksualno uznemiravanje obuhvata verbalne i neverbalne seksualne insinuuacije, “skidanje pogledom”, postavljanje neugodnih pitanja, izlaganje žrtve pornografskom sadržaju, egzibicionizmu i voajerizmu (Đurić, 1998). Ponašanje koje se shvata kao seksualno uznemiravanje, prema najvećem broju definicija, ispunjava tri uslova: to je ponašanje seksualne prirode koje se manifestuje kroz verbalnu ili neverbalnu komunikaciju, kao i putem fizičkog kontakta; to je neželjeno ponašanje koje nisu odobrila lice prema kojima se vrši; to je ponašanje u kojem kriterij “uznemiravanja” postavlja osoba koja trpi uznemiravanje preko subjektivnog doživljaja neprijateljske, ponižavajuće ili uvredljive atmosfere (Jerković i sar., 2008).

■ **Kulturni oblik nasilja** ispoljava se u školi kroz različite oblike negiranja ili omalovažavanja drugog (drugih) učenika na nacionalnoj, religijskoj ili kulturnoj osnovi (Imširagić, 2010).

Postoji još jedan značajan oblik vršnjačkog nasilja koji je sve izraženiji posljednjih nekoliko godina. Radi se o **elektronskom nasilju** – nasilju putem Interneta ili *cyber* nasilju. “*Cyber* nasilje je poseban oblik vršnjačkog nasilja koje se odvija posredstvom informaciono-komunikacionih tehnologija, prije svega, personalnih kompjutera i mobitela” (Popović-Čitić, 2009). U literaturi se često označava

terminima “elektronsko nasilje”, “*online* nasilje”, “Internet nasilje” ili “digitalno nasilje”. U relevantnoj pedagoškoj literaturi autori navode sve više vrsta ovog tipa nasilja: a) elektronske poruke koje sadrže vulgarnosti i uvrede, b) slanje prijetećih poruka, c) ocrnjivanje i optuživanje drugog, slanjem glasina i laži, da bi se nekome uništila reputacija ili pokvarili odnosi sa drugima, d) lažno predstavljanje: nasilnici se predstavljaju kao druga osoba (koristeći njen nadimak, šifru i slično), čineći stvari koje toj osobi uništavaju ugled i dovode je u sukob sa drugima, e) namjerno izbacivanje nekoga iz *online* grupe (forum, diskusionih lista i sl.), f) indiskrecija – otkrivanje nećijih tajni, podataka i slika koji nisu namijenjeni javnosti (Ortega i sar., 2007).

PROFILI AKTERA U VRŠNJAČKOM NASILJU I FAKTORI RIZIKA ZA POJAVU NASILNOG PONAŠANJA

Kada govorimo o vršnjačkom nasilju, moguće je napraviti klasifikaciju uloga svih faktora koji učestvuju u ovom procesu kroz četiri karakteristična profila koji se mogu razlikovati u okviru vršnjačkog nasilja:

- djeca koja se nasilno ponašaju,
- djeca koja su izložena nasilju,
- djeca koja doživljavaju nasilje, ali ga i sama čine te
- djeca koja ni na koji način ne učestvuju u vršnjačkom nasilju (Salmivalli i sar., 1996).

Vrdoljak (2013) u svojoj sistematizaciji profila učenika koji su uključeni u vršnjačko nasilje izostavlja djecu “nasilnike-žrtve”, te djecu koja ne učestvuju u vršnjačkom nasilju tretira kao posmatrača i daje im značajnu ulogu u procesu vršnjačkog nasilja.

■ *Djeca koja se nasilno ponašaju*

Pokazalo se da nije nimalo lako uraditi profil tipičnog nasilnika. Tek nakon što je utvrđena razlika između proaktivne i reaktivne agresivnosti, otvara se prostor za kategorizaciju dva tipa nasilnika sa jasnijim profilima od onoga koji je u sebi morao da ukomponuje osobine i jednog i drugog. Njihova agresivnost zasniva se na drugačijim kognitivnim i emotivnim procesima, njihova reakcija je drugačija, oni se uče na različite načine kroz proces individualnog iskustva i zavise od različitih situacionih faktora.

McAuliffe i sar. (2006) pokušali su pojasniti koje su to dodirne komponente, a po čemu se razlikuje razvoj proaktivne i reaktivne agresivnosti kod djece. Prema ovim teoretičarima, razvoj reaktivne agresivnosti prethodi proaktivnoj agresivnosti i

služi kao katalizator za njen razvoj. Neku djecu već u najranijoj dobi karakteriše slaba regulacija i teško kontrolisanje emocija i ponašanja. Ako se desi da odrastaju u porodici koja koristi stroge odgojne mjere, kod ove djece postepeno će se razvijati neprijateljska atribuciona usmjerenja i navika da agresijom rješavaju probleme. Kombinacija slabe regulacije i ovakvih kognitivnih usmjerenje podsticat će ih da ispoljavaju reaktivnu agresiju kada su provocirani, što će vjerovatno dovesti do toga da ih zajednica odbaci. Ukoliko su isključena iz grupe, ova djeca nikada neće dobiti priliku da sa ostalima uvježbavaju i uče ono ponašanje koje dovodi do smanjenja agresivnosti i poboljšanja statusa u grupi. Kao rješenje za svoje probleme, ova djeca prepoznat će udruživanje sa sebi sličnim. U takvim grupama jedni kod drugih će potkrepljivati agresivno ponašanje, čime se razvija rizik od antisocijalnog ponašanja u odrasloj dobi (Popadić, 2009). Agresivnost kroz iskustvo, kroz interakciju s okolinom, ne mora značiti samo negativne socijalne posljedice. Ona također može dovesti do toga da dijete uoči da se agresivnost često pokazuje kao efikasno sredstvo za postizanje ciljeva. Dijete od tog trenutka agresivnost prepoznaje kao instrument za postizanje ciljeva, te je počinje uvježbavati i povećavati njenu efikasnost, promišljajući kada, prema kome i u kojem obliku se isplati biti agresivan. Coloroso (2004) određuje zajedničke crte nasilnika ističući da oni: vole dominirati, vole iskorištavati druge kako bi dobili ono što žele, teško im je sagledati situaciju iz perspektive druge osobe; zaokupljeni su isključivo svojim željama i zadovoljstvom te ne brinu za potrebe, prava i osjećaje drugih; skloni su povređivanju druge djece kad roditelji ili druge odrasle osobe nisu u blizini; projiciraju vlastite neadekvatnosti na svoje mete kroz okrivljavanje, kritiku i lažne optužbe; odbijaju preuzeti odgovornost za svoje ponašanje; nedostaje im uvid, tj. sposobnost predviđanja i shvatanja kratkoročnih, dugoročnih i mogućih nenamjernih posljedica njihovog trenutnog ponašanja, gladni su pažnje.

Istraživanja Craiga i Kumpulainen i sar. (1998; prema Sesur, 2011) pokazala su da djeca počinitelji nasilja imaju lošije psihosocijalno funkcionisanje u odnosu na ostalu djecu u razredu. Također, ova djeca imaju i poteškoće u prilagođavanju u školi, manje podrške nastavnika, a sami nastavnici ih procjenjuju kao "teže", odnosno frustrirajuće pojedince u razredu (Nansel i sar., 2001; Demaray i sar. 2003). Istraživanja kognitivnog kapaciteta počinitelja nasilja relativno su ograničena i kontroverzna.

Počinitelje nasilja karakteriše nedostatak razumijevanja za ono što im je rečeno, lošije prosuđivanje, selektivno pamćenje, sumnjičavost, nekreativnost, kompulzivna potreba da kontrolišu druge, kao i opsjednutost čistoćom (Field, 1999). Agresivna djeca imaju problema sa tumačenjem informacija iz okruženja, ali i s adekvatnim reagovanjem na njih (Essau, 2009). Smatraju da će postići uspjeh pomoću svoje agresije i nisu osjetljivi na nanošenje boli i patnje. Informacije o svojim žrtvama procesiraju na rigidan i automatski način, smatraju Perry i saradnici (1992; prema Sesar 2011). Izbor žrtve opravdavaju time da ih je žrtva provocirala ili jednostavno zato što ne vole osobu koju biraju za žrtvu (Boulton i sar., 1992).

Počinitelji nasilja su u odnosu na ostale učesnike vršnjačkog nasilja emocionalno nezreliji, imaju poteškoća u uspostavljanju i održavanju intimnih odnosa, manje su empatični, imaju česte promjene raspoloženja, nedosljedni su, lako se razljute, impulsivniji su i nemaju osjećaj krivnje ili grižnje savjesti (Field, 1999). Depresivni simptomi i suicidalne misli učestaliji su kod djece koja su kategorisana kao počinitelji nasilja u odnosu na ostalu djecu (Rigby, 1998; Slee, 1995).

Djeca sklona nasilju mogu biti i povučena, nesigurna, nesretna, usmjerena samo na sebe i svoje potrebe, te socijalno nekompetentna (Barović, 1999). Česta hipoteza da su počinitelji nasilja, ustvari, anksiozni i nesigurni, te da te osjećaje maskiraju agresivnim ponašanjem, nije potvrđena na nivou grupe u Olweusovom istraživanju (1994). On je zaključio da počinitelji nasilja imaju obrazac agresivnog ponašanja u kombinaciji s tjelesnom snagom. Dječaci počinitelji nasilja tjelesno su snažniji od djece koja doživljavaju nasilje, iako to ne mora biti konstantna karakteristika (Olweus, 1993). Iznenađuje činjenica da je na temelju samo izvještaja utvrđeno da počinitelji nasilja lako uspostavljaju prijateljstva, te imaju podršku ostale djece u razredu, jednaku kao i djeca koja ni na koji način ne učestvuju u nasilnom ponašanju (Nansel i sar., 2001; Demaray i sar., 2003).

■ *Djeca koja doživljavaju nasilje*

Djecu koja doživljavaju nasilje, žrtve nasilnika, u poređenju s ostalom djecom, karakteriše depresivnost, anksioznost, nesigurnost i sklonost samoubistvu. (Craig, 1998; Kumpulainen i sar., 1998; Perry i sar., 1988; Schwartz i sar., 1998; Rigby, 2002).

Dosadašnja istraživanja na osnovnoškolcima su pokazala neka tipična obilježja žrtava zlostavljanja. Nesigurna privrženost i prezaštitnički roditeljski stil mogu biti rizični faktori za viktimizaciju (Perry i sar., 2001). Za djecu koju zlostavljaju vršnjaci također postoji veća vjerovatnost da su manje popularna, da nemaju prijatelje, te da ih manje prihvataju vršnjaci (Boulton i sar., 1999). Tipična žrtva zlostavljanja je anksiozna, socijalno povučena, izolovana i često tjelesno slabija od svojih vršnjaka (Olweus, 1993), ima niže samopoštovanje (Egan i sar., 1998; Fosse i sar., 2007), ekternalni lokus kontrole, pesimističnija je, bespomoćnija i ima manju percepciju kontrole u problematičnim situacijama (Cassidy i sar., 2005).

Na temelju postojećih istraživanja, Olweus (1993) je žrtve vršnjačkog zlostavljanja klasifikovao u dvije grupe: pasivne ili submisivne i agresivne ili provokativne žrtve. Pasivna žrtva je anksiozna, nesigurna, ima negativan pogled na sebe, sramežljiva je i neprivlačna. Takvo dijete je plašljivo, usamljeno i bez bliskih prijatelja, ima negativan stav prema nasilju i kada se radi o dječacima, tjelesno su slabiji od drugih vršnjaka. Svojim ponašanjem pasivna žrtva sugerije da je prikladna meta, jer sama o sebi misli da je nedovoljno vrijedna i da neće uzvratiti napad. Agresivna ili provokativna žrtva je impulsivna, emocionalna, neprihvaćena

od vršnjaka, nema bliskih prijatelja i pokazuje hostilni stil interakcije. Međutim, njena agresivnost je reaktivna – manifestuje se kao odgovor na provokacije kada žrtva izgubi kontrolu (Schwartz i sar., 1997).

Žrtve imaju nisko samopouzdanje i samopoštovanje, introvertirane su, neasertivne, pasivne, submisivne osobe, a javlja se i tendencija da sebe okrivljuju za poteškoće. Njihove socijalne vještine lošije su u odnosu na ostalu djecu (Rigby, 2002; Schwartz, 2000; Boulton i Smith, 1994; Olweus, 1994; Maynard i Joseph, 1997; Smontara, 2004). Neki adolescenti, prema Gilu (1996), koji upotrebljavaju disocijaciju kao mehanizam odbrane, kasnije mogu postati ovisnici o alkoholu i psihoaktivnim supstancama.

Tipične žrtve nasilja su učenici koji su česta meta napada druge djece, ali sami nisu skloni da uzvraćaju, već trpe i povlače se. Oni su nesigurni, neasertivni, na napad reaguju plačem i povlačenjem. Osjećaju se usamljenije i manje sretno u školi, te imaju manje dobrih prijatelja, uviđaju Nansel i sar. (2001; prema Sesar 2011). Žrtve su uglavnom u jednakoj mjeri i dječaci i djevojčice, a u tjelesnom izgledu uočava se krhka građa i niži rast (Pedreira-Masa i sar., 2006; Munni i sar., 2006; Baldry, 2003). Žrtve obično imaju neki fizički nedostatak, mucanje, pretjerano su gojazne i slično. Njihove fizičke karakteristike ne znače da su zbog toga postali žrtve, ali su one dobra osnova za kinjenje. Nekoliko istraživanja iz Velike Britnije pokazuje da su djeca iz marginalizovanih grupa značajno više izložena riziku nasilja, kao i tome da sami budu nasilnici. Od kritične važnosti je prepoznati da je neko dijete izloženo nasilju, jer ne treba očekivati da će takve probleme dijete biti spremno podijeliti s drugima. Navodi se niz znakova sadržanih u djetetovom ponašanju koji bi trebali roditeljima i nastavnicima biti znaci upozorenja da je dijete možda izloženo nasilju, čak i ako samo nasilje nije evidentno. Neki od tih znakova ukazuju na izloženost intenzivnom stresu, drugi na uključenost u specifičnu interakciju nasilnik - žrtva. Sumnju da je dijete maltretirano trebalo bi da pobude sljedeći znaci (Elliot, 1997): dijete nerado ide u školu i izmišlja razna opravdanja da bi izbjeglo školu; uplašeno je dok dolazi ili odlazi iz škole; često mijenja put od kuće do škole; naglo popušta sa uspjehom; djeluje odsutno, dekoncentrisano i nemotivisano; vraća se iz škole s oštećenim stvarima ili pocijepanom odjećom; dolazi gladno (jer mu je neko oduzeo užinu); gubi apetit; ima zdravstvene probleme (glavobolju, bolove u stomaku); povlači se u sebe; počinje da muca; javlja se noćno mokrenje; plače prije spavanja; ima noćne more, u snu viče: "Ostavi me na miru!"; ima ogrebotine i modrice za čije porijeklo daje neobična objašnjenja; traži ili krade novac (da bi platilo nasilnika); stalno "gubi" džeparac; odbija da govori o tome zašto je stalno neraspoloženo; prestaje da jede ili postaje opsjednuto čistoćom (kao reakcija na to što ga zovu "debelim" ili "prljavim", itd.) (Sadock, 2003; Smontara, 2004; Pregrad, 2007).

Svaki od ovih znakova može imati sasvim različite uzroke, ali to mogu biti i znaci izloženosti nasilju i što je tih znakova više, odrasli bi trebali ozbiljnije razmotriti mogućnost da je dijete izloženo maltretiranju.

■ *Djeca koja doživljavaju i čine nasilje*

U posljednje vrijeme istraživači su se počeli baviti ispitivanjem karakteristika djece koja trpe nasilje, ali se i sami nasilno ponašaju prema drugima. Oko polovice ispitanika koji su identifikovani kao počinitelji nasilja izvještavaju da su bili izloženi nasilju. Na osnovu opisa učenika koji su mu davali nastavnici, Olweus (1978) je primijetio da nisu sve žrtve submisivne. Manji broj žrtava je, prema opisu nastavnika, nemirno, iritabilno, brzo planu, lako ih je isprovocirati, karakteriše ih kombinacija anksioznosti i agresivnosti. Oni svojim ponašanjem često provociraju vršnjake, pa je nekad i cijeli razred uključen u njihovo zlostavljanje, nekad i odrasli mogu pokazivati otvorenu nenaklonost prema njima. Olweus ih je nazvao “provokativnim žrtvama”. U kasnijim istraživanjima ova djeca se identifikuju na osnovu psihometrijskih kriterija. To su djeca koja su i nasilnici i žrtve. Ova grupa je relativno mala. Djecu koja trpe nasilje, ali se i nasilno ponašaju prema drugima (tzv. “provokativne žrtve”), karakteriše ličnost koja se djelomično preklapa s karakteristikama počinioca nasilja i karakteristikama djece koja su izložena nasilju, ali se čini da se oni, ipak, razlikuju u nekim područjima od ostalih učesnika vršnjačkog nasilja, uvida Rigby (2002; prema Sesar, 2011). Djeca koja trpe nasilje, ali se i nasilno ponašaju prema drugima, imaju slabije samopoštovanje. Imaju veći rizik za različite oblike problema u ponašanju kao što su hiperaktivnost, agresivnost, ovisnost o alkoholu, delinkvencija i izbjegavanje roditeljskih pravila (Wolke i sar., 2001; Schwartz, 2000). Pokazuju izraženiju anksioznost i depresivnost. Imaju niže rezultate na mjerjenjima školskih sposobnosti, prosocijalnog ponašanja, samokontrole, socijalnog prihvatanja i samopoštovanja. Funkcionišu lošije u poređenju s djecom koja su počinitelji nasilja, odnosno s djecom koja su izložena nasilnom ponašanju (Hanish i sar., 2004; Nansel i sar., 2001, 2004; Schwartz, 2000; Olweus, 1993). Sami sebe opisuju kao snažne osobe, ali i kao osobe koje posjeduju mnogobrojne negativne karakteristike.

Rezultati istraživanja ukazuju da postoje razlike među djecom koja doživljavaju nasilje, počiniteljima nasilja i djecom koja doživljavaju nasilje ali ga i sami čine s obzirom na njihov spol. Dječaci su više od djevojčica uključeni u vršnjačko nasilje, bez obzira na to o kojoj ulozi u vršnjačkom nasilju se radi, smatraju Seals i Young (2003; prema Beganlić i sar., 2010). Pokazalo se, međutim, da kad se radi o izloženosti nasilju, onda su razlike između dječaka i djevojčica manje (Espelage, Mebane i Adams, 2004; Hanish i Guerra, 2004; Pellegrini, Bartini i Brooks, 1999; Schwartz, 2000; Veenstra i sar., 2005; prema Sesar 2011).

Dječaci su češće počinitelji direktnih oblika nasilnog ponašanja, dok djevojčice učestalije koriste relacijsku agresiju i indirektno zlostavljanje (Craig, 1998; Crick i Bigbee, 1998; Crick i Grotpeter, 1996). Nazivanje pogrdnim imenima i socijalno isključivanje oblici su zlostavljanja koji su česti i kod dječaka i kod djevojčica. Udaranje i prijetnje su oblici nasilja češći kod dječaka, dok su ogovaranje i uzimanje ličnih stvari oblici nasilnog ponašanja karakterističniji za djevojčice (Prpić, 2006).

■ *Posmatrači*

Osim žrtve i počinitelja, posmatrači su treća grupa vršnjaka koji indirektno, posmatranjem i učestalom pasivnošću, i sami učestvuju u činu nasilja (Zrilić, 2006). Time se nasilje nad vršnjacima često doživljava kao pozornica na kojoj uvijek postoje žrtva i zlostavljač, ali i posmatrači (Buljan-Flander, 2003; Zrilić, 2006). Posmatrači tako postaju podržavajuća grupa koja pomaže i ohrabruje nasilnika kroz popuštanje ili pomaganje. Razlikuju se i način posmatranja, gdje posmatrači mogu nezainteresovano stajati i gledati u stranu; mogu aktivno ohrabrivati nasilnika ili se mogu pridružiti i postati akteri u “čoporu” nasilnika (Coloroso, 2004).

Posmatrači su, dakle, važna komponenta nasilnog događaja, jer reflektuju mnoge ponašajne i doživljajne aspekte, od početnog smijanja i davanja indirektna podrške počinitelju nasilja do svojevrsnog pristajanja na nasilje (uprkos mogućem sažalijevanju žrtve) zbog straha od vlastite viktimizacije. Isto tako, moguće su i podjele posmatrača na one koji ne nastavljaju nasilje (udaljavaju se od nasilnog događaja), one koji počinju aktivno učestvovati u nasilju, smatrajući da je žrtva dobila ono što je zaslužila, na posmatrače koji ostaju u strahu od počinitelja, optužujući žrtvu da je s razlogom postala meta, na posmatrače koji, ne vidjevši nikakvu tuđu intervenciju, i sami ne intervišu i, što je najgore, na posmatrače koji ne vide ni potrebu da intervišu (Coloroso, 2003). Ipak, osim tih negativnih predznaka pripisanih posmatračima, oni mogu biti okarakterisani i nekim pozitivnim aspektima vezanim uz podršku žrtvi, što uključuje moguće branitelje (saosjećaju sa žrtvom, ali su trenutno nesretni što ne mogu pomoći) i branitelje žrtve (ne odobravaju nasilništvo i pomažu ili pokušavaju pomoći onom ko je izložen, tj. žrtvi), gdje se tako otvara jedan novi vidik njihove socijalne podrške (Olweus, 1998; Coloroso, 2003).

Sljedeći faktori su istaknuti kao rizični faktori:

- *porodično okruženje*: emocionalni odnos roditelja u ranom razvoju je bez topline i pravog saosjećanja za dijete i njegove potrebe, roditelji su popustljivi i ne postavljaju granice, nedovoljno nadziru dijete i ne pružaju mu adekvatno vodstvo, roditelji tolerišu agresivno ponašanje i fizički kažnjavaju djecu,
- *osobine djeteta*: djeca snažnog temperamenta, impulsivna, agresivna, djeca koja uvijek moraju imati moć i kontrolu, fizički jači dječaci, djeca s umanjenom sposobnosti saosjećanja,

- *utjecaj vršnjačke grupe*: slabi kočnice u ponašanju, smanjuje ličnu odgovornost, nudi modele ponašanja, pa i nasilničkog i
- *utjecaj medija*: često i dugotrajno gledanje nasilja smanjuje osjetljivost na posljedice nasilja te smanjuje saosjećajnost.

Školsko okruženje je, također, veoma važno za pojavu nasilnog ponašanja. Nedostatak bliskosti i prihvaćenosti svih učenika, te međusobnog poštovanja nastavnika i učenika dovode do nasilničkog ponašanja u školi. Nereagovanje nastavnika i stručnih saradnika na nasilna ponašanja učenika i loš nadzor u određenim dijelovima škole (igralište, hodnici...), samo olakšava nasilnim učenicima da budu nasilni i zastrašuju druge učenike.

PREVENCIJA AGRESIVNOSTI I VRŠNJAČKOG NASILJA

*“S neznanjem dolazi strah – od straha dolazi netrpeljivost.
Obrazovanje je ključ prihvatanja!”*

Kathleen Patel

Istraživanja pokazuju da dugotrajna izloženost nasilnim oblicima ponašanja u školi povećava vjerovatnost socijalne izolacije, depresije i frustracije među učenicima, što u krajnjoj konsekvenci može dovesti do napuštanja škole i/ili odustajanja od daljeg školovanja (Lindstrom, 2009). Zato je prevencija agresivnosti i vršnjačkog nasilja izuzetno važna da bi se izbjegle neželjene posljedice koje se odnose na zdrav rast i razvoj učenika. Nova perspektiva u tretmanu i intervenciji nasilja zahtijeva i različite metode u prevenciji nasilja. Uglavnom se koriste multidimenzionalni pristupi i interaktivne tehnike učenja. U nižim razredima to podrazumijeva: pričanje priča i igranje uloga (posebno u konfliktnim situacijama); korištenje lutaka ili pozorišne produkcije; uvježbavanje prihvatljivih ponašanja; primjenu tehnike crteža i posmatranja slika; verbalne instrukcije i savjete kako se u nekim situacijama nasilja snaći. Starijim učenicima se mogu ponuditi različiti zadaci kao što su intervjuisanje odraslih o nasilju i rješenjima konfliktnih situacija. Često se koriste i diskusije u većim ili manjim grupama koje se upotpunjuju videosnimcima iz stvarnog života, te zadacima za samostalno istraživanje o uzrocima i posljedicama nasilja. Posebno u srednjim školama poželjno je primjenjivati metode vršnjaka edukatora kao jedan od modela koji pokazuje pozitivne efekte među djecom (Zloković, 2004).

Kako bi većina preventivskih programa nasilja među djecom bila uspješno izvedena, uglavnom se ne zahtijeva posebna edukacija nastavnika. Edukovanje se obično sastoji od podučavanja učitelja tehnikama koje bi im mogle biti korisne pri provođenju programa, informacija šta sve podrazumijevaju termini nasilja nad djecom i među djecom, kako ih prepoznati, te šta se od nastavnika u nekim određenim situacijama očekuje. S obzirom na važnost uloge roditelja i nastavnika u životu djeteta, programi namijenjeni prevenciji nasilja podrazumijevaju strategije kojima se želi postići kvalitetnije povezivanje roditelja i škole. Sadržaji namijenjeni roditeljima uglavnom se odnose na edukovanje roditelja o oblicima nasilja, uzrocima i posljedicama nasilja, te mogućnostima prevencije nasilja u porodici i među vršnjacima. Prevencija i tretman poremećaja u ponašanju djece i mladih pretpostavljaju jasno definisanje, klasifikaciju, kontinuiranu evidenciju i praćenje te trajno dokumentovanje ključnih obilježja tog fenomena (Bouillet i sar., 2007).

Teorije prevencije agresivnosti i vršnjačkog nasilja u školi su različite. Predstaviti ćemo one koje su se nametnule kao najznačajnije.

MODELI PREVENCIJE NASILJA U ŠKOLAMA

■ *Model prevencije nasilja u školama po Al Valdezu*

Valdezov program prevencije smatra se jednim od rigoroznijih programa prevencije agresivnosti i vršnjačkog nasilja. Ovaj program Valdez je oblikovao 1998. godine kroz učestvovanje šire zajednice uključeni su nastavnici, učenici, direktori škole, policija, roditelji, javno tužilaštvo, komšije, religijske grupe i dr. Program uključuje osnivanje odbora koji prati djecu i njihovo pohađanje nastave, zatim edukuje učenike osnovnih i srednjih škola, te savjetuje roditelje. Postavljaju se stroga pravila kojih se učenici trebaju pridržavati te sankcije koje slijede u slučaju odstupanja od pravila. Izabere se jedan roditelj koji će upoznati ostale sa svim događajima u školi. Policija se također uključuje i prati ponašanje učenika. Čak ima slobodu privesti učenika koji nije došao na nastavu. Učenici su obaviješteni kome se u policiji obratiti za pomoć i gdje mogu odmah prijaviti nasilnika. Poželjno je ispuniti učenikovo vrijeme kada je izvan škole, a u projekat su uključeni i privatnici s radionicama za profesionalnu orijentaciju učenika. Kroz vannastavni angažman učenici pomažu starijim osobama u bolnicama, posjećuju bolesnu djecu i druže se s njima. Na takve aktivnosti upućuje sud za maloljetničku delinkvenciju i onu djecu koja su već počinila krivično djelo. Na kraju školske godine učenici koji su se posebno istakli bivaju nagrađeni (Livazović i sar., 2012).

■ *Model prevencije nasilja u školama po Helmutu Lenzeru*

“Nasilnik u školama” je novi model koji je 1996. godine u Njemačkoj pokrenuo Helmut Lenzer. Prijašnja iskustva pokazala su da je strah od kazne, odmazde i represije osnovni problem nerješavanja nasilja. Žrtve su zataškavale napade i šutjele o njima. Zato je Lenzer formirao grupu čiji su članovi bili nastavnici, direktori, roditelji, djeca i policija, a cilj je bio da žrtve i svi koji nešto znaju o napadu prijave nasilnike bez straha od odmazde. Zahvaljujući saradnji škole i policije, dolazi do poboljšanja otvorenosti i saradnje među institucijama. Kroz realizaciju ovog projekta, policija je pratila učenike na putu do škole i u prijevoznim sredstvima. Nakon razgovora s učenicima, odrasli su bili podstaknuti na izradu plakata o radu projekta i prevenciji nasilja. Oni su umnoženi i postavljeni u prijevozna sredstva i na mjesta za plakate u gradu, a učenici su dijelili letke između sebe. Otvorena je telefonska linija pod nazivom “linija nevolje”. Učenici su zvali iznoseći svoje probleme (zbog pravnih razloga, telefon nije bio anonimn). Statistički podaci pokazali su da je u vrijeme prije projekta (1.1.1995-31.12.1995. godine) prijavljeno 20, a kažnjeno 15 nasilnika. Nakon otvaranja telefonske linije za probleme nasilja, prijavljeno je 130, a kažnjeno 121 dijete u godini dana. Uključili su se i mediji, TV i novine. Na taj način rad programa je postao otvoren. Razgovaralo se s predsjednicima razreda, predstavnicima škole

i nastavnicima. Otvoreno je savjetovalište za roditelje. Na sedmičnom nivou organizovani su i sastanci na kojima se diskutovalo o iznesenim problemima. Nakon toga, okupljali su se voditelji projekta, direktori, sud za maloljetnike, voditelji domova za mlade, socijalna služba, policija i psiholozi te donosili mjere za pojedine slučajeve nasilja. Takav zajednički rad doveo je do smanjenja straha učenika i roditelja koji su podnosili prijave (Ribarić, 2002).

■ *Model prevencije nasilja u školama po Dan Olweusu*

Dan Olweus (1998) je dao prijedlog intervensijskog programa sa sljedećim sadržajem: osviještenost problema, poduzimanje mjera na nivou škole, razreda i na individualnom nivou. Cilj ovog programa je smanjiti postojeće probleme nasilja u školi i spriječiti pojavu novih problema. Da bi se to ostvarilo, neophodno je poboljšati odnose među vršnjacima u školi te stvoriti uslove koji će omogućiti i žrtvama i nasilnicima da se bolje snalaze u školskom okruženju. U svrhu cilja ostvarivanja ovog programa, bilo je potrebno raditi na osvještavanju problema nasilja u školama kod odraslih, te ih motivisati da se angažuju kako bi promijenili postojeću situaciju. Predstavnici škola trebaju prikupiti podatke putem upitnika o situaciji u školi, kroz koji će učenici dati odgovore o raširenosti problema nasilnik - žrtva, učestalosti reagovanja nastavnika te upoznati roditelje s tim problemom. Nakon toga, organizuju se školski sastanci u vezi s problemom nasilja, provodi se bolji nadzor tokom odmora, preporučuje se uređenje dječijih igrališta, češći sastanci roditelja i nastavnika, roditeljsko druženje, razvijanje društvenih aktivnosti u školi pod nadzorom nastavnika i telefonski kontakti. Mjere koje se donose kroz ovaj program obuhvataju sve učenike, jer je svrha smanjiti nasilništvo u školi kao cjelini. Organizuju se redovni razredni sastanci na kojima se pojašnjavaju razredni propisi protiv nasilništva, te pohvale i kazne. Na času se putem igranja uloga rješavaju problemi nasilnika i žrtve. Preporučuju se česti zajednički sastanci s roditeljima i učenicima. Podstiču se zajedničke razredne aktivnosti i saradničko učenje. Kroz ovaj program provode se i mjere na individualnom nivou sa učenicima kod kojih nastojimo promijeniti ponašanje, bilo da su žrtve nasilja u školi ili nasilnik. U pomoć učenicima koji su "žrtve" ili "nasilnici" uključuju se "neutralna djeca", tj. učenici koji nisu uključeni u konflikt niti povezani s nasiljem. Kreiraju se i brošure za pomoć i podršku roditeljima. Školski pedagog vodi grupe roditelja i djece (zlostavljane i nasilnike), a potom obje grupe usmjerava da posmatraju problem iz drugog ugla. Ako je nemoguće riješiti problem s nekim učenikom, preporučuje se promjena škole. Ovaj model pokazuje smanjenje za više od 50% problema nasilja u školi tokom dvije godine nakon uvođenja intervensijskog programa. Smanjeno je i protiv društveno ponašanje, poput vandalizma, tučnjave, krađe, neopravdanih izostanaka i opijanja. Poboljšana je klima u razredu, djeca su bila disciplinovanija,

razvili su se pozitivni društveni odnosi i bolji odnosi prema učenju u školi (Livazović i sar., 2012).

Ovaj model mnogo je jednostavniji za proces realizacije u odnosu na prethodna dva, zato ga je lakše integrisati u proces obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini.

ŠKOLA KAO PREVENTIVNI FAKTOR VRŠNJAČKOG NASILJA

*“Prijateljstvo nije nešto što učimo u školi.
Ali ako ne naučimo značenje prijateljstva, kao da ništa nismo ni učili!”*

Muhammad Ali

Škola kao odgojno-obrazovna institucija ima posebnu ulogu i značaj u prevenciji nasilja među učenicima, jer sam odgojno-obrazovni rad u velikoj mjeri predstavlja preventivni rad, s obzirom na to da škola ima veliku ulogu ne samo u pogledu obrazovanja i kulturnog uzdizanja već i u formiranju cjelokupne strukture ličnosti, u pogledu intelektualnog, emotivnog, socijalnog i dr. razvoja djece (Malaš, 1993). Upravo škola je mjesto najveće interakcije mladih i baš zbog toga ima neograničene mogućnosti da preventivno djeluje na pojavu nasilja među mladima. Buljubašić (2008) smatra da, kako bi škola uspješno odgovorila zahtjevima koji su pred nju postavljeni, a posebno zahtjevima u vezi s prevencijom nasilja, mora biti zadovoljeno barem nekoliko uslova: “Dobro edukovani kadrovi, nastavni planovi i programi prilagođeni uzrastu učenika, veličina razreda koji omogućava individualan rad i interaktivno učenje, dovoljno prostrane učionice s odgovarajućom opremom za kvalitetnije izvođenje nastave, postojanje i drugih sadržaja za vannastavne i vanškolske aktivnosti, saradnja s roditeljima, povezanost škole s različitim ustanovama u lokalnoj zajednici i drugo.”

Različita je uloga i značaj odgojno-obrazovnog kadra kada je u pitanju prevencija agresivnosti i vršnjačkog nasilja. Kakvi će biti odnosi među učenicima u razredu u velikoj mjeri zavisi od školske i razredne klime: međuučeničkih odnosa, ali i ponašanja odgajatelja i drugih školskih radnika prema učenicima, ali i jednih prema drugima, koji svojim ponašanjem daju primjere učenicima. Zato probleme agresivnosti i vršnjačkog nasilja treba rješavati na nivou cijele škole, pa i društva. Zlostavljanje učenika neće prestati samo od sebe, a u slučaju kada se ono pojavi, tretman oporavka je podjednako potreban i “žrtvi” i “nasilniku”. Škole se najčešće rješavanju vršnjačkog nasilja posvećuju tek kada dođe do ekstremnih slučajeva, a problem rješavaju tako što pozovu policiju.

Međutim, prije nego što se desi ekstremni slučaj, svaka škola bi trebala uraditi sveobuhvatne mjere prevencije, “razvijanje pozitivne psihosocijalne klime u školi; primjeri ponašanja i načina rješavanja sukoba koje odrasle osobe u školi daju učenicima; jasno izražen negativan stav prema nasilju; jasno postavljena i predstavljena pravila ponašanja učenika na času, odmoru, prema vršnjacima, mlađim učenicima i ta pravila učitelji i školski tim trebaju dosljedno provesti;

učitelj kao model korektnog ponašanja; pošten i korektan odnos učitelja prema učeniku; usmjerenost škole u pridobijanju znanja tj. radne usmjerenosti; da u školi postoje jasna i djeci poznata pravila u vezi s međusobnim odnosima i ponašanjem i da nastoje ta pravila poštovati; da je odnos između učenika i nastavnika pošten i pravedan; da su prostorna i vremenska organizacija škole prilagođeni potrebama učenika; za odnose učenika, velike škole su nepovoljnije od malih škola, veliki broj učenika u razredu također je nepovoljan, kao i skučen prostor u učionicama, hodnicima, školskim dvorištima; dobra radna disciplina i atmosfera u školi; zainteresovanost škole i nastavnika za međusobne odnose učenika i spremnost da se učenicima pomogne u izgrađivanju dobrih odnosa, navedno je u UNICEF-ovim materijalima” (2004; prema Tomić i sar., 2005).

Kada je riječ o preventivnom radu, odgajatelji (učitelji, nastavnici, profesori) imaju možda i najveću ulogu i odgovornost, jer njihova uloga je posebno značajna s obzirom na to da oni direktno rade s djecom. Ključni faktor školskog odgoja prožima se kroz ličnost odgajatelja, koji, osim obrazovnog faktora, treba obogatiti i potpomagati odgoj djeteta.

Da bi odgojni efekat postigao svoj maksimum, potrebno je da unutar škole postoji pluralizam koncepcije koji ostavlja dovoljno slobode da odgajatelj, koji se upoznao s različitim predagoškim orijentacijama i opredijelio za onu koja je najbliža njegovom pogledu na svijet, čovjeka i odgoj, izvodi nastavu na originalan način. Pritom se ne misli na izolovanost i zatvaranje, već na postojanje optimalnih uslova slobode i stvaralaštva (Bognar, 2001).

Osim opštih uslova koji povoljno djeluju na vršnjačke socijalne odnose, odgajatelji su ti koji imaju mogućnost direktne primjene posebnih programa podučavanja socijalno izolovane djece socijalnim vještinama kroz upotrebu neverbalne komunikacije kao sredstva komunikacije, upotrebe programa psihosocijalne pomoći, razvijanje volonterskog aktivizma u školi, vještina komunikacije, otpora pritisku vršnjaka, podizanju samopouzdanja, tolerancije, odgovornosti i slično, a koji mogu pomoći djeci da se uspješno integrišu u učeničke zajednice. Važno je, također, da odgajatelj razvija kod učenika razumijevanje društvenih situacija i ponašanja, utičući na promjene koje će biti prikladnije za socijalnu prihvaćenost svih članova učeničke zajednice.

Odgojno djelovanje škole podrazumijeva osmišljen dio svakodnevnog djelovanja radi socijalizacije, usvajanja pozitivnih stavova, opštih moralnih i demokratskih vrijednosti. “Odgaj, shvaćen kao pomoć pojedincu i zajednici za razvoj temeljnih stavova i sposobnosti važnih za dostojanstven razvoj i život za sve i svakoga, kao što su savjest, sloboda, istinoljubivost, odgovornost i solidarnost, ne može ostvariti svoje ciljeve u kratkoročnom periodu. Odgoj djeluje na ličnost te zato ne može imati direktne i neposredne efekte, odmah uočljive i lako mjerljive” (Razum, 2007).

Za Bernsa (2010), funkcija škole kao agensa socijalizacije je podsticati intelektualna i društvena iskustva kojima djeca razvijaju različite vještine, znanja, interese i stavove koji ih karakterišu kao pojedince te oblikuju njihove sposobnosti prema ulozi odraslih. Škola utječe na djecu svojim obrazovnim programima koji ih:

1. vode prema postignućima,
2. svojim službenim organizacijama suočavaju s autoritetom i
3. društvenim odnosima koji se razvijaju u razredu.

Neki od ovih utjecaja su namjerni, naprimjer, izvođenje nastave u vidu instrukcija iz nastavnih predmeta, a neki su nenamjerni, kao takmičenje u ocjenama koje može imati motivacijski efekat (Berns, 2010).

Ključ za prevenciju agresivnosti i vršnjačkog nasilja kod učenika, kako smo mogli vidjeti iz ranije predloženih modela, jeste i dobra saradnja škole i roditelja kako bi se što kvalitetnije odgovorilo zahtjevima koje prevencija agresivnosti i vršnjačkog nasilja postavlja u pogledu odgojno-obrazovnog rada i prevencije nasilja. Škola bi svoj rad trebala uskladiti s porodičnim odgojem, pri čemu bi jačala i pomagala porodici da uspješnije ostvari svoju složenu odgojnu komponentu u socijalizaciji djece.

Također, sama interakcija koja se kreira među učenicima u školi i/ili razredu ima posebno veliko značenje u odgoju. Učeničke zajednice imaju složenu i bogatu interakciju koja ostavlja dubok trag u procesu socijalizacije. Zbog snage koja se krije u ovim zajednicama i činjenice koliki je utjecaj vršnjaka jednih na druge, koji se povećava sa godinama učenika, odgajatelji bi trebali pronaći modele posrednog djelovanja putem učeničke zajednice. "Posmatra li se škola ne samo iz perspektive svoje društvene funkcije već i iz perspektive socijalizacije osoba u razvoju, važno je naglasiti kako ona posreduje u socijalnim odnosima, sistemskom nastavom proširuje do sada samo izvornu sliku svijeta koja je bila vezana uz slučajnu komunikaciju s određenim osobama, te pruža iskustvo da putem sistemskog duhovnog rada i mišljenja postaju nove realnosti koje prekoračuju neposredno iskustvo. No bez obzira na to što za školsko dijete porodica uvijek ima temeljno značenje, uloga škola nikada ne može biti zanemarena" (Giesecke, 1993).

Nažalost, zahtjevima koje pred sebe stavlja prevencija agresivnosti i vršnjačkog nasilja teško je udovoljiti, naročito u tranzicijskim zemljama među kojima je i Bosna i Hercegovina. Prema istraživanju u kojem su učestvovali učenici, nastavnici i roditelji, a koje je proveo Save The Children (2003) "Bježim sa časova", uvidjelo se da su ispitanici kao najveće probleme vezane uz školu navodili:

1. Izbjegavanje prisustva nastavi i broj neopravdanih časova koji je u porastu.
2. Nedovoljnu saradnju nastavnika, škole i roditelja.
3. Nepostojanje dovoljne motivisanosti kod učenika za učenje izazvano nezadovoljstvom izabranom školom.

4. Teškoće s učenjem koje rezultiraju lošim uspjehom.
5. Nedisциплиna učenika koji ne poštuju školski rad kao ni pravila ponašanja u školi.
6. Loši odnosi učenika i nastavnika (nepedagoški postupci nastavnika, nedostatak povjerenja u nastavnike, uzajamno nepoštovanje, pristrasan odnos nastavnika prema pojedinim učenicima, favorizovanje učenika čiji su roditelji imućni ili utjecajni na bilo koji način).
7. Organizacioni problemi u školi (obimnost nastavnog plana i programa, nestručan kadar, loša organizacija smjena, veliki broj nastavnih sati, nedostatak sportskih aktivnosti i sekcija) (Save The Children 2003).

Iako učenici smatraju da ne postoji direktna povezanost između agresivnosti i nasilništva i bjezanja s nastave, roditelji i nastavnici ovaj oblik ponašanja, ipak, prepoznaju kao vrlo opasan, jer najčešće ne znaju gdje su djeca u tom periodu, kako provode vrijeme, s kim, šta rade i slično. Nastavnici uzrok problema prepoznaju u poljuljanoj stabilnosti porodice i porodičnih odnosa, smatrajući da su roditelji u znatnoj mjeri zanemarili svoju djecu, prvenstveno zbog užurbanog životnog stila, borbe za egzistenciju i prevelikog rada, te nedostatka vremena koje bi provodili s vlastitom djecom. Kroz ovo istraživanje nastavnici su kao poteškoću prepoznali i odnos sa roditeljima koji nisu spremni na saradnju prilikom pokušaja rješavanja problema. Također, odgajatelji navode kao problem i težak profesionalni položaj prosvjetnih radnika, preopterećenost brojnim obavezama, gubitak autoriteta prosvjetnog radnika. Navode i nedostatak vještina i znanja da bi se nosili sa svim problemima učenika s kojima se susreću u svom razredu te potrebu za dodatnim edukacijama i usavršavanjima.

Također, roditelji smatraju da njihova djeca nemaju osnovne uslove za sretno djetinjstvo i odrastanje. Kao glavni razlog navode da djeca trpe posljedice rata i sve nedaće koje je on donio kao što su migracije, neriješeno stambeno pitanje, nezaposlenost, loša ekonomska pozicija porodice i slično. Roditelji su priznali da se teško nose s novonastalom situacijom i da se ne snalaze baš najbolje, što rezultira činjenicom da ne mogu na kvalitetan način izvršavati svoju roditeljsku ulogu.

Učenici smatraju da u školi nemaju dovoljnu podršku odgajatelja, da oni ne razumiju njihove probleme. Učenici, također, ukazuju da imaju previše slobodnog vremena u okviru kojeg su prepušteni sami sebi, jer im roditelji ne mogu dati novac za članstvo u različitim sportskim klubovima, a škole nemaju ove sadržaje.

Kao što smo već naveli, škola ima značajnu ulogu u životu mladih i djece i zato može biti snažan faktor u prevenciji učeničkog nasilja. Buljubašić smatra da sljedeći faktori značajno doprinose prevenciji delinkvencije učenika, ali iste možemo primijeniti i na bilo koji drugi oblik učeničkog nasilja, pa i međuvršnjačkog:

- dinamičan i iskusan voditeljski tim škole;
- jasno formulisani ciljevi – poznati i prihvatljivi svima;

- visokokvalitetno i motivisano nastavničko i drugo osoblje;
- velika uključenost i podrška roditelja;
- podsticanje aktivnosti podrške drugih tijela, kao što su različite organizacije za mlade, sportski klubovi, biblioteke, socijalna služba i zavodi za zapošljavanje i
- aktivno uključivanje uspješnih lokalnih poduzetnika i društvenih organizacija u život škole (Buljubašić, 2008).

PRISTUP PREVENCIJI AGRESIVNOSTI I VRŠNJAČKOG NASILJA U ŠKOLI

Pristup smanjenju vršnjačkog nasilja zahtijeva analizu njegovih uzroka i motiva i na osnovu toga treba napraviti sveobuhvatniju strategiju i program za borbu protiv posljedica, ali i za prevenciju nasilja na svim nivoima društvene organizacije. Takva strategija i program trebaju biti komplementarni i usaglašeni sa koncepcijom promocije ljudskih prava, posebno s koncepcijom prava djece (Barašin, 2012).

Na vršnjačku agresivnost i nasilje treba reagovati odmah, bez obzira na stepen i oblik nasilja, jer svako nasilje za dijete je teško i ostavlja trajne psihološke posljedice. Kada se pojavi nasilje u školi, pa samim tim i vršnjačko, primjenjuje se program “Krizne intervencije” Mikuš-Kos (2002) koji ima nekoliko nivoa:

■ **Sistemska pristup** na nivou škole kao glavnog prostora vršnjačke interakcije, pa samim tim i proganjanja. Najveći stepen vršnjačkog nasilja dešava se upravo u školi ili u njenoj neposrednoj okolini. Međutim, škola je dužna reagovati na nasilje i ako se ono dešava na putu do škole.

Kada nasilje bude otkriveno, intervenciju i program sprečavanja nikako nije poželjno usmjeriti samo na “žrtvu” ili “nasilnika”, niti na razred u kojem se ono događa. Program mora uključivati cijelu školu, sve radnike, sve učenike, sve roditelje. Međutim, veoma je važna i njihova saradnja. Čim je uočeno nasilje, potrebno je početi razgovor o njemu u krugu školskih radnika, u razredu, na roditeljskim sastancima... Ovaj dio procesa je jako važan, jer kada javno govorimo o nasilju, nameće se pitanje adekvatne reakcije na njega. Ukoliko postoji nasilje na koje školsko osoblje ne reaguje, takav odnos samo šalje poruku podrške nasilniku, jer zapravo oni mu daju podršku, šaljući poruku da takvo ponašanje odobravaju.

“U prevenciji nasilničkog ponašanja u školama puno pomaže i stimulisanje prosocijalnog ponašanja i volonterskog rada djece” (Tomić i sar., 2005).

Međutim, preventivno djelovanje na nasilje i agresivnost zahtijeva osviještenost kod svih aktera odnosa, informisanost, senzibilnost radnika škole na pojavu i spremnost na djelovanje, kao i razvijenu svijest o tome da su dužni zaštititi svakog učenika.

Sistemski pristup prevenciji nasilja u školama zahtijeva od cijelog kolektiva da bude uključen, da posjeduje informacije, bude dio rasprava i zajedničkog traženja rješenja. Također, ukoliko se radi na sistemskom pristupu prevenciji nasilja u školi, potrebno je raditi i na uključivanju i praktičnoj intervenciji, kao što je povećan nadzor učitelja nad učenicima, jasno postavljena pravila ponašanja, dosljedno izvođenje kazni. O agresivnosti i nasilju u školama odgajatelji trebaju razgovarati s učenicima u razredu, tražiti njihove stavove, kako u razredu u kojem se desilo nasilje tako i drugim razredima, jer djeca moraju znati šta se dešava u njihovoj školi. Važno je posvetiti posebnu pažnju onima koji u razgovoru ostaju "neutralni", jer je njihov stav, zapravo, diskretno podržavanje nasilnika.

■ **Individualni pristup** usmjeren je na direktne aktere nasilja. Važno je da žrtva osjeti da ima podršku i zaštitu kako od odgajatelja tako i od kolektiva škole. Također, oni moraju jasno izraziti neodobranje i primijeniti propisane kazne za nasilnika. Individualni pristup uključuje razgovore sa žrtvom nasilja i njenim roditeljima, ali i sa nasilnikom i njegovim roditeljima (Field, 2004; Rigby, 2006). Kroz razgovore je važno utvrditi uzrok takvog ponašanja, jer se samo tako može raditi na pokušajima odstranjivanja tih uzroka i zato je važno u razgovorima svakoj strani ostaviti prostor da prikaže svoju verziju događaja. Nakon toga, školski radnici moraju tražiti zajednička rješenja, postići da se obje strane slože u odnosu na opis konfliktne situacije, izraze svoja osjećanja i pri tome kažu šta im je konflikt značio, opišu željenu situaciju, predlože promjene za budućnost i dogovore se o načinima sprečavanja i rješavanja konflikta i proganjanja. Učitelj mora provjeriti jesu li objema stranama jasna pravila ponašanja. Nekada pomaže kada se nasilnik i žrtva uključe u zajedničke, naprimjer, vanškolske aktivnosti (Tomić i sar., 2005).

Rješavanje problema vršnjačkog nasilja je dugotrajan proces koji zahtijeva mnogo energije, inventivnosti, poštenja, ali i smjelosti odgojno-obrazovnog kadra. Međutim, prva i osnovna intervencija jeste da se spriječi dalje maltretiranje i da se omogući sigurnost zlostavljanog djeteta. Njemu, kao i drugoj djeci u školi, mora biti jasno da su odgajatelji i kolektiv škole na njegovoj strani i da će spriječiti i sankcionisati napadača.

Da bi se djelovalo preventivno u polju agresivnosti i vršnjačkog nasilja, potrebno je djecu osvijestiti i osnažiti da prepoznaju okolnosti u kojima mogu sami djelovati agresivno ili postati žrtve agresije drugih, te ih edukovati kako da te okolnosti izbjegnu ili savladaju.

POSljedICE VRŠNJAČKOG NASILJA

Djeca se veoma teško odlučuju da prijave nasilje, tako da se nasilje nad njima teško primjećuje, ukoliko nema vidljivih tragova na tijelu. Međutim, roditelji i nastavnici trebaju znati da djeca na indirektan način, svojim ponašanjem, odnosno promjenama u njemu, ukazuju na nasilje nad njima. Koja su to ponašanja koja nam mogu ukazati na nasilje nad djetetom? To su često: tužna i depresivna djeca, imaju nisko samopoštovanje, nesigurna su, karakterišu ih anksioznost i strah, često izmišljaju razloge da ne idu u školu, ili žele da ih pratimo, iznenada se razbolijevaju, žale se na bolove u stomaku i glavobolje, često su neraspoločena bez posebnog razloga, prestaju da jedu, imaju noćne more, a ponekad se javlja i nesаница. Najčešće odbijaju razgovarati s roditeljima i postaju drski prema njima. Ponekad i sama postaju nasilna. Počinju zastrašivati drugu djecu. Neke žrtve nasilja su toliko uznemirene da pokušavaju ili počine samoubistvo. Djeca žrtve vršnjačkog nasilja često imaju problema s koncentracijom, te im, vrlo često, slabi i školski uspjeh. Studije su pokazale da su u mladalačkom dobu takve osobe depresivnije od svojih vršnjaka.

Djeca koja vrše nasilje su vrlo često i sama bila izložena nasilju, bilo u školi, porodici ili negdje drugdje. Imaju lošiju pažnju i koncentraciju, često ometaju školske aktivnosti i imaju loš uspjeh u školi. Opčinjena su nasilnim filmovima, videoigricama, imaju malo prijatelja, te su često neprihvaćena zbog svog ponašanja. Druže se djecom koja su također nasilna i vole da se suprotstavljaju odraslim osobama. Često se osjećaju frustrirano i djeluju kao da ne saosjećaju sa onima nad kojima su izvršili nasilje. Ponekad djeca koja se ponašaju nasilno ne znaju da je takvo ponašanje loše, ili oponašaju stariju braću i sestre ili ljude kojima se dive. Ona možda ne znaju bolje načine komuniciranja s vršnjacima ili prolaze kroz neke probleme, pa to pokazuju kroz nasilje. Ponekad ih neko drugi navodi na nasilje, naprimjer, neki prijatelji. Ova djeca ne moraju uvijek biti uključena u čin nasilja, mogu biti i organizatori grupe, tj. podsticati i nagovarati druge da se nasilno ponašaju. Sklonost ka nasilju, ukoliko se ne zaustavi, ostavlja dugoročne posljedice i na nasilnika. Takva djeca često postaju agresivne osobe kad odrastu i češće su sudski kažnjavana. Djeci koja se ponašaju nasilno također treba pomoći, a ne samo ih kazniti. Ako se njima ne pomogne, ona će odrasti u nasilne odrasle ljude i nasiljem će rješavati svoje probleme.

Treća kategorija učesnika u nasilju, svjedoci nasilja, kao posljedicu prisustvovanja nasilju mogu imati povećanu anksioznost ili strah, ali mogu u budućnosti postati i tolerantniji prema različitim oblicima agresivnog ponašanja.

POJAVA VRŠNJAČKOG NASILJA U NAŠEM OKRUŽENJU - ŠKOLAMA

*“U školi prvo naučimo lekciju pa imamo test,
a u životu prvo prođemo test zatim naučimo lekciju.”*

Tom Bodett

PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Vršnjačko nasilje i agresivnost, kao oblici poremećaja u ponašanju, problemi su prisutni u cijelom svijetu, a ne samo u Bosni i Hercegovini. Međutim, oblici manifestacije nasilja i agresije kod učenika, koji postaju sve brutalniji, kao i učestalost nasilnog ponašanja kojem su učenici osnovnih škola izloženi ili u kojima učestvuju, sve više zabrinjavaju društvenu zajednicu. Problem vršnjačkog nasilja i agresivnosti kod učenika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini dodatno komplikuje i cjelokupna društvena situacija, jer, prema većini istraživača i teoretičara koji se bave problemom nasilja i agresivnosti kod djece i adolescenata, cjelokupni odnosi društva se, prema principu učenja po modelu, preslikavaju na interakciju koju ostvaruju djeca i adolescenti sa svojom okolinom. Kako se do sada pokazalo, Bosna i Hercegovina nema adekvatan odgovor za uspješno sakcionisanje prestupništva i nasilja, mladi to koriste te se poistovjećuju s “negativnim herojima” i to dovodi do povećane stope agresivnosti i nasilja. Uslijed toga, djeca i adolescenti stvaraju iskrivljenu percepciju društvenih vrijednosti i svoj društveni položaj i priznanja traže kroz ispoljavanje agresivnosti i nasilja. Zato je ova knjiga doprinos ublažavanju navedenog problema kroz procjenu stepena agresivnosti i vršnjačkog nasilja i njihovih oblika, kao i preporuka praktičnog rada na sprečavanju ove pojave.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Ono što smo željeli istražiti je utvrđivanje stepena prisutnosti agresivnosti i vršnjačkog nasilja, kao i njihovih oblika ispoljavanja kod učenika osnovnih škola, te je to postavljeno kao glavni cilj.

U skladu s glavnim ciljem, definisani su sljedeći pojedinačni ciljevi:

1. Utvrditi prevalencu i oblike agresivnog ponašanja kod učenika osnovnih škola.
2. Procijeniti postoje li razlike u ispoljavanju oblika agresivnog ponašanja u odnosu na spolnu strukturu učenika.

3. Utvrditi koji su najčešći oblici vršnjačkog nasilja koje učenici prepoznaju.
4. Utvrditi postoje li razlike u procjeni različitih uloga u vršnjačkom nasilju.
5. Ispitati utjecaj sociodemografskih varijabli na pojavu agresije i vršnjačkog nasilja.

HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

U skladu s ciljevima, postavljene su sljedeće hipoteze:

- H1 – Najizraženiji oblik agresivnog ponašanja kod učenika je fizička agresivnost.
- H2 – Manifestni oblici agresije su izraženiji kod ispitanika muškog spola, dok kod ispitanika ženskog spola prevladavaju latentni oblici agresivnog ponašanja.
- H3 – Očekuje se da će fizičko (uključujući seksualno) i psihološko nasilje biti najčešće prepoznati oblici vršnjačkog nasilja.
- H4 – Postoje razlike u procjeni uloge u vršnjačkom nasilju na način da će učenici više procijeniti sebe kao žrtve nasilja, a manje kao nasilnike.
- H5 – Sociodemografske varijable imaju različit utjecaj na pojavu agresije i vršnjačkog nasilja.

METODE RADA

UZORAK ISPITANIKA

Uzorak je sačinjen od 696 učenika osnovnih škola uzrasta od 11 do 15 godina. Podaci o ispitanicima prikazani su u tabeli 1, prilog 1.

Skoro podjednako je zastupljen broj muških i ženskih ispitanika (52,9% muških; 47,1% ženskih), te je zadovoljena i pravilna distribucija po razredima koje pohađaju (od šestog do devetog razreda osnovne škole). Skoro polovica ispitanih je završila polugodište odličnim uspjehom (48,6%), dok je najmanji postotak onih koji su završili polugodište ocjenom dovoljan (2) – 0,6%. Ukupno 20 ispitanika (2,9%) je polugodište okončalo ocjenom – nedovoljan (1).

Kada je riječ o neopravdanim izostancima na polugodištu, većina ispitanika (53%) nije imala niti jedan izostanak, dok je 36,7% imalo do pet, a 5,4% ispitanih imalo je više od 15 neopravdanih izostanaka na polugodištu.

Ukupno 83% učenika živi s oba roditelja, dok 12,2% živi samo s majkom, a 2,4% samo sa ocem. U hraniteljskoj porodici živi 10 ispitanih (1,4%), a u domu njih 0,6%.

IZVORI I INSTRUMENTI ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA I NAČIN PROVOĐENJA ISTRAŽIVANJA

Podaci su prikupljeni anonimnim anketiranjem učenika osnovnih škola. U istraživanju je primijenjeno nekoliko mjernih instrumenata. Instrumente za prikupljanje podataka čine:

I Skala SNOP

Skala agresivnosti koja se koristi za mjerenje tri osnovna modela ponašanja:

- *model negativističkog, neprijateljskog i prkosnog ponašanja* (sklonost ispadima bijesa, svađanje s odraslima, aktivno suprotstavljanje ili odbijanje pokoravanju zahtjevima i pravilima odraslih, namjerno činjenje onoga što će smetati drugima, okrivljavanje drugih za vlastite pogreške ili loše ponašanje, brzo uznemiravanje i osjetljivost na postupke drugih, ljutnja i srdžba, zloba i osvetoljubivost) - PRKOŠENJE I SUPROTSTAVLJANJE
- *model agresivnih i neagresivnih ponašanja* kojima se ugrožavaju temeljna prava drugih ili krše važne socijalne norme. Obično se razlikuju četiri grupe ovakvih ponašanja:
 - a) agresivno ophođenje koje uzrokuje ili prijeti da će uzrokovati štetu drugim ljudima ili životinjama;

- b) neagresivno ponašanje koje uzrokuje gubitak ili oštećenje imovine;
- c) prevara ili krađa i
- d) ozbiljno kršenje pravila (npr., školskih, roditeljskih i sl.) - POREMEĆAJI OPHODENJA

- *model nasilničkog ponašanja* u kojem zlostavljanje ili viktimizaciju jednog djeteta vrši drugo dijete ili grupa djece. Premda se pojedinačni slučajevi ozbiljnijeg zlostavljanja pod određenim okolnostima mogu smatrati nasilništvom, treba istaknuti da se ovdje radi o negativnim postupcima koji se izvode opetovano i trajno – NASILNIK ili ŽRTVA.

Skala SNOP (Vulić-Prtorić, Bartolić, 2006) sastoji se od 40 čestica:

- 9 - za subskalu Prkošenje i suprotstavljanje;
- 15 - za subskalu Ophođenja;
- 9 - za subskalu Žrtva i
- 7 - za subskalu Nasilnik (prilog 1).

Pouzdanost za ove četiri podskale ispitana je Cronbachovim alpha koeficijentom pouzdanosti (tabela 2, prilog 2).

Vrijednosti alpha koeficijenta u istraživanju za četiri podskale se kreće od 0.789 do 0.882, što svjedoči o visokoj internoj konzistentnosti za ovu skalu na ovom uzorku.

II Buss-Perry

Skala agresivnosti (upitnik agresije) sadrži 29 čestica. Učesnici odgovaraju izražavanjem stepena slaganja sa sadržajem čestica na Likertovoj skali od 1 (veoma nekarakteristično za mene) do 7 (veoma karakteristično za mene).

Skala ispituje izraženost četiri faktora na 29 čestica:

- 9 za fizičku agresivnost (npr., “potučem se češće nego običan čovjek”);
 - 5 za verbalnu agresivnost (npr., “moji prijatelji kažu da sam pomalo svadljiv/a”);
 - 7 za ljutnju (npr., “ponekad planem bez pravog razloga”) i
 - 8 za hostilnost (npr., “ponekad me izjeda ljubomora”).
- (Maretić, Sindik 2013), (prilog 2).

Subskale, fizička i verbalna agresivnost, čine manifestne agresivnosti, odnosno motornu ili instrumentalnu komponentu agresivnosti, koja uključuje želju za povređivanjem i nanošenjem štete drugome. Domen latentne agresivnosti čine subskale ljutnja i hostilnost, pri čemu se ljutnja odnosi na afektivnu komponentu koja uključuje fiziološko uzbuđenje i pripremu za agresiju, a hostilnost na kognitivnu komponentu agresivnosti koja se odnosi na zlovolju i doživljaj nepravde (Dinić, Janičić, 2012), (tabela 3, prilog 3).

I kod ove skale imamo prilično veliku internu konzistentnost (0.684-0.799) za podskale na našem uzorku.

III Instrument dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja PVN/UPITNIK.

Upitnik dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja (PVN) - sastoji se od 18 čestica kojima se procjenjuje stepen prepoznavanja različitih oblika vršnjačkog nasilja.

Dakle, za svaku tvrdnju učenici se izjašnjavaju da li navedena situacija za njih predstavlja oblik vršnjačkog nasilja ili ne (prilog 3).

Upitnik je sačinjen od 18 čestica:

- 3 za fizičko nasilje,
- 3 za psihičko nasilje,
- 4 za socijalno nasilje,
- 3 za elektronsko nasilje,
- 1 za seksualno nasilje i
- 4 čestice ne predstavljaju vid vršnjačkog nasilja.

Cronbach alpha koeficijent za 14 čestica koje se odnose na neki vid vršnjačkog nasilja iznosi $\alpha=0.840$, što svjedoči o velikoj internoj konzistentnosti.

IV VINI skala

Skala Likertovog tipa je konstruisana za potrebe istraživanja, na bazi postojećeg Olweusovog upitnika (Olweus, 1993), radi utvrđivanja ispoljenosti i izloženosti učenika oblicima vršnjačkog nasilja (fizičkog, psihološkog, socijalnog, elektronskog, seksualnog). Upitnik ima 36 čestica koje obuhvataju spomenute oblike nasilja iz pozicije nasilnika i pozicije žrtve. Za svaki od tih oblika nasilja, učenik odgovara koliko puta je učinio ili doživio neku od navedenih nasilnih interakcija od vršnjaka u školi u prethodna tri mjeseca, zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora na trostepenoj skali (Olweus, 1993), (prilog 4).

Skala je sačinjena od 18 čestica koje se ponavljaju dva puta (pozicija žrtve i pozicija nasilnika):

- 4 za fizičko nasilje,
- 5 za psihičko nasilje,
- 4 za socijalno nasilje,
- 4 za elektronsko nasilje i
- 1 za seksualno nasilje.

U tabeli 4 mogu se vidjeti vrijednosti Cronbach alpha koeficijenta za subskale VINI skale, za ulogu žrtve i ulogu nasilnika. Koeficijent za seksualno nasilje nije prikazan, jer se samo jedna čestica odnosi na taj faktor (tabela 4, prilog 4).

Vidimo da je interna konzistentnost subskala za ulogu žrtve u prosjeku nešto veća nego za ulogu nasilnika. Ipak, vrijednosti su dovoljno visoke i neće narušiti pouzdanost cjelokupne skale.

S ciljem provođenja istraživanja, tražena je saglasnost Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo za ulazak u škole, kao i saglasnost direktora za provođenje istraživanja. Istraživanje je provedeno u skladu s Etičkim kodeksom istraživanja sa djecom. Rezultati upitnika su korišteni poštujući princip anonimnosti (prethodno su dobijene pismene saglasnosti od roditelja djece).

U istraživanju su primijenjene tehnike anketiranja i skaliranja, a provedeno je tokom perioda april/maj 2014. godine u četiri osnovne škole na području Kantona Sarajevo.

OBRADA DOBIJENIH PODATAKA

Nakon primjene svih mjernih instrumenata predviđenih ovim istraživanjem, uslijedila je kontrola korištenih instrumenata radi eventualnih nepravilnosti. Nakon kodiranja, pristupilo se unosu sirovih podataka u već pripremljenu bazu (SPSS 19). Analizom unesenih podataka, imajući u vidu ciljeve istraživanja, određeni su statistički postupci koji će biti korišteni.

Primjenom Kolmogorov-Smirnov testa, radi utvrđivanja distribucije rezultata na korištenim instrumentima, potvrdili smo da rezultati odstupaju od normalne distribucije na svim korištenim mjernim instrumentima. Zato su primjenjivani neparametrijski testovi u analizi dobijenih rezultata. Korišten je softverski paket za statističku obradu podataka – SPSS 19.¹

¹ U okviru statističke obrade podataka korištena je:

- **Deskriptivna statistika:** radi prikazivanja općih karakteristika uzorka ili dijela uzorka koji nas je zanimao – broj ispitanika uključenih u analizu, prosječne vrijednosti koje su ispitanici postizali na skalama i podskalama, standardne devijacije, te maksimalni i minimalni rezultati ispitanog uzorka;
- **Cronbach alpha koeficijent** – za ispitivanje pouzdanosti mjernih instrumenata;
- **Kolmogorov-Smirnov test** radi utvrđivanja distribucije rezultata na instrumentima;
- **Mann-Whitney U test i Kruskal Wallis test** radi utvrđivanja značajnosti razlike među varijablama;
- **Wilcoxonov test usklađenih parova** radi utvrđivanja razlike između uparenih varijabli;
- **Spearmanov koeficijent korelacije** sa ciljem utvrđivanja koeficijenta i značajnosti korelacije među varijablama.

Grafikoni i vizuelni prikaz zanimljivih nalaza rađeni su u Microsoft Excelu

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

PREVALENCA I OBLICI AGRESIVNOG PONAŠANJA

Skala agresivnosti (SNOP) primijenjena je sa ciljem identifikacije agresivnih oblika ponašanja kod učenika osnovnih škola u posljednjih šest mjeseci, do trenutka istraživanja. Urađena je deskriptivna analiza učeničkih odgovora na svih 40 čestica skale SNOP. U tabeli 5 su prikazani rezultati procjene učenika koliko često su se našli u prikazanim situacijama u posljednjih šest mjeseci do trenutka istraživanja.

Tabela 5. Frekvencija odgovora na varijablama skale agresivnosti (SNOP)

VARIJABLA	KATEGORIJE					UKUPNO
	NIKAD	RIJETKO	PONEKAD	ČESTO	VRLO ČESTO	
Lako sam se razbjesnio/la	119 17.1%	243 34.9%	217 31.2%	59 8.5%	51 7.3%	689 99.0%
Svadao/la sam se s odraslima	299 43.0%	206 29.6%	106 15.2%	30 4.3%	33 4.7%	674 96.8%
Aktivno sam se suprotstavljao/la ili odbijao/la pokoriti zahtjevima i pravilima odraslih	331 47.6%	199 28.6%	61 8.8%	29 4.2%	12 1.7%	632 90.8%
Namjerno sam ometao/la druge ljude	512 73.6%	118 17.0%	31 4.5%	9 1.3%	17 2.4%	687 98.7%
Okrivio/la sam druge za vlastite pogreške ili loše ponašanje	493 70.8%	136 19.5%	29 4.2%	11 1.6%	18 2.6%	687 98.7%
Lako sam se uznemirio/la	161 23.1%	241 34.6%	162 23.3%	64 9.2%	58 8.3%	686 98.6%
Bio/la sam osjetljiv/a na postupke drugih	195 28.0%	220 31.6%	153 22.0%	66 9.5%	52 7.5%	686 98.6%
Bio/la sam ljut/a	218 31.3%	254 36.5%	133 19.1%	40 5.7%	40 5.7%	685 98.4%
Bio/la sam zloban/na i osvetoljubiv/a	456 65.5%	150 21.6%	43 6.2%	16 2.3%	19 2.7%	684 98.3%
Prijetio/la sam ili zastrašivao/la druge	524 75.3	92 13.2	39 5.6	10 1.4	21 3.0	686 98.6

Započinjao/la sam tučnjave	570 81.9%	68 9.8%	23 3.3%	10 1.4%	14 2.0%	685 98.4%
Upotrijebio/la sam oružje koje je moglo uzrokovati ili je uzrokovalo ozbiljnu tjelesnu povredu	653 93.8%	14 2.0%	12 1.7%	2 .3%	11 1.6%	692 99.4%
Bio/la sam fizički okrutan/na prema ljudima	543 78.0%	80 11.5%	23 3.3%	5 .7%	10 1.4%	661 95.0%
Bio/la sam fizički okrutan/na prema životinjama	639 91.8%	30 4.3%	8 1.1%	4 .6%	4 .6%	685 98.4%
Nekome sam nešto ukrao/la (npr., napao/la i orobio/la, ukrao/la iz torbice, iznuđivao/la novac ili učestvovao/la u oružanoj pljački)	670 96.3%	13 1.9%	4 .6%	-	4 .6%	691 99.3%
Prisilio/la sam nekoga na neke oblike seksualnog ponašanja (tjelesno dodirivanje, ljubljenje i dr.)	654 94.0%	13 1.9%	10 1.4%	4 .6%	11 1.6%	692 99.4%
Podmetnuo/la sam požar s namjerom uzrokovanja ozbiljne štete	677 97.3%	10 1.4%	2 .3%	1 .1%	4 .6%	694 99.7%
Namjerno sam uništio/la tuđe stvari	619 88.9%	52 7.5%	14 2.0%	2 .3%	6 .9%	693 99.6%
Provalio/la sam u tuđu kuću, zgradu ili automobil	671 96.4%	13 1.9%	4 .6%	1 .1%	4 .6%	693 99.6%
Lagao/la sam kako bih nešto postigao/la ili izbjegao/la obaveze	344 49.4%	221 31.8%	77 11.1%	23 3.3%	28 4.0%	693 99.6%
Ukrao/la sam vrijedne stvari bez suočavanja sa žrtvom (npr., ukrao/la sam u granapu bez provale)	667 95. %8	18 2.6%	2 .3%	-	4 .6%	691 99.3%
Ostajao/la sam vani do kasno bez obzira na roditeljske zabrane	491 70.5%	135 19.4%	28 4.0%	14 2.0%	22 3.2%	690 99.1%

Pobjegao/la sam od kuće preko noći	630 90.5%	7 1.0%	7 1.0%	1 .1%	3 .4%	648 93.1%
Pobjegao/la sam s nastave	551 79.2%	93 13.4%	28 4.0%	11 1.6%	7 1.0%	690 99.1%
Drugi učenici su me vrijeđali na ružan način	351 50.4%	177 25.4%	100 14.4%	30 4.3%	33 4.7%	691 99.3%
Govorio/la sam ružno o drugima	415 59.6%	222 31.9%	36 5.2%	7 1.0%	10 1.4%	690 99.1%
Vrijeđao/la sam druge na ružan način	520 74.7%	123 17.7%	36 5.2%	4 .6%	7 1.0%	690 99.1%
Drugi učenici su me istukli	639 91.8%	32 4.6%	7 1.0%	2 .3%	7 1.0%	687 98.7%
Drugi učenici su govorili ružno o meni	345 49.6%	185 26.6%	98 14.1%	36 5.2%	29 4.2%	693 99.6%
Neko od učenika mi je na silu tražio novac	631 90.7%	38 5.5%	12 1.7%	6 .9%	4 .6%	691 99.3%
Prijetio/la sam drugim učenicima da ću im nešto ružno napraviti	619 88.9%	51 7.3%	10 1.4%	4 .6%	7 1.0%	691 99.3%
Drugi učenici su se pravili kao da ne postojim	489 70.3%	121 17.4%	49 7.0%	15 2.2%	18 2.6%	692 99.4%
Drugi učenici su me ismijavali	439 63.1%	148 21.3%	49 7.0%	20 2.9%	19 2.7%	675 97.0%
Istukao/la sam nekoga u školi	577 82.9%	64 9.2%	31 4.5%	6 .9%	12 1.7%	690 99.1%
Drugi učenici su mi prijetili da će mi nešto ružno napraviti	570 81.9%	82 11.8%	26 3.7%	8 1.1%	5 .7%	691 99.3%
Na silu sam od drugih učenika tražio/la novac	677 97.3%	10 1.4%	1 .1%	2 .3%	2 .3%	692 99.4%
Ismijavao/la sam druge učenike	478 68.7%	157 22.6%	28 4.0%	9 1.3%	12 1.7%	684 98.3%
Drugi učenici su me isključivali iz zajedničke igre	503 72.3%	112 16.1%	44 6.3%	16 2.3%	14 2.0%	689 99.0%
Neko od drugih učenika je namjerno uništio moje stvari	529 76.0%	112 16.1%	32 4.6%	12 1.7%	7 1.0%	692 99.4%
Pravio/la sam se kao da neki od učenika ne postoji	440 63.2%	135 19.4%	75 10.8%	17 2.4%	25 3.6%	692 99.4%

Rezultati iz tabele 5 upućuju na to da su se učenici najčešće nalazili u situacijama koje se odnose na prkošenje i suprotstavljanje. U proteklih šest mjeseci učenici su se vrlo često:

- lako razbjesnili (7.3%),
- lako uznemirili (8.3%) i
- bili osjetljivi na postupke drugih (7.5%).

Kada su u pitanju poremećaji ophođenja, učenici su veoma često “lagali kako bi nešto postigli ili izbjegli obaveze (4%)”. Pogledamo li rezultate u polju uloge žrtve, vidimo da 4,7% učenika navodi da su ih “drugi učenici vrijeđali na ružan način”, te 4,2% učenika smatra da su “drugi učenici govorili ružno o njima”. U ulozi nasilnika, 3,6% učenika navodi da su se vrlo često “pravili kao da neki od učenika ne postoji”.

Prosječne vrijednosti na skali agresivnosti (SNOP) i podskalama prikazane su u tabeli 6.

Tabela 6. Prosječne vrijednosti na skali agresivnosti i podskalama

	N	M	SD
Ukupno (SNOP)	694	1.4835	.40237
Prkošenje i suprotstavljanje	694	1.9532	.67113
Poremećaji ophođenja	695	1.2234	.38746
Žrtva	692	1.4599	.56963
Nasilnik	692	1.3416	.48781

Kao što možemo vidjeti u tabeli 6, poremećaji ophođenja, kao najekstremniji oblik ponašanja kod kojih dolazi do kršenja važnih socijalnih normi i ugrožavanja drugih, ima najmanju prosječnu vrijednost ($M=1.22$), dok je najviša vrijednost na podskali prkošenje i suprotstavljanje, što je i očekivano. Učenici najviše ocjenjuju da se lako razbjesne ($M=2.54$) i da su se lako uznemirili u posljednjih šest mjeseci ($M=2.44$). Ovdje se radi o (očekivanim) niskim rezultatima koji ne odskakuju od prosjeka i koji su slični rezultatima drugih istraživanja (Vulić-Prtorić, Bartolić, 2006).

Sa ciljem identifikacije oblika agresivnog ponašanja koji je najizraženiji kod učenika, analizirani su rezultati na Buss-Perryjevoj (BP) skali agresivnosti. Tako je dobijen pregled zastupljenosti fizičke agresivnosti (npr., “Potučem se češće nego običan čovjek”), verbalne agresivnosti (npr., “Moji prijatelji kažu da sam pomalo svadljiv/a”), ljutnje (npr., “Ponekad planem bez pravog razloga”) i hostilnosti (npr., “Ponekad me izjeda ljubomora”). Ponovo je urađena deskriptivna analiza svih odgovora. U tabeli 7 su prikazane frekvencije odgovora, tj. procjene učenika u kolikoj mjeri je određena tvrdnja karakteristična za njih.

Tabela 7. Frekvencija odgovora na varijablama Buss-Perryjeve skale agresivnosti

VARIJABLA	KATEGORIJE							Ukupno
	1	2	3	4	5	6	7	
Ponekad ne mogu kontrolisati poriv da udarim drugu osobu	405 58.2%	109 15.7%	68 9.8%	40 5.7%	24 3.4%	8 1.1%	32 4.6%	686 98.6%
Ako sam isprovociran/a, mogu udariti drugu osobu	322 46.3%	143 20.5%	63 9.1%	55 7.9%	39 5.6%	19 2.7%	47 6.8%	688 98.9%
Ako me neko udari, ja mu vratim	148 21.3%	140 20.1%	77 11.1%	59 8.5%	49 7.0%	27 3.9%	173 24.9%	673 96.7%
Malo češće se tučem nego prosječna osoba	526 75.6%	57 8.2%	28 4.0%	24 3.4%	22 3.2%	5 .7%	24 3.4%	686 98.6%
Ako moram pribjeći nasilju da zaštitim svoja prava, ja ću to i uraditi	237 34.1%	116 16.7%	64 9.2%	63 9.1%	55 7.9%	23 3.3%	119 17.1%	677 97.3%
Postoje ljudi koji me toliko iznerviraju da se potučemo	359 51.6%	112 16.1%	64 9.2%	47 6.8%	39 5.6%	17 2.4%	53 7.6%	691 99.3%
Ne mogu smisliti niti jedan dobar razlog da ikada udarim drugu osobu	369 53.0%	91 13.1%	59 8.5%	49 7.0%	22 3.2%	23 3.3%	70 10.1%	683 98.1%
Prijetio/la sam osobama koje poznajem	560 80.5%	55 7.9%	16 2.3%	24 3.4%	6 .9%	6 .9%	24 3.4%	691 99.3%
Znao/la sam se toliko razljutiti da sam razbijao/la stvari	432 62.1%	75 10.8%	46 6.6%	38 5.5%	22 3.2%	17 2.4%	54 7.8%	684 98.3%
Otvoreno kažem prijateljima kada se ne slažem sa njima	117 16.8%	66 9.5%	60 8.6%	44 6.3%	72 10.3%	64 9.2%	267 38.4%	690 99.1%
Često se ne slažem s drugim osobama	249 35.8%	134 19.3%	94 13.5%	71 10.2%	40 5.7%	33 4.7%	67 9.6%	688 98.9%

Kada me ljudi nerviraju, ja im kažem šta mislim o njima	179 25.7%	87 12.5%	66 9.5%	82 11.8%	59 8.5%	53 7.6%	163 23.4%	689 99.0%
Ne mogu si pomoći da ne počnem raspravu s ljudima koji se ne slažu sa mnom	341 49.0%	94 13.5%	68 9.8%	55 7.9%	33 4.7%	20 2.9%	71 10.2%	682 98.0%
Moji prijatelji kažu da sam pomalo svadljiv/a	391 56.2%	112 16.1%	55 7.9%	47 6.8%	20 2.9%	17 2.4%	47 6.8%	689 99.0%
Brzo planem, ali se brzo i smirim	190 27.3%	117 16.8%	74 10.6%	66 9.5%	63 9.1%	32 4.6%	145 20.8%	687 98.7%
Kada sam ljut/a, to i pokazujem	199 28.6%	103 14.8%	92 13.2%	70 10.1%	55 7.9%	36 5.2%	129 18.5%	684 98.3%
Ponekad se osjećam kao bomba koja će brzo eksplodirati	245 35.2%	103 14.8%	61 8.8%	64 9.2%	54 7.8%	36 5.2%	125 18.0%	688 98.9%
Ja sam osoba umjerene naravi	174 25.0%	101 14.5%	73 10.5%	100 14.4%	61 8.8%	46 6.6%	127 18.2%	682 98.0%
Neki od mojih prijatelja misle da brzo planem	328 47.1%	119 17.1%	61 8.8%	47 6.8%	37 5.3%	17 2.4%	77 11.1%	686 98.6%
Ponekad se naljutim bez dobrog razloga	343 49.3%	115 16.5%	56 8.0%	56 8.0%	43 6.2%	22 3.2%	48 6.9%	683 98.1%
Imam problem sa kontrolisanjem svoje naravi	452 64.9%	79 11.4%	51 7.3%	32 4.6%	25 3.6%	11 1.6%	37 5.3%	687 98.7%
Ponekad me ljubomora izjeda	343 49.3%	117 16.8%	69 9.9%	55 7.9%	28 4.0%	17 2.4%	57 8.2%	686 98.6%
Ponekad mi se čini da sam u životu izvukao/la "deblji kraj"	279 40.1%	88 12.6%	79 11.4%	78 11.2%	55 7.9%	27 3.9%	71 10.2%	677 97.3%
Izgleda da drugi ljudi znaju "dignuti ručnu"	216 31.0%	69 9.9%	51 7.3%	52 7.5%	44 6.3%	54 7.8%	197 28.3%	683 98.1%
Pitam se što se ponekad osjećam tako ogorčeno	317 45.5%	118 17.0%	64 9.2%	64 9.2%	46 6.6%	22 3.2%	54 7.8%	685 98.4%

Znam da "prijatelji" govore o meni iza mojih leđa	250 35.9	83 11.9	72 10.3	65 9.3	62 8.9	39 5.6	115 16.5	686 98.6
Sumnjičav/a sam prema preljubaznim strancima	287 41.2%	80 11.5%	71 10.2%	62 8.9%	48 6.9%	50 7.2%	87 12.5%	685 98.4%
Ponekad osjećam da mi se ljudi smiju iza mojih leđa	263 37.8%	132 19.0%	60 8.6%	62 8.9%	58 8.3%	28 4.0%	86 12.4%	689 99.0%
Kad su ljudi posebno ljubazni, pitam se šta žele	179 25.7%	85 12.2%	72 10.3%	93 13.4%	61 8.8%	51 7.3%	144 20.7%	685 98.4%

(1 - veoma nekarakteristično za mene; 2 - uglavnom nekarakteristično za mene; 3 - djelomično nekarakteristično za mene; 4 – niti karakteristično niti nekarakteristično za mene; 5 – djelomično karakteristično za mene; 6 – uglavnom karakteristično za mene; 7 - veoma karakteristično za mene)

Rezultati iz tabele 7 govore da veliki broj ispitanih učenika smatra neke agresivne oblike veoma karakterističnim za sebe. Najveći postotak učenika (38,4%) otvoreno će reći prijateljima kada se ne slaže s njima. Sa tvrdnjom da "izgleda da drugi ljudi znaju dignuti ručnu" u potpunosti se slaže 29,3% učenika.

20-25% učenika smatra veoma karakterističnim da:

- ako ih neko udari, uzvrate udarac (24,9%);
- kada ih ljudi nerviraju, oni im kažu šta misle o njima (23,4%);
- brzo planu, ali se brzo i smire (20,8%);
- kada su ljudi posebno ljubazni, pitaju se šta žele (20,7%).

Za 15-20% ispitanih je veoma karakteristično da:

- kada su ljuti, to i pokazuju (18,5%);
- da su oni osoba sa umjerenom naravi (18,2%);
- ponekad se osjećaju kao bomba koja će brzo eksplodirati (18%);
- ako moraju pribjeći nasilju da zaštite svoja prava, oni će to i uraditi (17,1%);
- znaju da "prijatelji" govore o njima iza leđa (16,5%).

Tabela 8 prikazuje pregled srednjih vrijednosti postignutih na ovoj skali agresivnosti i njenim podskalama, kao i još neke statističke pokazatelje.

Tabela 8. Osnovni statistički pokazatelji za Buss-Perryjevu skalu i podskale

	N	M	SD
BP skala agresivnosti – UKUPNO	692	2.9945	1.02789
Fizička agresivnost	691	2.7252	1.12962
Verbalna agresivnost	692	3.2117	1.41254
Ljuttja	689	3.0824	1.27262
Hostilnost	689	3.0737	1.39455

Analizirajući tabelu, uočljivo je da je najizraženija verbalna agresivnosti, dok je fizička agresivnost najmanje izražena kod učenika osnovnih škola.

Primjenom Friedmanovog testa, potvrđeno je da se rezultati na podskalama Buss-Perryjeve skale agresivnosti značajno razlikuju ($\chi^2(3)=60.865$, $p=0.000$). Da bi se uvidjelo među kojim podskalama je razlika bila značajna, primijenjen je Wilcoxonov test usklađenih parova (tabela 9, prilog 5). Kako je vidljivo iz tabele 9, verbalna agresivnost ($z=-8.734$, $p=0.000$), Ljuttja ($z=-7.996$, $p=0.000$) i hostilnost ($z=-5.652$, $p=0.000$) značajno odstupaju u odnosu na fizičku agresivnost. **Fizička agresivnost se statistički značajno manje javlja u poređenju s ostalim vidovima agresivnog ponašanja.** Obrnuta je situacija kod verbalne agresivnosti. Ona se statistički **znatno više javlja nego fizička** ($z=8.734$, $p=0.000$) i razlika je najveća između ispoljenosti ovih dviju vrsta agresivnosti kod učenika. Iako je razlika između hostilnosti/Ljuttje i verbalne agresije postojana (verbalna agresivnost se javlja češće), ta razlika nije statistički značajna.²

² Poređenje s rezultatima drugih istraživanja sa ovog područja je djelomično otežana zbog neusklađenosti mjernih instrumenata koji su korišteni u istraživanjima. Nalazi drugih istraživanja svakako upućuju na nekonzistentnost istih i služe kao dokaz važnosti detaljnijeg istraživanja ovog područja. U istraživanju koje su proveli Popadić i Plut (2007) u osnovnim školama Srbije, najizraženije je verbalno nasilje u oblasti socijalnih interakcija. Prema Gašić-Pavišić (2004), najrasprostranjenije je fizičko nasilje, koje podrazumijeva zadavanje fizičke povrede ili neugodnosti drugome, udaranje rukama ili nogama, štipanje ili sputavanje tjelesnim dodirrom. U istraživanju vrsta nasilja među djecom u školama Bosne i Hercegovine (Černi-Obrdaj, Rumboldt, 2008), verbalno nasilje je bilo najzastupljenije među učenicima (54%). Primjenom adaptirane verzije Buss-Perryjevog upitnika agresivnosti (ispitivana samo fizička i verbalna agresivnost) na nigerijskim osnovnoškolcima (Onukuufor, 2013), također je potvrđena dominantna izraženost verbalne agresije (48,3% učenika je primjenjivalo verbalnu agresiju), dok je fizičku agresiju primjenjivalo 26,7% ispitanih. Također, u istraživanju provedenom nad slovenskim osnovnoškolcima (Kozina, 2007), najizraženiji vid agresije među učenicima je bila Ljuttja, verbalna agresivnost je bila druga po redu, dok je fizička agresivnost bila u najmanjoj mjeri izražena.

■ Razlike agresivnih ponašanja u odnosu na spol ispitanika

Kako bismo ispitali razlike u ispoljavanju agresije u odnosu na spolnu strukturu, uporedili smo rezultate na primijenjenim skalama. Rezultati na skali agresivnosti (SNOP) i njenim podskalama za dječake i djevojčice prikazani su u tabeli 10.

Tabela 10. Rezultati na skali agresivnosti (SNOP) i podskalama po spolu

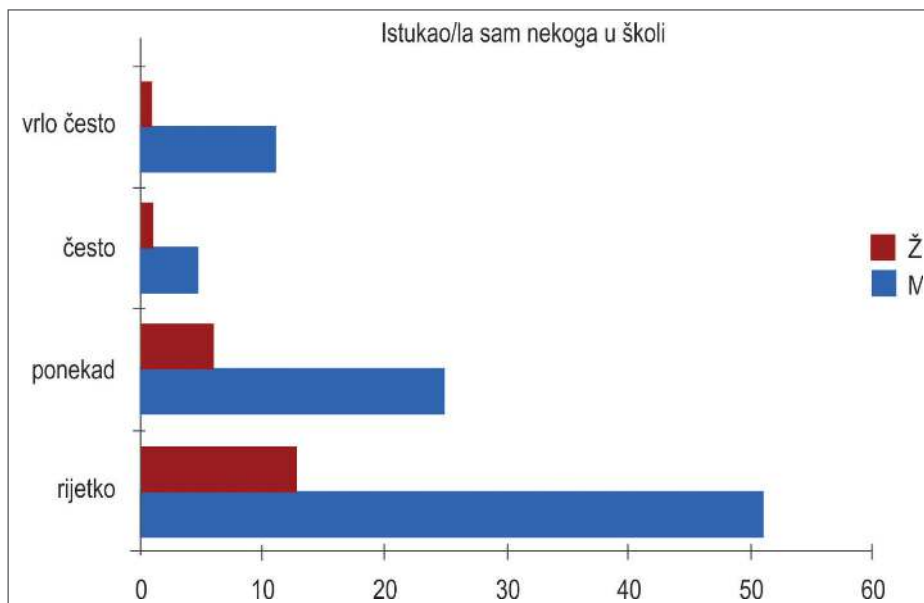
	SPOL	M	SD	Min	Max
Ukupno (SNOP)	M	60.73	17.472	40	155
	Ž	55.60	13.188	40	169
Prkošenje i suprotstavljanje	M	17.87	6.368	9	34
	Ž	16.83	5.441	9	45
Poremećaji ophođenja	M	19.57	6.887	15	74
	Ž	17.05	4.184	15	69
Žrtva	M	13.32	5.204	9	38
	Ž	12.86	4.873	9	37
Nasilnik	M	9.97	3.895	7	33
	Ž	8.86	2.702	7	33

Analizirajući tabelu, opažamo da je na cjelokupnoj skali agresivnosti rezultat za dječake ($M=60.73$) nešto veći od onog za djevojčice ($M=55.60$). Nešto veće promjene rezultata kod muških ispitanika upućuje na prisustvo ekstremnih rezultata, odnosno manju konzistentnost. Ako pogledamo podskale, primjetna je razlika između spolova na svim podskalama. Ona je najizraženija na podskali poremećaji ophođenja koja se odnosi na agresivno i delinkventno ponašanje i generalno se sve više definiše kao nasilje u školi u svom najizraženijem obliku. Zanimljiv je i maksimalni rezultat na ovoj skali, koji je veći za djevojčice ($\max=169$) nego za dječake ($\max=155$). Razlika između rezultata na skali agresivnosti među dječacima i djevojčicama ispitana je Mann-Whitney U testom (tabela 11, prilog 6).

Razlika u ispoljavanju agresije u odnosu na spol statistički je značajna za cjelokupnu skalu agresivnost, te za podskale poremećaji ophođenja i nasilnik ($p<0.001$). Iako zbog niskih rezultata na ovoj skali i podskalama, treba biti veoma oprezan kod tumačenja rezultata, potvrdili smo da su poremećaji ophođenja znatno izraženiji kod dječaka nego kod djevojčica ($U=55204$, $p=0.000$). Isto važi i za nasilničko ponašanje. Iako je ukupno vrlo malo prisutno, ono je znatno izraženije

kod dječaka nego kod djevojčica ($U=49670$, $p=0.000$). Primjer u kojem se očituje razlika kod nasilničkog ponašanja prikazana je na grafikonu 1.

Grafikon 1. Frekvencija odgovora na pitanje “Istukao/la sam nekoga u školi“

**radi boljeg pregleda izbačen odgovor 1 – nikada (n=576)*

Ovo je pitanje direktno vezano uz fizički obračun i agresiju u najdirektnijem obliku. Ponovo većina - ukupno 576 učenika navodi da nikada nisu učinili tako nešto. Ovdje možemo opaziti značajnu razliku između dječaka i djevojčica. Tako 25,3%, odnosno 92 dječaka navode da su nekad istukli nekoga u školi, za razliku od samo 7%, odnosno 25 djevojčica. Čak 11 dječaka je navelo da su vrlo često istukli nekoga u školi u zadnjih šest mjeseci, dok je kod djevojčica to samo jedan slučaj.

Da bi se utvrdilo kako se različiti vidovi agresije ispoljavaju s obzirom na spolnu strukturu, analizirani su rezultati na Buss-Perryjevoj skali agresivnosti. U tabeli 12 prikazane su prosječne vrijednosti ukupnih rezultata na skali agresivnosti i podskalama, za dječake i djevojčice.

Tabela 12. Rezultati na BP skali agresivnosti i podskalama po spolovima

	SPOL	M	SD	Min	Max
Ukupno (Buss-Perryjeva skala agresivnosti)	M	85.52	29.768	31	180
	Ž	86.34	29.299	41	178
Fizička agresivnost	M	26.65	10.548	9	63
	Ž	21.61	8.903	9	54
Verbalna agresivnost	M	15.35	6.962	5	35
	Ž	16.68	6.968	5	35
Ljutnja	M	21.54	8.755	7	49
	Ž	21.42	8.972	7	43
Hostilnost	M	22.55	10.493	8	55
	Ž	26.64	11.368	8	56

Rezultati na ukupnoj skali agresivnosti se veoma malo razlikuju. Isto važi i za verbalnu agresivnost, kao i za ljutnju. Ipak, na podskalama fizičke agresivnosti i hostilnosti primjećujemo određena odstupanja, tj. veće razlike u rezultatima između dječaka i djevojčica. Vidimo da je kod dječaka izraženija fizička agresivnost ($M=26.65$) za razliku od djevojčica ($M=21.62$). Obrnuta je situacija kod hostilnosti kao vida agresivnog ponašanja. Djevojčice češće izražavaju ovaj oblik agresivnog ponašanja ($M=26.64$) u odnosu na dječake ($M=22.55$). Također, primjećujemo da je i verbalna agresivnost nešto izraženija kod djevojčica. Da bismo provjerili značajnost razlike, primijenjen je Mann-Whitney U test (tabela 13).

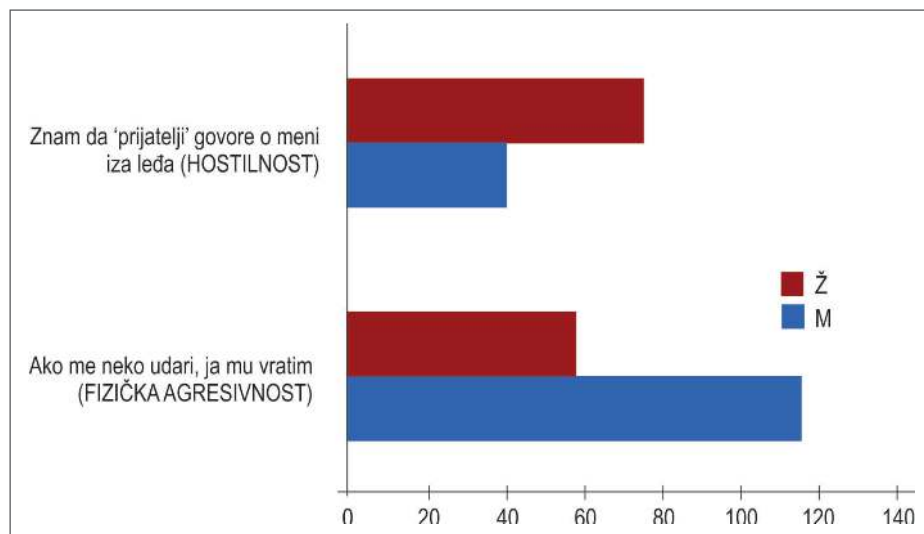
Tabela 13. Mann-Whitney U test za ispitivanje efekta spola na izraženost određenog vida agresivnog ponašanja

	Ukupno (Buss-Perryjeva skala agresivnosti)	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
Mann-Whitney U	58384.000	40398.000	52294.500	58034.500	46245.500
Wilcoxon W	124814.000	94354.000	117997.500	111335.500	110865.500
Z	-.431	-7.311	-2.708	-.312	-4.806
Asymp. Sig. (2-tailed)	.666	.000	.007	.755	.000

Razlika u izražavanju agresivnosti potvrđena je Mann-Whitney U testom – *fizička agresivnost je znatno izraženija kod dječaka nego kod djevojčica* ($U=40398$, $p=0.000$), *dok je hostilnost značajno izraženija kod djevojčica* ($U=46245.5$, $p=0.000$). Također, razlika koju smo opazili kod izraženosti verbalne agresivnosti pokazala se statistički značajnom – *verbalna agresivnost je znatno izraženija kod djevojčica nego kod dječaka* ($U=52294.5$, $p=0.007$).

U grafikonu 2 prikazani su rezultati na dva pitanja iz upitnika koja se odnose na fizičku agresivnost i hostilnost.

Grafikon 2. Primjer maksimalnog slaganja kod tvrdnji vezanih uz fizičku agresivnost i hostilnost.

Ova dva pitanja izdvojena su radi zanimljivosti odgovora koji se razlikuju između dječaka i djevojčica. Na grafikonu su prikazani samo rezultati onih učenika koji su naveli da je ovo ponašanje za njih veoma karakteristično i vidimo da je u ovom slučaju ta brojka prilično velika. Tako 23% ($n=75$) djevojčica smatra da znaju da im "prijatelji" govore iza leđa, naspram 11% ($n=40$) dječaka. Čak 32% ($n=115$) dječaka će uzvratiti ako dobiju udarac, dok je kod djevojčica na to spremno 18% ($n=58$).

Ovo istraživanje je potvrdilo ranije nalaze da su dječaci češće počinitelji direktnih oblika nasilnog ponašanja, dok djevojčice učestalije koriste relacijsku agresiju i indirektno zlostavljanje (Craig, 1998; Crick i Bigbee, 1998; Crick i Grotmeter, 1995; prema Sesar, 2011). Wolke i saradnici su u svom istraživanju

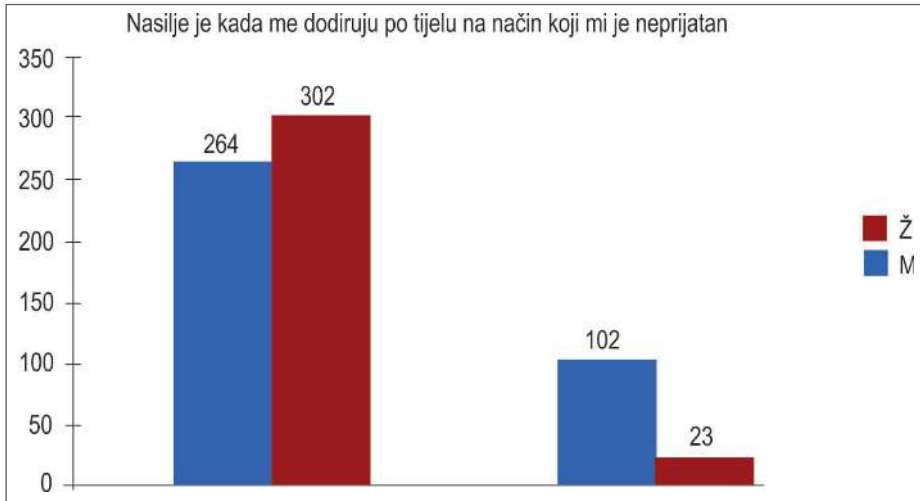
(2001) zaključili da su nazivanje pogrdnim imenima i socijalno isključivanje oblici zlostavljanja česti i kod dječaka i kod djevojčica, dok su udaranje i prijete oblici nasilja češći kod dječaka, a ogovaranje i uzimanje ličnih stvari oblici nasilnog ponašanja karakterističniji za djevojčice.

Istražujući rezultate na skali prepoznavanja vršnjačkog nasilja između dječaka i djevojčica, dobili smo vrlo važne nalaze koji još jednom dokazuju značajnu razliku između spolova. U tabeli 14 prikazane su prosječne vrijednosti koje su dječaci i djevojčice postigli na ovoj skali dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja (PVN).

Tabela 14. Rezultati postignuti na PVN skali (proporcije)

VRSTA NASILJA	SPOL	N	M	SD
Fizičko nasilje	<i>M</i>	368	.8605	.28567
	<i>Ž</i>	328	.9289	.19773
Psihološko nasilje	<i>M</i>	368	.7011	.34977
	<i>Ž</i>	328	.7967	.29381
Socijalno nasilje	<i>M</i>	368	.5238	.36063
	<i>Ž</i>	328	.5549	.34207
Elektronsko nasilje	<i>M</i>	368	.5100	.32257
	<i>Ž</i>	328	.5843	.27650
Seksualno nasilje	<i>M</i>	368	.7174	.45088
	<i>Ž</i>	328	.9207	.27057
Nije nasilje	<i>M</i>	368	.1216	.19176
	<i>Ž</i>	328	.0907	.16464

Primjetna je razlika u procjeni nasilja kod dječaka i djevojčica. Vidimo da djevojčice u većoj mjeri prepoznaju sve vrste nasilja. Čak 92,8% djevojčica prepoznaje fizičko nasilje kao vršnjačko naspram 86% dječaka. Psihološko nasilje, također, češće prepoznaju djevojčice (79,6%) naspram dječaka (70,1%). Zanimljivo je da veći postotak dječaka (12,2%) situacije koje ne predstavljaju nasilno ponašanje percipiraju kao takve, za razliku od djevojčica (9%). Najveća razlika prevladava u percepciji seksualnog nasilja. Čak 92% djevojčica prepoznaje seksualno nasilje, naspram 71,1% dječaka koji to ne čine. U opsežnom radu rađenom nad osnovnoškolcima u Srbiji, dječaci su u manjoj mjeri seksualno nasilje prepoznali kao vršnjačko nasilje – sve djevojčice su ovaj vid uznemiravanja prepoznale kao vršnjačko nasilje, dok je taj postotak kod dječaka bio znatno manji – 89,6% (Nedimović, 2010). Pitanje koje se odnosi na seksualno nasilje i razlika u odgovorima među dječacima i djevojčicama prikazani su na grafikonu 3.

Grafikon 3. Percepcija seksualnog nasilja dječaka i djevojčica

Vidimo da čak 102 dječaka ovu situaciju ne tumači kao neki vid vršnjačkog nasilja. Iako je očekivan veći postotak afirmativnih odgovora kod djevojčica (vjerojatno zbog veće izloženosti ovom vidu nasilja), činjenica da skoro trećina muških ispitanika (28%) ovakvo ponašanje ne percipira kao vid nasilja, predstavlja vrlo zanimljiv i djelomično zabrinjavajući nalaz.

Provjerili smo da li je percipirana razlika nasilja između spolova bila statistički značajna, tj. da li su djevojke u značajnoj mjeri više situacija procjenjivale kao vršnjačko nasilje (tabela 15, prilog 7).

Iz tabele 15 možemo opaziti da, osim u procjeni vršnjačkog nasilja, *djevojke su statistički značajno češće procjenjivale/percipirale fizičko nasilje ($U=54480$, $p=0.001$), psihičko nasilje ($U=51718$, $p=0.000$), elektronsko nasilje ($U=52806$, $p=0.002$), seksualno nasilje ($U=48080$, $p=0.000$), dok su dječaci statistički značajno više puta procijenili situaciju koja nije vršnjačko nasilje ($U=55697$, $p=0.033$).*

Zanimljivo je bilo proučiti kako se percepcija učenika u pogledu žrtva/nasilnik razlikovala između dječaka i djevojčica, a to smo uradili analizom rezultata na VINI skali. Prvo ćemo prikazati razliku u percepciji sebe kao nasilnika između dječaka i djevojčica (tabela 16).

Tabela 16. Prevalencija uloge *nasilnika* prema spolu

	SPOL	N	Mean Rank	Sum of Ranks	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	P
Nasilje UKUPNO	muški	360	350.07	126024.00	54156.000	105516.000	-1.391	.164
	ženski	320	329.74	105516.00				
	Total	680						
Fizičko nasilje	muški	360	359.73	129501.50	50678.500	102038.500	-4.123	.000
	ženski	320	318.87	102038.50				
	Total	680						
Psihičko nasilje	muški	360	362.43	130475.00	49705.000	101065.000	-3.723	.000
	ženski	320	315.83	101065.00				
	Total	680						
Socijalno nasilje	muški	360	329.81	118732.00	53752.000	118732.000	-1.609	.108
	ženski	320	352.53	112808.00				
	Total	680						
Elektronsko nasilje	muški	358	348.02	124590.00	54231.000	105591.000	-1.682	.093
	ženski	320	329.97	105591.00				
	Total	678						
Seksualno nasilje	muški	360	349.48	125814.00	54366.000	105726.000	-3.304	.001
	ženski	320	330.39	105726.00				
	Total	680						

Na ukupnoj skali vršnjačkog nasilja nema razlike između dječaka i djevojčica u procjeni sebe kao počinioca vršnjačkog nasilja ($z=-1.391$, $p=0.164$), tj. dječaci i djevojčice se ne razlikuju značajno u procjeni sebe kao nasilnika.

Kod fizičkog nasilja imamo značajno odstupanje između dječaka i djevojčica. ***Dječaci statistički značajno više koriste fizičko nasilje od djevojčica*** ($z=4.123$, $p=0.000$). Isti je slučaj i kod psihičkog nasilja, dječaci znatno više od djevojčica koriste ovaj vid nasilja ($z=3.723$, $p=0.000$). Razlika je značajna još kod ***seksualnog nasilja***, gdje dječaci u znatno većoj mjeri primjenjuju ovaj vid nasilja ($z=-3.304$, $p=0.01$). Primjena socijalnog i elektronskog nasilja se ne razlikuje, iako je socijalno nasilje nešto izraženije kod djevojčica. Generalno, možemo zaključiti da su dječaci više od djevojčica uključeni u vršnjačko nasilje. Ovo se podudara sa nalazima ranijih istraživanja (Seals i Young, 2003; Yang i sar., 2006; Forero i sar., 1999) kojim se potvrđuje da su dječaci više uključeni u vršnjačko nasilje bez obzira na to o kojoj ulozi u vršnjačkom nasilju se radi.

Kada smo uporedili odgovore koje su dali dječaci i djevojčice u procjeni sebe kao žrtve, dobijeni su nešto drugačiji rezultati (tabela 17).

Tabela 17. Prevalencija uloge *žrtve* između spolova

	SPOL	N	Mean Rank	Sum of Ranks	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	P
Žrtva nasilja (UKUPNO)	muški	361	338.62	122241.00	56900.000	122241.000	-0.754	.451
	ženski	326	349.96	114087.00				
	Total	687						
Žrtva fizičkog nasilja	muški	361	355.04	128170.50	54856.500	108157.500	-2.299	.022
	ženski	326	331.77	108157.50				
	Total	687						
Žrtva psihičkog nasilja	muški	361	355.35	128283.00	54744.000	108045.000	-1.651	.099
	ženski	326	331.43	108045.00				
	Total	687						
Žrtva socijalnog nasilja	muški	361	314.90	113679.50	48338.500	113679.500	-4.163	.000
	ženski	326	376.22	122648.50				
	Total	687						
Žrtva elektronskog nasilja	muški	360	346.97	124910.50	57429.500	110730.500	-.652	.514
	ženski	326	339.66	110730.50				
	Total	686						
Žrtva seksualnog nasilja	muški	360	344.22	123920.50	58419.500	111720.500	-.195	.845
	ženski	326	342.70	111720.50				
	Total	686						

Na ukupnoj skali vršnjačkog nasilja primjetno je da djevojčice u nešto većem broju slučajeva sebe procjenjuju kao žrtve, ali se ta razlika nije pokazala značajnom ($z = -0.754$, $p = 0.451$). **Dječaci češće procjenjuju da su žrtve fizičkog nasilja nego djevojčice** ($z = -2.299$, $p = 0.022$) dok **su djevojčice u znatno većoj mjeri žrtve nekog vida socijalnog nasilja** ($z = 4.163$, $p = 0.000$). Ovdje smo ponovo potvrdili nalaze nekih ranijih istraživanja (Borg, 1999; Olweus, 1995; Solberg i Olweus, 2003; Pereira i sar., 2004; prema Marušić i Ivanec, 2007) koja su istraživala povezanost spola i percepcije nasilnika ili žrtve. Dječaci u većoj mjeri primjenjuju fizičko nasilje, ali su također i češće žrtve istog. Kod djevojčica je primjetno da nešto češće od dječaka primjenjuju socijalno nasilje, ali su zato češće žrtve socijalnog nasilja. Pored toga, primjetno je da, kada se radi o izloženosti nasilju, odnosno percepciji sebe kao žrtve, razlika između dječaka i djevojčica nije toliko izražena kao u ulozi nasilnika. Ovo je potvrđeno kroz niz istraživanja (Espelage, Mebane i Adams, 2004; Hanish i Guerra, 2004; Pellegrini, Bartini i Brooks, 1999; Schwartz, 2000; Veenstra i sar., 2005, prema Sesar, 2011).

Razlika u percepciji žrtve se ne razlikuje između dječaka i djevojčica za psihičko, elektronsko i seksualno nasilje. Možda je zanimljivo spomenuti da dječaci sebe češće procjenjuju žrtvama psihičkog nasilja, ali ta razlika nije značajna.

■ *Koji oblici vršnjačkog nasilja su najzastupljeniji?*

Instrumentom dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja, ispitano je koliko uspješno učenici prepoznaju fizičko, psihološko, socijalno, elektronsko i seksualno nasilje.

U tabeli 18 su prikazani postoci (proporcije) učenika koji su prepoznali određeni vid nasilja.

Tabela 18. Rezultati postignuti na skali prepoznavanja vršnjačkog nasilja PVN (proporcije)

Vrsta nasilja	N	Broj čestica	M	SD
Fizičko nasilje	696	3	.8927	.25031
Psihološko nasilje	696	3	.7462	.32787
Socijalno nasilje	696	4	.5384	.35209
Elektronsko nasilje	696	3	.5450	.30380
Seksualno nasilje	696	1	.8132	.39002
Nije nasilje	696	4	.1070	.18003

Vidimo da je najčešće prepoznati oblik vršnjačkog nasilja - fizičko nasilje. Većina učenika, nešto više od 89%, prepoznaje fizičko nasilje kao vršnjačko. Seksualno nasilje je prepoznalo nešto više od 81% učenika kao vršnjačko nasilje. S obzirom na to da se samo jedna čestica odnosila na seksualno nasilje, ovaj rezultat nije pouzdan u istoj mjeri kao ostali vidovi vršnjačkog nasilja koji su mjereni. Skoro 75% učenika prepoznaje psihološko nasilje kao vršnjačko nasilje. Socijalno i elektronsko nasilje je prepoznalo kao vršnjačko nešto više od polovice ispitanih. Oko 10% ispitanih i neke vidove ponašanja koji ne predstavljaju nasilje (npr., “Nasilje je kada mi neko od učenika prokomentariše status na Facebooku”) vide kao vršnjačko nasilje. Wilcoxonovim testom usklađenih parova dokazano je statistički značajno odstupanje svakog rezultata, odnosno postotka – statistički značajna varijabilnost/ varijacija u prepoznavanju vršnjačkog nasilja. To znači da je psihičko nasilje najčešće prepoznati oblik vršnjačkog nasilja i postotak učenika koji prepoznaje fizičku agresiju kao vršnjačko nasilje statistički značajno odstupa od ostalih. Drugo po redu je seksualno nasilje, a treće psihičko. Ranija istaživanja (Smith, Levan, 1995; Swain, 1998; Smith, 2002; Menesini, 2002; Naylor, 2006; prema James, 2010) dokazala su da mlađa školska djeca (do 11. godine života) vršnjačkim

nasiljem smatraju jako veliki raspon agresivnih ponašanja i da se ta percepcija i definicija agresije sužava starenjem. Zbog toga se očekuje od starijih učenika (kao u našem uzorku) da imaju prilično jasno definisan termin vršnjačkog nasilja i da znaju na što se on odnosi. U istraživanju provedenom u Srbiji (Nedimović, 2010), koristeći nešto promijenjenu verziju Instrumenta dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja, dobijeni su slični rezultati. Naime, seksualno uznemiravanje je uspješno prepoznalo 95% učenika. Slijedi fizičko nasilje koje je prepoznalo 91,9% ispitanih, prisiljavanje (88,5%), prijetnje (86,3%), otimanje i uništavanje (84,1%), spletkarenje (61,4%) i vrijeđanje (51,4%). Treba naglasiti da je direktno poređenje s našim rezultatima otežana zbog različite kategorizacije subskala. Ipak, vidimo da su seksualno, fizičko i psihološko (prijetnje, prisiljavanje) najčešće prepoznati oblici vršnjačkog nasilja. Možemo zaključiti da učenici osnovnih škola uspješnije prepoznaju otvorene, direktne oblike vršnjačkog nasilja kao nasilne vršnjačke interakcije nego indirektno, relacione oblike vršnjačkog nasilja.

S obzirom na to da je ranije dokazano da se razlika u prepoznavanju seksualnog nasilja kao vršnjačkog statistički značajno razlikovala s obzirom na spol, zanimljivo je bilo odgovoriti na pitanje da li drugi sociodemografski pokazatelji značajno utječu na prepoznavanje seksualnog nasilja kao vršnjačkog. Utvrđena je statistički značajna pozitivna korelacija među učenicima koji ne doživljavaju seksualno nasilje kao vršnjačko i uspjeha na polugodištu (tabela 19).

Tabela 19. Interkorelacija uspjeha na polugodištu i percepcije seksualnog nasilja kao vršnjačkog

			<i>Uspjeh na polugodištu</i>
Spearman's rho	<i>Ne doživljavaju seksualno nasilje kao vršnjačko nasilje</i>	Correlation Coefficient	.166**
		Sig. (2-tailed)	.000
		N	692

Postojala je značajna pozitivna korelacija ($r_s=0.166$, $p=0.000$) između uspjeha na polugodištu i učenika koji seksualno nasilje ne procjenjuju kao vid vršnjačkog nasilje, odnosno učenici s boljim uspjehom su u manjoj mjeri percipirali seksualno nasilje kao vršnjačko nasilje.

■ Uloge u vršnjačkom nasilju: nasilnik/ica, žrtva ili posmatrač/ica

Učenici su zamoljeni da procijene koliko puta su u proteklih nekoliko mjeseci bili žrtve nasilja, a zatim koliko su puta oni bili ti koji primjenjuju nasilje. Ponuđeni su odgovori: nikad, rijetko i često. Ispitivano je prisustvo fizičkog, psihičkog, socijalnog, elektronskog i seksualnog nasilja. Prosječne vrijednosti rezultata na ovoj skali i njenim podskalama, za situacije kada su učenici žrtve ili nasilnici, prikazani su u tabeli 20.

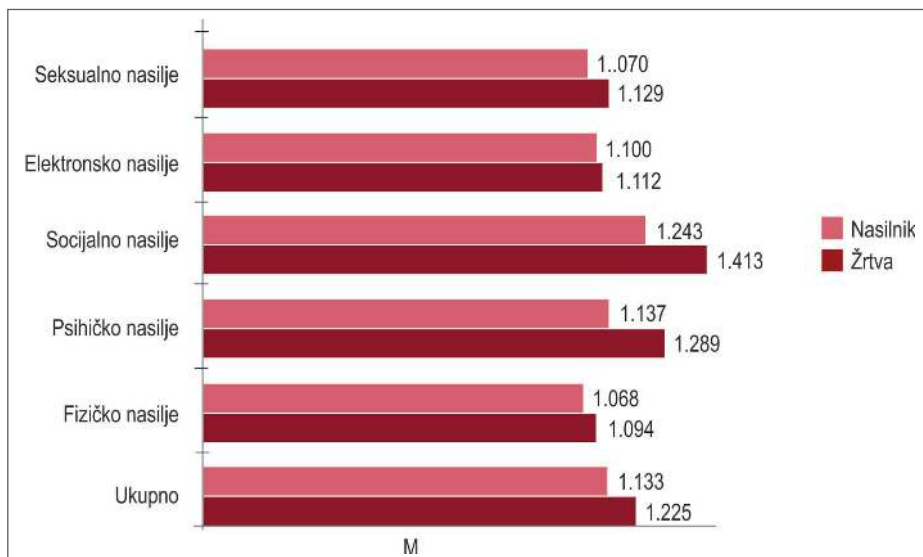
Tabela 20. Deskriptivni podaci na skali nasilničkog ponašanja za učenike u ulozi žrtve i nasilnika

	ŽRTVA			NASILNIK		
	N	M	SD	N	M	SD
Ukupno	687	1.2256	.27216	681	1.1336	.21040
Fizičko nasilje	687	1.0940	.26784	681	1.0682	.19599
Psihičko nasilje	687	1.2894	.36591	681	1.1374	.28188
Socijalno nasilje	687	1.4139	.43974	681	1.2431	.31094
Elektronsko nasilje	686	1.1122	.26866	679	1.1000	.26256
Seksualno nasilje	686	1.1297	.42108	681	1.0705	.33126

Iako su rezultati prilično niski, primjetno je da učenici sebe procjenjuju više kao žrtve ($M=1.22$) nego kao nasilnike ($M=1.13$). Možemo vidjeti da su učenici i češće žrtve svih vidova nasilja – fizičkog, psihičkog, socijalnog, elektronskog i seksualnog. Iz deskriptivnih podataka možemo primijetiti da su učenici u nešto većoj mjeri žrtve psihičkog ($M=1.28$) i socijalnog nasilja (1.41).

Radi bolje preglednosti, ove rezultate smo prikazali na grafikonu 4.

Grafikon 4. Razlike u procjeni uloge u vršnjačkom nasilju

Učenici su najrjeđe bili žrtve fizičkog ($M=1.094$), dok su najčešće bili žrtve socijalnog nasilja (1.413) u proteklih nekoliko mjeseci. Socijalno nasilje je i najčešće primijenjivan oblik vršnjačkog nasilja (1.243), dok se fizičko nasilje javljalo u najmanjoj mjeri (1.068). Primjećujemo da se fizičko nasilje na jednoj i socijalno nasilje na drugoj strani, javljaju kao dvije granične vrijednosti.

Wilcoxonovim testom usklađenih parova željeli smo ispitati da li su učenici statistički značajno češće bili žrtve nasilja ili nasilnici, u proteklih nekoliko mjeseci (tabela 21, prilog 8).

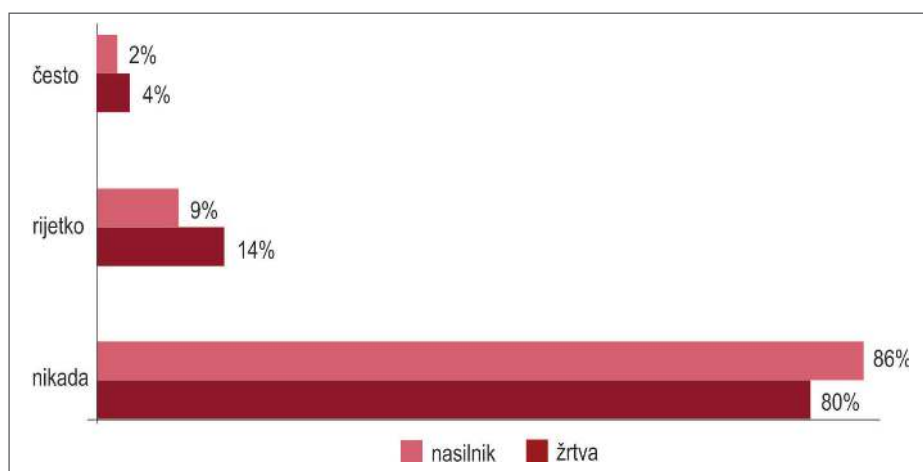
Učenici su bili statistički znatno češće u ulozi žrtve nasilja nego u ulozi nasilnika ($z=-10.332$, $p=0.000$). Iz tabele su vidljivi i zanimljivi brojevi koji upućuju na to koliko je učenika za određene tvrdnje izrazilo veći stepen slaganja sa ulogom žrtve nego sa ulogom nasilnika. Čak 313 učenika (46,3%) je za iste tvrdnje zaokružilo veći stepen javljanja kada su postavljeni u ulogu žrtve, 142 (13,6%) učenika je zaokružilo da su češće u ulozi nasilnika nego žrtve, dok je 153 (26,6%) dalo jednake odgovore, bili su u ulozi žrtve i u ulozi nasilnika.

Kod fizičkog nasilja nema statistički značajne razlike između učenika, tj. iako postoji mala razlika, ona nije značajna, učenici su podjednako bili žrtve fizičkog nasilja kao i oni koji primjenjuju taj vid nasilja. Čak 495 (73,2%) učenika je zaokružilo isti odgovor (stepen javljanja vida nasilničkog ponašanja) u ulozi žrtve i ulozi nasilnika.

Kod psihičkog, socijalnog i seksualnog nasilja razlika je statistički značajna. Učenici su znatno češće bili žrtve psihičkog nasilja ($z=10.279$, $p=0.000$) nego što su primjenjivali neki vid psihičkog nasilja nad drugim učenicima. Velika i značajna razlika je prisutna i kod socijalnog nasilja ($z=10.067$, $p=0.000$), kao i kod seksualnog, tj. učenici su češće bili žrtve seksualnog nasilja nego počinioci istog ($z=2.981$, $p=0.003$).

Kod elektronskog, kao i kod fizičkog nasilja, nema statistički značajne razlike. Učenici sebe u skoro jednakoj mjeri procjenjuju žrtvama i počiniocima ovog vida vršnjačkog nasilja ($z=1.540$, $p=0.124$). Radi lakšeg pregleda rezultata, na grafikonu 5 su prikazani postoci javljanja određenog odgovora. Moguće je opaziti koliki postotak učenika je u kojoj mjeri bio u ulozi nasilnika i žrtve nasilja.

Grafikon 5. Zastupljenost odgovora u ulozi žrtve i ulozi nasilnika

Kao što se moglo pretpostaviti iz rezultata sa prethodnih, deskriptivnih tabela, najčešće zastupljen odgovor je "nikad". Čak 86% učenika navodi da u proteklih nekoliko mjeseci nisu uopšte bili u ulozi nasilnika, tj. nisu nikako primjenjivali nasilničko ponašanje. Ukupno 80% učenika osnovnih škola navodi da nikad nisu bili u ulozi žrtve nasilničkog ponašanja, 14% učenika se rijetko nalazilo u ulozi žrtve, dok je 9% učenika rijetko bilo u ulozi nasilnika. U ulozi nasilnika je često bilo svega 2% učenika, dok je u ulozi žrtve često bilo 4% učenika. Možemo zaključiti da je 18% učenika bilo izloženo vršnjačkom nasilju u proteklih nekoliko mjeseci, dok 80% ispitanih uopšte nije bilo izloženo. Ovi nalazi se poklapaju s rezultatima ranijih istraživanja (Nedimović, 2010), gdje je utvrđeno da je 22,8% učenika bilo izloženo nekom vidu nasilja u protekla tri mjeseca, dok je procjenu da su često (više puta ili svakodnevno) bili izloženi nasilju vršnjaka dalo 4,8% učenika.

Vidimo da je 11% učenika u našem istraživanju procijenilo da su bili u nekoj ulozi nasilnika u proteklih nekoliko mjeseci. Ovaj postotak je znatno manji od onog kojeg su dobili Popadić i Plut (2007), ispitujući osnovnoškolce Srbije. Kod njih je 41% učenika procijenilo da su barem jednom izvršili nasilni atak na vršnjaka u posljednja tri mjeseca. Oni su utvrdili da se broj nasilnika *starošću* povećava. Ta je veza istražena u nastavku.

■ *Uspjeh i izostanci iz škole nasuprot agresivnosti i vršnjačkom nasilju*

Prije same analize efekta sociodemografskih karakteristika ispitanika na ispoljavanje agresije i vršnjačkog nasilja, ispitana je veza između spola, uspjeha na polugodištu i broja neopravdanih časova. U tabelama 19 i 20 dat je prikaz uspjeha učenika na polugodištu i broja neopravdanih izostanaka, razvrstanih prema spolovima. Nalazi, u okviru ovog rada i teme agresivnosti i vršnjačkog nasilja, mogu poslužiti kao zanimljivi indikatori pojave istih.

Ako posmatramo uspjehe učenika na polugodištu, i to ekstremne vrijednosti - odličan (5) i nedovoljan (1), primjetno je da je veći broj ženskih ispitanika polugodište završilo odličnim uspjehom (190>146) i da je veći broj muških ispitanika (N=15) polugodište završilo nedovoljnim (1) uspjehom (tabela 22).

Tabela 22. Uspjeh na polugodištu razvrstan prema spolovima (n=692)

SPOL	ODLIČAN	VRLODOBAR	DOBAR	DOVOLJAN	NEDOVOLJAN
muški	146	147	54	3	15
ženski	190	107	24	1	5
UKUPNO	336	254	78	4	20

Postoji i razlika u broju neopravdanih izostanaka na polugodištu između dječaka i djevojčica, iako vidno manja. Primjetno je da nešto veći broj dječaka (N=119) ima od 1 do 5 izostanaka, dok više od 15 izostanaka ima 21 dječak i 16 djevojčica (tabela 23).

Tabela 23. Broj neopravdanih izostanaka na polugodištu prema spolovima (n=685)

SPOL	NIJEDAN	1 - 5	6 - 10	11 - 15	VIŠE OD 15
muški	180	119	31	12	21
ženski	183	87	30	6	16
UKUPNO	363	206	61	18	37

Mann-Whitney U testom za nezavisne uzorke ispitana je značajnost razlike uslovljene spolom u odnosu na školski uspjeh i na broj izostanaka (tabela 24, prilog 9).

U ovom dijelu smo zaključili da je uspjeh djevojčica na polugodištu značajno odstupao od uspjeha dječaka ($U=47172$, $p=0.000$), što znači da *faktor spola značajno utječe na uspjeh*. Razlika u broju neopravdanih izostanaka, iako očito postojana, nije značajna ($U=54397$, $p=0.085$).

■ Kada počinje ispoljavanje agresivnosti i vršnjačkog nasilja?

U sljedećoj tabeli prikazane su prosječne vrijednosti koje su učenici postigli na skali agresivnosti (SNOP) s obzirom na dob. Primjetna je hijerarhija prema veličini, tj. u pravilu su stariji učenici više ispoljavali agresivno ponašanje nego mlađi (tabela 25).

Tabela 25. Rezultati na skali agresivnosti i podskalama prema dobi učenika (M)

Dob	Ukupno (SNOP)	Prkošenje i suprotstavljanje	Poremećaji ophođenja	Žrtva	Nasilnik
11	52.44	14.77	16.33	12.47	8.78
12	54.16	15.59	17.20	12.76	8.70
13	56.69	17.08	17.79	12.81	9.33
14	59.20	18.14	19.10	12.83	9.44
15	66.09	20.02	21.16	14.52	10.78

Kruskal Wallis H testom potvrdili smo značajnost razlike na svim podskalama - izraženost agresije se statistički značajno mijenjala s obzirom na dob ispitanika ($\chi^2(4)=57.453$, $p=0.000$).

U tabeli 26 su prikazani rezultati na Buss-Perryjevoj skali agresivnosti i podskalama, prema dobi učenika. Naglašeni su najviši i najniži rezultati za cijelu skalu kao i podskale.

Tabela 26. Rezultati na Buss-Perryjevoj skali agresivnosti prema dobi

DOB	Ukupno BP	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
11	75.93	22.02	14.59	18.40	21.58
12	79.11	22.27	14.38	20.01	22.96
13	85.81	23.97	15.91	21.88	24.46
14	88.59	24.91	16.35	21.72	25.61
15	98.76	28.23	18.94	24.65	26.94

Odmah primjećujemo da, u pravilu, svaki vid agresivnog ponašanja postaje izraženiji većom dobi učenika. Zanimljivo je posmatrati kada dolazi do većih odstupanja u izraženosti određenog vida agresivnog ponašanja. Tako je vidljivo da agresivno ponašanje (BP total) najviše raste između 14. i 15. godine. Ako posmatramo podskale, primjetan je isti trend kod izraženosti fizičke agresije čije se najizraženije odstupanje javlja upravo između 14. i 15. godine. Primjetno je da je u mlađoj dobi skoro jednaka izraženost verbalne agresivnosti, hostilnosti, pa i fizičke agresivnosti. U 13. godini dolazi do određenog odstupanja u svim vidovima agresivnog ponašanja. Iako je razlika između 14. i 15. godine u izraženosti agresivnog ponašanja u pravilu najveća, možemo primijetiti da hostilnost, iako u konstantnom porastu s godinama, ne odstupa u izraženosti između 14. i 15. godine, tj. čini se da proporcionalno raste. Ovaj nalaz je vrlo zanimljiv, jer se ne poklapa s nizom ranijih nalaza. Naime, nizom istraživanja je potvrđeno da nasilno ponašanje opada s godinama, odnosno kako učenici napreduju kroz razrede (Mazur i Malkowska, 2003; Dake, Price i Telljohann, 2003; Seals i Young, 2003; prema Sesar, 2011). Olweus (1998) posebno navodi da, s obzirom na načine na koje se provodi nasilje, tendencija ka tjelesnom ili fizičkom nasilju opada u funkciji dobi. Rivers i Smith (1994) također navode da, za razliku od direktnih oblika nasilnog ponašanja, čija učestalost opada s dobi, učestalost relacijskih oblika vršnjačkog nasilja raste s dobi. U našem istraživanju nijedan od nabrojanih nalaza nije potvrđen. Svaki vid nasilnog ponašanja postaje sve izraženiji starenjem.

Razlika u izraženosti agresivnog ponašanja pokazala se statistički značajnom kada su rezultati analizirani Kruskal Wallisovim testom (tabela 27, prilog 10).

Dob je značajno uticala na izraženost agresivnosti - porastom dobi, agresivno ponašanje je bilo izraženije. Vrijednost hi-kvadrata najniži je za hostilnost, ali je efekat dobi, ipak, značajno utjecao na njenu izraženost. Posebno se ističu najstariji učenici, sa 14 i 15 godina. Kod njih je primjetna velika promjena, posebno u ispoljavanju fizičke agresije. Ispitano je da li je dob u značajnoj korelaciji s drugim sociodemografskim pokazateljima. Pronašli smo da je u pozitivnoj korelaciji sa brojem neopravdanih u školi (tabela 28, prilog 11).

Stariji učenici imaju veći broj neopravdanih i u većoj mjeri ispoljavaju agresivna i nasilnička ponašanja. Ova veza ne daje precizan prikaz toga koliki je tačno broj izostanaka povezan s ispoljavanjem agresije u većoj mjeri, te će tom pokazatelju više pažnje biti posvećeno u nastavku.

Kada je ispitivano kako dob utječe na ulogu nasilnika i ulogu žrtve, dobijeni su zanimljivi rezultati (tabela 29).

Tabela 29. Procjena uloge nasilnika s obzirom na dob

	KOLIKO IMAŠ GODINA	N	Mean Rank	Chi-Square	P
Nasilje UKUPNO	11	58	278.84	43.950	.000
	12	189	292.36		
	13	153	333.49		
	14	170	363.45		
	15	109	427.71		
	Total	679			
Fizičko nasilje	11	58	316.91	38.825	.000
	12	189	313.14		
	13	153	338.43		
	14	170	336.99		
	15	109	405.75		
	Total	679			
Psihičko nasilje	11	58	298.78	26.810	.000
	12	189	316.55		
	13	153	322.70		
	14	170	356.11		
	15	109	401.76		
	Total	679			
Socijalno nasilje	11	58	276.75	31.834	.000
	12	189	300.93		
	13	153	338.18		
	14	170	366.28		
	15	109	402.97		
	Total	679			
Elektronsko nasilje	11	58	322.72	15.696	.003
	12	188	314.22		
	13	153	335.14		
	14	170	352.50		
	15	108	375.09		
	Total	677			
Seksualno nasilje	11	58	322.50	26.902	.000
	12	189	326.11		
	13	153	344.58		
	14	170	338.46		
	15	109	369.38		
	Total	679			

Rezultati na svim podskalama vršnjačkog nasilja statistički su se značajno razlikovali prema dobi učenika. Zadovoljena je hijerarhija veličine - učenici sa 11 godina su u najmanjoj mjeri primjenjivali nasilničko ponašanje, da bi starenjem intenzitet rastao, te je najveća primjena nasilničkog ponašanja prisutna kod najstarijih učenika (15 godina) i to u svim vidovima nasilničkog ponašanja.

Percepcija uloge žrtve nasilja kod učenika po dobi se jedino nije razlikovala kod fizičkog nasilja, tj. promjenom dobi, nije došlo do značajne promjene u doživljavanju sebe kao žrtve fizičkog nasilja (tabela 30).

Tabela 30. Procjena uloge žrtve nasilja s obzirom na dob

	DOB	N	Mean Rank	Chi-Square	P
Žrtva nasilja (UKUPNO)	11	61	311.98	19.819	.001
	12	191	325.98		
	13	156	338.49		
	14	169	330.86		
	15	109	418.61		
	Total	686			
Žrtva fizičkog nasilja	11	61	330.21	3.279	.512
	12	191	350.15		
	13	156	337.01		
	14	169	337.07		
	15	109	358.55		
	Total	686			
Žrtva psihičkog nasilja	11	61	324.66	12.905	.012
	12	191	336.76		
	13	156	346.96		
	14	169	319.20		
	15	109	398.57		
	Total	686			
Žrtva socijalnog nasilja	11	61	310.57	24.671	.000
	12	191	322.78		
	13	156	332.48		
	14	169	335.93		
	15	109	425.75		
	Total	686			
Žrtva elektronskog nasilja	11	61	325.27	11.844	.019
	12	190	327.64		
	13	156	332.90		
	14	169	351.02		
	15	109	381.71		
	Total	685			

Žrtva seksualnog nasilja	11	60	321.11	21.619	.000
	12	191	329.64		
	13	156	339.68		
	14	169	344.23		
	15	109	381.29		
	Total	685			

Primjetna je, kao i ranije, hijerarhija – *mlađi učenici se manje doživljavaju kao žrtve*. Odrastanjem, učenici se sve više doživljavaju kao žrtve, da bi sa 15 godina percepcija sebe kao žrtve bila uvjerljivo najveća. Ta razlika posebno je primjetna kod socijalnog nasilja koje je najizraženije u završnim razredima osnovne škole.

■ *Uspjeh u školi – agresivnost i vršnjačko nasilje*

Ispitano je u kakvom su odnosu rezultati na skali agresivnosti (SNOP) i uspjeh učenika na polugodištu. U tabeli 31 prikazane su vrijednosti na skalama razvrstane po školskom uspjehu.

Tabela 31. Rezultati na skali agresivnosti i podskalama prema uspjehu na polugodištu (M)

Uspjeh na polugodištu	Ukupno (SNOP)	Prkošenje i suprotstavljanje	Poremećaji ophođenja	Žrtva	Nasilnik
Odličan	56.79	16.97	17.85	12.74	9.23
Vrlodobar	58.58	17.31	18.38	13.39	9.50
Dobar	61.68	18.64	19.55	13.43	10.05
Dovoljan	61.67	19.33	23.67	10.67	8.00
Nedovoljan	68.47	20.47	22.53	15.00	10.47

Na prvi pogled može se primijetiti trend porasta vrijednosti na skalama agresivnosti, opadanjem uspjeha na polugodištu, tj. što je učenik/ca postizao/la manji uspjeh na polugodištu, to je izražavao/la agresivnije oblike ponašanja u određenoj mjeri. Iako su razlike uglavnom male, primjetna su neka odstupanja. Na ukupnoj skali agresivnosti (SNOP) vidimo da je razlika između učenika s odličnim uspjehom (M=56.79) i učenika s nedovoljnim uspjehom (M=68.47) prilično velika. Poremećaji ophođenja najizraženiji su kod učenika s dovoljnim uspjehom na polugodištu (M=23.67). Zanimljivo je da je isti raspored zadržan i za podskalu žrtva – učenici s lošijim uspjehom u većoj mjeri navode da su bile žrtve nasilničkog ponašanja u proteklih šest mjeseci.

I ovdje, kao i kod prethodnih rezultata, kod tumačenja moramo imati na umu da su vrijednosti postignute na skalama generalno veoma niske i da nema velikih odstupanja (očiglednih). Uz to, raspoređenost uzorka, kao što smo vidjeli u

prethodnim deskriptivnim tabelama, također utiče na ishod i mogućnost iznošenja validnih zaključaka - samo 2,9% ispitanih je polugodište završilo s nedovoljnim uspjehom, dok je još manji broj (0,6%) onih koji su završili dovoljnim. To su, ipak, male brojke da nekoliko (možda čak i samo jedna) ekstremnih vrijednosti može poremetiti nalaz u znatnoj mjeri.

Ipak, zanimalo nas je da li su razlike značajne s obzirom na uspjeh na polugodištu. Primijenjen je Kruskal Wallis H test sa ciljem analize efekta ocjene s kojom su učenici završili polugodište na razliku u izraženoj agresivnosti (tabela 32, prilog 12).

Zanimalo nas je da li je percipirana razlika na skali agresivnosti značajna, tj. možemo li tvrditi da uspjeh u školi značajno utječe na rezultat na skali agresivnost – učenici s manjim prosjekom na polugodištu pokazuju veću sklonost prema agresivnom ponašanju.

Kruskal-Wallis H test pokazao je da je razlika u rezultatu bila statistička značajna s obzirom na uspjeh na polugodištu, i to na: cjelokupnoj skali agresivnosti ($\chi^2(4)=19.826, p=0.001$), na podskali poremećaja ophođenja ($\chi^2(4)=37.697, p=0.000$) i na podskali nasilnik ($\chi^2(4)=11.670, p=0.020$). Agresivno i delinkventno ponašanje (poremećaji ophođenja) izraženiji su kod učenika sa slabijim prosjekom. Isto važi i za nasilničko ponašanje, kojem su skloniji učenici s nižim školskim uspjehom.

Ako se posmatra razlika u izraženosti agresivnog ponašanja prema uspjehu koji su učenici postigli na polugodištu, vidljivo je da nema očekivane hijerarhije, tj. bolji uspjeh ne znači i manju izraženost agresije (tabela 33).

Tabela 33. Rezultati na BP skali agresivnosti prema uspjehu na polugodištu

USPJEH	Ukupno BP	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
Odličan	83.43	22.66	15.95	20.44	24.63
Vrlodobar	87.52	24.99	16.17	22.01	24.54
Dobar	89.88	26.87	15.71	23.62	24.53
Dovoljan	77.00	25.00	14.33	20.50	22.67
Nedovoljan	91.65	29.95	15.70	23.60	22.40

Agresivno ponašanje (ukupno) najizraženije je kod učenika s nedovoljnim uspjehom ($M=91.65$), dok je najmanje izraženo kod učenika s dovoljnim uspjehom ($M=77.00$). S obzirom na to da je broj učenika koji su završili polugodište dovoljnim veoma mali (0.6%), eventualne indikacije ne bi se trebale izvlačiti iz ovih deskriptivnih podataka. Hijerarhija je djelomično zadovoljena kod izraženosti

fizičke agresije, koja je kod učenika koji su završili odličnim uspjehom najmanje izražena ($M=22.66$), dok je najizraženija kod učenika s nedovoljnim uspjehom na polugodištu ($M=29.95$). Čini se da uspjeh na polugodištu ne može poslužiti kao indikator izraženosti verbalne agresije, gdje postignuti rezultati odstupaju od bilo kojeg vida hijerarhije, te nema većih odstupanja. Iako hostilnost nema nekih odstupanja, zanimljivo je da prevladava obrnuta hijerarhija, tj. *učenici s odličnim uspjehom na polugodištu pokazuju najviše hostilnosti* ($M=24.63$), dok učenici s najmanjim uspjehom pokazuju najmanje ($M=22.40$). Ljutnja je najizraženija kod učenika s dobrim uspjehom ($M=23.62$), iako je skoro u istoj mjeri izražena kod učenika s nedovoljnim uspjehom. Najmanje je izražena kod učenika s odličnim uspjehom ($M=20.44$).

Da bi se provjerilo da li su neke od ovih razlika značajne i na koji vid agresivnog ponašanja značajno utječe uspjeh u školi, proveden je Kruskal-Wallisov test (tabela 34, prilog 13).

Iz tabele 34, koja se nalazi u prilogu, može se zaključiti da postoji statistički značajna razlika u izraženosti fizičke agresivnosti ($\chi^2(4)=22.408, p=0.000$) i ljutnje ($\chi^2(4)=11.423, p=0.022$) s obzirom na uspjeh na polugodištu. Učenici sa slabijim ocjenama su u znatno većoj mjeri izražavali oblike fizičke agresije od učenika s boljim ocjenama. Isto važi i za ljutnju.

Ispoljavanje nasilničkog ponašanja statistički se značajno razlikovalo s obzirom na uspjeh u školi (tabela 35).

Tabela 35. Procjena uloge nasilnika s obzirom na uspjeh na polugodištu

	Uspjeh učenika na polugodištu	N	Mean Rank	Chi-Square	Asymp. Sig
Nasilje UKUPNO	Odličan	326	328.08	5.376	.251
	Vrlodobar	251	342.61		
	Dobar	76	360.27		
	Dovoljan	3	535.00		
	Nedovoljan	20	344.50		
	Total	676			
Fizičko nasilje	Odličan	326	335.23	6.152	.188
	Vrlodobar	251	337.90		
	Dobar	76	349.47		
	Dovoljan	3	508.50		
	Nedovoljan	20	332.13		
	Total	676			

Psihičko nasilje	Odličan	326	321.31	10.847	.028
	Vrlodobar	251	344.48		
	Dobar	76	385.45		
	Dovoljan	3	371.83		
	Nedovoljan	20	360.15		
	Total	676			
Socijalno nasilje	Odličan	326	334.26	2.137	.711
	Vrlodobar	251	342.17		
	Dobar	76	335.74		
	Dovoljan	3	477.83		
	Nedovoljan	20	351.20		
	Total	676			
DElektronsko nasilje	Odličan	325	333.13	12.260	.016
	Vrlodobar	251	343.40		
	Dobar	75	330.24		
	Dovoljan	3	603.17		
	Nedovoljan	20	321.93		
	Total	674			
Seksualno nasilje	Odličan	326	333.45	9.954	.041
	Vrlodobar	251	341.27		
	Dobar	76	351.95		
	Dovoljan	3	431.33		
	Nedovoljan	20	321.00		
	Total	676			

S obzirom na uspjeh, značajno se razlikovala primjena psihičkog nasilja ($\chi^2(4)=10.847$, $p=0.028$), te su tako učenici s odličnim uspjehom najmanje primjenjivali ovaj vid nasilja, dok su učenici s dobrim uspjehom najviše primjenjivali psihičko nasilje u proteklih nekoliko mjeseci. Elektronsko nasilje je, također, statistički značajno odstupalo s obzirom na uspjeh ($\chi^2(4)=12.260$, $p=0.016$). Ovdje se primjećuje jedno veliko odstupanje kod učenika s dovoljnim uspjehom, a samim tim se pouzdanost ovih rezultata mora staviti pod znak pitanja zbog vrlo malog broja učenika koji spadaju u tu kategoriju ($n=3$). Isti je slučaj kod seksualnog nasilja ($\chi^2(4)=9.954$, $p=0.041$), gdje je veliko odstupanje prisutno kod učenika s dovoljnim uspjehom (prilog 5 - tabela).

Procjena uloge žrtve nije znatno odstupala s obzirom na školski uspjeh na polugodištu (tabela 36).

Tabela 36. Procjena uloge žrtve nasilja s obzirom na uspjeh na polugodištu

	Uspjeh učenika na polugodištu	N	Mean Rank	Chi-Square	P
Žrtva nasilja (UKUPNO)	Odličan	331	332.74	3.659	<i>.454</i>
	Vrlodobar	251	342.87		
	Dobar	77	378.12		
	Dovoljan	4	392.13		
	Nedovoljan	20	335.10		
	Total	683			
Žrtva fizičkog nasilja	Odličan	331	337.39	4.932	<i>.294</i>
	Vrlodobar	251	339.79		
	Dobar	77	370.26		
	Dovoljan	4	280.50		
	Nedovoljan	20	349.48		
	Total	683			
Žrtva psihičkog nasilja	Odličan	331	328.44	6.059	<i>.195</i>
	Vrlodobar	251	350.41		
	Dobar	77	381.32		
	Dovoljan	4	322.75		
	Nedovoljan	20	313.45		
	Total	683			
Žrtva socijalnog nasilja	Odličan	331	341.96	1.674	<i>.795</i>
	Vrlodobar	251	334.13		
	Dobar	77	360.10		
	Dovoljan	4	402.25		
	Nedovoljan	20	359.68		
	Total	683			
Žrtva elektronskog nasilja	Odličan	330	336.12	2.578	<i>.631</i>
	Vrlodobar	251	347.69		
	Dobar	77	342.62		
	Dovoljan	4	262.50		
	Nedovoljan	20	364.18		
	Total	682			

Žrtva seksualnog nasilja	Odličan	330	333.71	11.780	.019
	Vrlodobar	251	340.75		
	Dobar	77	365.89		
	Dovoljan	4	308.00		
	Nedovoljan	20	392.18		
	Total	682			

Jedino statistički značajno odstupanje je prisutno kod seksualnog nasilja, tj. razlika u procjeni sebe kao žrtve seksualnog nasilja. Ta procjena značajno odstupa s obzirom na uspjeh na polugodištu koji je učenik ostvario ($\chi^2(4)=11.780, p=0.019$). Tako su, recimo, učenici sa nedovoljnim uspjehom najčešće bili žrtve seksualnog nasilja koje su vršili učenici sa kojima idu u školu.

■ Neopravdani izostanci – agresivnost i vršnjačko nasilje

U sljedećim tabelama su prikazane prosječne vrijednosti koje su učenici postigli na skali agresivnosti (SNOP) s obzirom na broj neopravdanih časova. Primjetna je hijerarhija prema veličini, tj. učenici sa više neopravdanih su u pravilu bili agresivniji od onih sa manje neopravdanih (tabela 37).

Tabela 37. Rezultati na skali agresivnosti i podskalama prema broju neopravdanih časova na polugodištu (M)

Broj neopravdanih izostanaka	Ukupno (SNOP)	Prkošenje i suprotstavljanje	Poremećaji ophođenja	Žrtva	Nasilnik
Nijedan	54.49	16.07	17.33	12.50	8.84
1-5	60.60	18.39	19.15	13.56	9.85
6-10	60.61	17.77	19.20	14.08	9.72
11-15	64.71	19.06	23.06	11.78	10.39
Više od 15	66.56	19.78	20.94	14.78	10.70

Kruskal-Wallis H testom je potvrđena značajnost razlike na svim podskalama - izraženost agresije se statistički značajno mijenjala s obzirom na broj neopravdanih časova na polugodištu ($\chi^2(4)=46.574, p=0.000$).

Ako posmatramo pojavu svih vidova agresivnog ponašanja u poređenju s brojem neopravdanih izostanaka na polugodištu, možemo primijetiti da nema neke pravilne distribucije (hijerarhije) javljanja, odnosno izraženosti (tabela 38).

Tabela 38. Rezultati na BP skali agresivnosti prema broju neopravdanih na polugodištu

Broj neopravdanih izostanaka	Ukupno BP	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
Nijedan	80.86	22.40	15.19	20.22	23.37
1-5	94.47	26.83	17.29	23.37	26.97
6-10	82.08	23.25	15.00	21.15	23.62
11-15	93.11	28.89	17.44	22.78	24.00
više od 15	93.05	28.19	17.35	23.27	24.24

Iako je Kruskal-Wallisov test pokazao značajan efekat broja neopravdanih na izraženost agresivnih ponašanja (na svim podskalama), nema pravilne distribucije, tj. *ne možemo zaključiti da će učenik sa više neopravdanih izostanaka pokazivati veći nivo agresivnog ponašanja*. Ponovo je važno uzeti u obzir zastupljenost učenika u određenim kategorijama - samo 8% svih ispitanih ima 11 ili više neopravdanih izostanaka, dok preko 80% ispitanih ima pet ili manje izostanaka.

Pored toga što je najmanji nivo agresije (na svim skalama, osim verbalne agresivnosti) prisutan kod učenika bez neopravdanih izostanaka, najveći nivo agresivnosti se znatno razlikuje po skalama. Tako je najviši nivo agresivnosti generalno prisutan kod učenika sa 1-5 neopravdanih izostanaka ($M=94.47$). Fizička agresivnost je najizraženija kod učenika sa 11-15 izostanaka ($M=28.89$), verbalna također kod iste grupe ($M=17.44$), dok su Ljutnja ($M=23.37$) i hostilnost ($M=26.67$) najizraženiji kod učenika sa 1-5 neopravdanih izostanaka.

Iako se možda čini zanimljivom i indikativnom činjenica da je, prema prikazanom, izraženost agresivnog ponašanja veoma prisutna kod učenika sa 1-5 neopravdanih izostanaka, te maksimalne vrijednosti u pravilu ne odstupaju od drugih vrijednosti koje su skoro identične i nemaju pravilnog javljanja po kategorijama.

Izraženost nasilničkog ponašanja statistički se značajno mijenjala s obzirom na broj izostanaka koje su učenici imali na polugodištu za sve vidove nasilja, osim za seksualno (tabela 39).

Tabela 39. Procjena uloge nasilnika s obzirom na broj izostanaka na polugodištu

	Broj neopravdanih izostanaka na polugodištu	N	Mean Rank	Chi-Square	P
Nasilje UKUPNO	NIJEDAN	351	302.14	25.510	.000
	1 – 5	204	376.48		
	6 – 10	60	385.52		
	11 – 15	18	321.28		
	VIŠE OD 15	37	351.85		
	Total	670			
Fizičko nasilje	NIJEDAN	351	317.52	16.581	.002
	1 – 5	204	361.54		
	6 – 10	60	340.43		
	11 – 15	18	334.56		
	VIŠE OD 15	37	355.00		
	Total	670			
Psihičko nasilje	NIJEDAN	351	310.58	20.586	.000
	1 – 5	204	369.46		
	6 – 10	60	368.31		
	11 – 15	18	311.08		
	VIŠE OD 15	37	343.34		
	Total	670			
Socijalno nasilje	NIJEDAN	351	313.60	11.569	.021
	1 – 5	204	359.55		
	6 – 10	60	373.68		
	11 – 15	18	351.39		
	VIŠE OD 15	37	341.03		
	Total	670			
Elektronsko nasilje	NIJEDAN	349	318.97	11.806	.019
	1 – 5	204	348.87		
	6 – 10	60	374.02		
	11 – 15	18	324.42		
	VIŠE OD 15	37	342.58		
	Total	668			
Seksualno nasilje	NIJEDAN	351	330.05	7.756	.101
	1 – 5	204	336.60		
	6 – 10	60	357.05		
	11 – 15	18	337.67		
	VIŠE OD 15	37	345.09		
	Total	670			

Za razliku od efekta dobi, ovdje nema pravilne hijerarhije. *Iako možemo primijetiti da učenici bez ijednog izostanka u najmanjoj mjeri izražavaju oblike vršnjačkog nasilja*, ostali broj izostanaka ne može poslužiti kao indikator izražavanja nasilničkog ponašanja, tj. razliku, iako satistički značajnu, ne možemo koristiti za tvrdnju da su učenici s većim brojem izostanaka primjenjivali neki vid nasilnog ponašanja u većoj mjeri. Primjetno je da su učenici sa 1-10 neopravdanih izostanaka na polugodištu, u najvećoj mjeri sebe procjenjivali kao nasilnike, tj. primjenjivali nasilničko ponašanje u proteklih nekoliko mjeseci. Procjena uloge žrtve značajno se mijenjala s obzirom na broj neopravdanih izostanaka koji su učenici imali na polugodištu (tabela 40).

Tabela 40. Procjena uloge žrtve nasilja s obzirom na broj izostanaka na polugodištu

	Broj neopravdanih izostanaka na polugodištu	N	Mean Rank	Chi-Square	P
Žrtva nasilja (UKUPNO)	NIJEDAN	357	304.15	29.147	.000
	1 – 5	205	365.20		
	6 – 10	60	399.83		
	11 – 15	18	329.19		
	VIŠE OD 15	36	429.50		
	Total	676			
Žrtva fizičkog nasilja	NIJEDAN	357	323.51	16.956	.002
	1 – 5	205	343.44		
	6 – 10	60	375.91		
	11 – 15	18	337.97		
	VIŠE OD 15	36	396.92		
	Total	676			
Žrtva psihičkog nasilja	NIJEDAN	357	306.46	25.709	.000
	1 – 5	205	371.35		
	6 – 10	60	405.59		
	11 – 15	18	317.94		
	VIŠE OD 15	36	367.60		
	Total	676			
Žrtva socijalnog nasilja	NIJEDAN	357	318.20	16.344	.003
	1 – 5	205	349.15		
	6 – 10	60	366.78		
	11 – 15	18	323.97		
	VIŠE OD 15	36	439.32		
	Total	676			

Žrtva elektronskog nasilja	NIJEDAN	356	314.62	22.145	.000
	1 – 5	205	357.25		
	6 – 10	60	390.63		
	11 – 15	18	360.94		
	VIŠE OD 15	36	360.38		
	Total	675			
Žrtva seksualnog nasilja	NIJEDAN	356	324.23	19.530	.001
	1 – 5	205	343.70		
	6 – 10	60	368.83		
	11 – 15	18	362.64		
	VIŠE OD 15	36	377.99		
	Total	675			

Razlika je bila statistički značajna za sve vidove vršnjačkog nasilja. Generalno su žrtve vršnjačkog nasilja učenici sa više od 15 neopravdanih izostanaka. Možemo primijetiti određenu hijerarhiju, tj. porastom broja izostanaka, veći je doživljaj žrtve. To, ipak, nije slučaj kod psihičkog i elektronskog nasilja, gdje se učenici sa 6-10 neopravdanih izostanaka najčešće doživljavaju kao žrtve.

■ *Da li suživot sa ili bez oba roditelja ima utjecaja na agresivnost i vršnjačko nasilje?*

Na kraju smo željeli ispitati i da li postoji razlika između učenika koji žive i onih koji ne žive s roditeljima u nivou izražene agresivnosti. U tabeli 41 prikazane su vrijednosti prosječnih rezultata.

Tabela 41. Rezultati na BP skali agresivnosti prema kriteriju “Živate li s oba roditelja”

Živi s oba roditelja	Ukupno BP	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
Da	84.60	24.07	15.66	21.13	24.07
Ne	92.33	25.16	17.52	23.22	26.59

Iz tabele se može primijetiti da postoji razlika u izraženosti agresije, tj. djeca koja ne žive s roditeljima u određenoj su mjeri sklonija agresivnim oblicima ponašanja. Zanimljivo je bilo tražiti odgovor na pitanje na kojim skalama su te razlike značajne (tabela 42, prilog 14).

Vidimo da je razlika statistički značajna na svim skalama, osim skale fizičke agresivnosti. Može se zaključiti da su učenici koji ne žive s oba roditelja, za razliku od onih koji žive, pokazivali statistički značajno veću sklonost: *agresivnom ponašanju generalno* ($U=28839$, $p=0.016$), *verbalnoj agresivnosti* ($U=28132$, $p=0.006$), *ljutnji* ($U=28973.5$, $p=0.033$) i *hostilnosti* ($U=28914$, $p=0.025$). Iako

malo istraživanja ispituje direktnu vezu života bez jednog roditelja i ispoljavanja agresije, niz istraživanja je utvrdilo važnost roditeljskog stila odgoja u ispoljavanju agresije djeteta.

Mann-Whitney U testom ispitano je da li je ispoljavanje nekog vida agresivnog ponašanja statistički značajno odstupalo između djece koja žive s oba roditelja i koja to ne čine, a analizom rezultata na BP skali agresivnosti (tabela 43).

Tabela 43. Faktor suživota s oba roditelja i nasilničko ponašanje

	Živim s oba roditelja	N	Mean Rank	Sum of Ranks	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	P
Nasilje UKUPNO	DA	565	334.28	188868.00	28973.000	188868.000	-1.891	.059
	NE	115	371.06	42672.00				
	Total	680						
Fizičko nasilje	DA	565	339.60	191873.00	31978.000	191873.000	-.404	.686
	NE	115	344.93	39667.00				
	Total	680						
Psihičko nasilje	DA	565	337.26	190553.00	30658.000	190553.000	-1.149	.251
	NE	115	356.41	40987.00				
	Total	680						
Socijalno nasilje	DA	565	331.05	187042.50	27147.500	187042.500	-2.974	.003
	NE	115	386.93	44497.50				
	Total	680						
Elektronsko nasilje	DA	564	338.99	191191.50	31861.500	191191.500	-.211	.833
	NE	114	342.01	38989.50				
	Total	678						
Seksualno nasilje	DA	565	340.46	192362.00	32467.000	192362.000	-.028	.978
	NE	115	340.68	39178.00				
	Total	680						

Djeca koja ne žive s oba roditelja statistički znatno češće primjenjuju socijalno nasilje u odnosu na djecu koja žive s oba roditelja. Također, ako posmatramo rangove srednjih vrijednosti, možemo primijetiti da je svaki vid vršnjačkog nasilja u određenoj mjeri izraženiji kod djece koja ne žive s oba roditelja.

Kao i kod procjene uloge nasilnika, kod uloge žrtve u kojoj sebe percipiraju učenici zanima nas da li su se rezultati značajno razlikovali među djecom koja žive i ne žive s oba roditelja. Rezultati su prikazani u tabeli 44.

Tabela 44. Uloga žrtve nasilja i život sa/bez oba roditelja

	Živim s oba roditelja	N	Mean Rank	Sum of Ranks	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	P
Žrtva nasilja (UKUPNO)	DA	571	338.25	193143.50	29837.500	193143.500	-1.698	.090
	NE	116	372.28	43184.50				
	Total	687						
Žrtva fizičkog nasilja	DA	571	342.75	195712.00	32406.000	195712.000	-.547	.584
	NE	116	350.14	40616.00				
	Total	687						
Žrtva psihičkog nasilja	DA	571	341.33	194902.00	31596.000	194902.000	-.817	.414
	NE	116	357.12	41426.00				
	Total	687						
Žrtva socijalnog nasilja	DA	571	337.19	192533.00	29227.000	192533.000	-2.055	.040
	NE	116	377.54	43795.00				
	Total	687						
Žrtva elektronskog nasilja	DA	570	337.89	192596.50	29861.500	192596.500	-2.222	.026
	NE	116	371.07	43044.50				
	Total	686						
Žrtva seksualnog nasilja	DA	570	340.12	193869.50	31134.500	193869.500	-1.922	.055
	NE	116	360.10	41771.50				
	Total	686						

Ponovo je statistički značajna razlika prisutna u percepciji socijalnog nasilja, tj. učenici koji ne žive s roditeljima statistički su znatno češće bili žrtve socijalnog nasilja ($U=29227$, $p=0.040$). Učenici koji ne žive s oba roditelja također su znatno češće žrtve elektronskog nasilja ($U=29861$, $p=0.026$).

Učenici koji ne žive s oba roditelja u prosjeku se češće procjenjuju žrtvama ostalih vidova vršnjačkog nasilja, ali razlika nije značajna.

ZAKLJUČAK

Predmet ovog istraživanja je bio utvrditi u kojoj mjeri su prisutni agresivnost i vršnjačko nasilje i u kojim se oblicima javljaju kod učenika osnovnih škola.

Uzorak je obuhvatio 696 učenika osnovnih škola, koji su prema spolu raspoređeni u odnosu 52,9% muških; 47,1% ženskih, uzrasta od 11 do 15 godina, koji su pohađali od 6. do 9. razreda osnovne škole. Veličina uzorka, značaj teme za širi društveni kontekst i činjenica da se provodilo u području u kojem se ovoj problematici ne poklanja dovoljno pažnje, ovo istraživanje čine posebno značajnim u smislu pružanja osnovnih smjernica za unapređenje rada sa djecom na prevenciji agresivnog ponašanja i pojave vršnjačkog nasilja u školskom okruženju na osnovu dobijenih rezultata. Namjera istraživanja bila je ispitati prevalencu i oblike agresivnog ponašanja kod učenika osnovnih škola; ispitati razlike u ispoljavanju s obzirom na spolnu strukturu učenika, identifikovati najčešće oblike vršnjačkog nasilja koje učenici prepoznaju, te ispitati da li se učenici češće javljaju kao žrtve nasilja ili kao nasilnici. Ispitan je i efekat sociodemografskih pokazatelja na ispoljavanje agresije i vršnjačkog nasilja.

Dakle, istraživanje je dalo jasne podatke da je **najizraženiji oblik agresivnog ponašanja kod učenika verbalna agresivnost.**

Analizom dobijenih rezultata utvrđeno je da se verbalna agresivnost javlja u najvećoj mjeri kod učenika osnovnih škola ($M=3.2117$) i da značajno odstupa od pojave fizičke agresivnosti ($z=8.734$, $p=0.000$) među učenicima. Verbalna agresivnost se javlja češće nego ljutnja ($z=2.075$) i hostilnost ($z=2.524$), ali ta razlika se nije pokazala statistički značajnom.

Za razliku od očekivanog, zanimljivo je da učenici navode da u najmanjoj mjeri primjenjuju fizičku agresiju i ona se statistički znatno manje javlja u odnosu na sve ostale vidove agresivnog ponašanja. Razlika u ispoljavanju hostilnosti i ljutnje vrlo je mala i statistički nije značajna ($z=0.615$, $p=0.538$).

Rezultati su jasno pokazali da prva hipoteza nije tačna i da je najizraženiji oblik agresivnog ponašanja kod učenika verbalna agresivnost, a ne fizička, s kakvim preduvjerjenjem se krenulo u istraživanje.

Nalazi drugih istraživanja ukazuju na trend nekonzistentnosti nalaza u istraživanju agresije kod djece, te upućuju na važnost ispitivanja kulturoloških i drugih efekata na rezultate.

Druga hipoteza je bila da su manifestni oblici agresije izraženiji kod ispitanika muškog spola, dok kod ispitanika ženskog spola prevladavaju latentni oblici agresivnog ponašanja.

Analizirajući rezultate na skali agresivnosti (SNOP), dobijeni su podaci o tome koliko često su učenici ispoljavali neki vid agresivnog ponašanja u proteklih šest mjeseci. Analizom rezultata je utvrđeno da su **dječaci statistički znatno više primjenjivali agresivno ponašanje od djevojčica** ($U=49135$, $p=0.000$). Također, **dječaci su znatno više od djevojčica primjenjivali agresivna i neagresivna ponašanja kojima se ugrožavaju temeljna prava drugih ili krše socijalne norme** ($U=38058$, $p=0.000$). Može se reći da dječaci u znatno većoj mjeri pokazuju oblike ponašanja koji upućuju na poremećaje ophođenja, te su znatno češće primjenjivali i nasilničko ponašanje koje podrazumijeva zlostavljanje ili viktimizaciju drugih učenika ($U=49670$, $p=0.000$). Zanimljivo je da se dječaci u većoj mjeri procjenjuju kao žrtve u proteklih nekoliko mjeseci. Ta razlika nije značajna, ali je svakako indikativna i potvrđuje neke ranije nalaze – dječaci u većoj mjeri primjenjuju nasilje, ali su isto tako i češće žrtve nasilja.

Analizirajući rezultate na Buss-Perryjevoj skali agresivnosti, dobijeni su podaci o razlici u ispoljavanju manifestnih i latentnih oblika agresije između muških i ženskih ispitanika. Najveća razlika je opažena u ispoljavanju fizičke agresije.

Dječaci su statistički značajno više ispoljavali fizičku agresivnost od djevojčica ($U=40398$, $p=0.000$). **Verbalna agresivnost se znatno češće javlja kod djevojčica nego kod dječaka** ($U=52294.5$, $p=0.007$), **a isto vrijedi i za hostilnost kao latentni oblik agresije** ($U=46245.5$, $p=0.000$). Ljutnja se nije ispoljavala različito prema spolu. Ovim rezultatima je **djelomično potvrđena druga hipoteza**. Fizičku agresiju dječaci primjenjuju znatno više od djevojčica. Također, češće pokazuju oblike ponašanja koji upućuju na poremećaje ophođenja nego djevojčice. Ipak, verbalna agresivnost je znatno izraženija kod djevojčica, kao i hostilnost, koju smo i očekivali. Drugi oblik latentne agresije, ljutnja, nije se značajno razlikovala u ispoljavanju između muških i ženskih ispitanika.

U narednoj hipotezi očekivano je da će fizičko (uključujući seksualno) i psihološko nasilje biti najčešće prepoznati oblici vršnjačkog nasilja.

Rezultati istraživanja su pokazali da je najčešće prepoznati oblik vršnjačkog nasilja fizičko nasilje, čak 89,2% učenika prepoznaje te oblike nasilja kao vršnjačko nasilje. Tek nešto niži postotak, 81,3% učenika percipira seksualno nasilje kao vršnjačko. Treći najčešće prepoznati oblik vršnjačkog nasilja, koji su prepoznali učenici, jeste psihološko nasilje koje prepoznaje 74,6% učenika kao vid vršnjačkog nasilja. Nešto više od polovice ispitanih prepoznaje socijalno i elektronsko nasilje kao vršnjačko.

Navedenim rezultatima je **potvrđena treća hipoteza** – fizičko (uključujući seksualno) i psihološko nasilje su najčešće prepoznati oblici vršnjačkog nasilja.

U četvrtoj hipotezi je pretpostavljeno da postoje razlike u procjeni uloge u vršnjačkom nasilju na način da će učenici više procijeniti sebe kao žrtve nasilja, a manje kao nasilnike.

Rezultati Wilcoxonovog testa usklađenih parova dali su potvrdu značajnosti razlike u procjeni uloge žrtve i uloge nasilnika – učenici su sebe statistički znatno više i češće procjenjivali kao žrtve nasilja nego nasilnike ($z=-10.332$, $p=0.000$).

Ovim je potvrđena četvrta hipoteza. Zanimljivi su rezultati na podskalama, gdje možemo vidjeti da su učenici bili znatno češće žrtve psihičkog ($z=10.279$, $p=0.000$), socijalnog ($z=10.067$, $p=0.000$) i seksualnog nasilja ($z=2.981$, $p=0.003$) nego što su bili počinioci jednog od ovih vidova nasilja. Kod fizičkog i elektronskog nasilja nema značajne razlike u procjeni žrtve i nasilnika, tj. učenici su u skoro jednako mjeri bili počinioci i žrtve ovih vidova nasilja.

Hipoteza broj pet je bila:**Sociodemografske varijable imaju različit utjecaj na pojavu agresije i vršnjačkog nasilja.**

Intenzitet agresivnog i nasilničkog ponašanja je značajno varirao s obzirom na dob, uspjeh u školi, broj neopravdanih časova koje učenici imaju na polugodištu i s obzirom na to da li žive s oba roditelja ili ne. Izraženost agresije statistički se značajno mijenjala s obzirom na dob - ($\chi^2(4)=57.453, p=0.000$). Stariji učenici u većoj mjeri su primjenjivali manifestne, kao i latentne oblike agresije, te su, također, statistički znatno češće bili u ulozi nasilnika, ali su isto tako češće bili žrtve nasilja. Agresivno i delinkventno ponašanje (poremećaji ophođenja) izraženiji su kod učenika sa slabijim prosjekom ($\chi^2(4)=37.697, p=0.000$). Isto važi i za nasilničko ponašanje kojem su skloniji učenici s nižim školskim uspjehom ($\chi^2(4)=11.670, p=0.020$). Također, utvrdili smo da učenici sa slabijim ocjenama znatno više izražavaju oblike fizičke agresije od učenika s boljim ocjenama. Isto važi i za ljutnju. Zastupljenost psihičkog, elektronskog i seksualnog nasilja je varirala značajno s obzirom na uspjeh, gdje u pravilu učenici s boljim uspjehom manje primjenjuju ove oblike nasilnog ponašanja. Veza između percepcije uloge žrtve i uspjeha u školi jedino je primijećena kod seksualnog nasilja, gdje učenici sa slabijim uspjehom češće izvještavaju da su bili žrtve ovog vida nasilja. S obzirom na broj neopravdanih časova koje je učenik imao na polugodištu, statistički je značajno varirala izraženost agresije ($\chi^2(4)=46.574, p=0.000$). Nismo opazili pravilnu hijerarhiju javljanja, tj. učenici s najvećim brojem neopravdanih nisu u najvećoj mjeri izražavali agresivne oblike ponašanja, ali učenici bez neopravdanih ipak su u pravilu u najmanjoj mjeri ispoljavali agresivnost. Žrtve vršnjačkog nasilja su najčešće bili učenici s više od 15 neopravdanih časova. Učenici koji ne žive s oba roditelja pokazivali su statistički značajno veću sklonost verbalnoj agresiji ($U=28132, p=0.006$), ljutnji ($U=28973.5, p=0.033$) i hostilnosti ($U=28914, p=0.025$).

Djeca koja ne žive s oba roditelja statistički su znatno češće primjenjivala socijalno nasilje u odnosu na djecu koja žive s oba roditelja, ali su isto tako češće žrtve socijalnog nasilja. Pored toga, učenici koji odrastaju bez oba roditelja statistički su znatno češće žrtve elektronskog nasilja.

Ovim nalazima je potvrđena peta hipoteza - sociodemografske varijable imaju različit utjecaj na pojavu agresije i vršnjačkog nasilja.

OSNOVNI REZULTATI ISTRAŽIVANJA I NJIHOV ZNAČAJ ZA DRUŠTVENU PRAKSU

Ovim istraživanjem je detaljno analizirana prevalencija agresivnih oblika ponašanja kod djece koja pohađaju osnovnu školu, njihova percepcija vršnjačkog nasilja, utvrdili smo uloge u vršnjačkom nasilju, te su detaljno istražene razlike u ispoljavanju patoloških oblika ponašanja s obzirom na spol i druge sociodemografske faktore.

Kod učenika osnovnih škola nazastupljenija je verbalna agresivnost ili je barem to vid agresivnosti za koji učenici najčešće priznaju da ga primjenjuju. Potvrdili smo značajnu razliku između dječaka i djevojčica. Dok dječaci, očekivano, u znatno većoj mjeri primjenjuju manifestne oblike agresije, djevojčice znatno češće primjenjuju hostilnost i ljutnju, tj. latentne oblike agresije. Verbalna agresivnost, koja često biva zanemarena kao ne toliko ozbiljan vid agresije, izraženija je kod djevojčica. Ona se u kontekstu osnovnih škola često ogleda u ogovaranju i vrijeđanju druge osobe sa ciljem izolacije i isključivanja iz društva. To je potvrđeno i nalazom gdje je vidljivo da veliki broj djevojčica smatra “da zna da ih drugi učenici ogovaraju”. Činjenica da se kod djevojčica, već u ovom uzrastu u znatno većoj mjeri nego kod dječaka, javljaju ovi vidovi agresije, dosta je zabrinjavajuća - ne samo zbog direktnog efekta takvog ponašanja na djevojčice već zbog činjenice da stručno osoblje, kao i roditelji, ne pridaju dovoljno pažnje ovim nemanifestnim oblicima agresije. Od ključne važnosti je da se roditelji educiraju o oblicima agresivnih ponašanja kojima su njihova djeca izložena, da ih nauče na vrijeme prepoznati i da, u saradnji s nastavnicima i drugim školskim osobljem, aktivno rade na suzbijanju tih agresivnih oblika ponašanja, bilo njihovo dijete počinitelj ili žrtva. Ovi rezultati šalju i direktnu poruku školskom osoblju, te se uviđa važnost edukacije svih onih koji su uključeni u rad s djecom. Nastavnici često kažnjavaju samo ona ponašanja koja spadaju u grupu manifestnih oblika agresije, direktnu manifestaciju agresivnog ponašanja, te zanemaruju sve ostale vidove agresivnog ponašanja.

Kada se u istraživanju od učenika tražilo da identifikuju oblike ponašanja koje smatraju vršnjačkim nasiljem, fizičko nasilje je bilo najčešće prepoznato, zatim slijede: seksualno i psihološko nasilje, dok su socijalno i elektronsko nasilje u najmanjoj mjeri prepoznati. Ponovo je primjetan trend prepoznavanja manifestnih oblika ponašanja kao ugrožavajućih, dok se drugi ne doživljavaju tako. Ovi rezultati služe kao dokaz o važnosti zdrave i otvorene komunikacije između

roditelja i djece (prvenstveno), ali i školskog osoblja. Roditelji trebaju s djecom direktno razgovarati i pitati ih o eventualnim problemima i pritiscima, trebaju naučiti prepoznavati znakove koji upućuju na izloženost nekom obliku nasilja (posebno socijalnom nasilju koje dijete ne želi identifikovati), te im pomoći u pronalaženju strategije kojom se mogu odbraniti pred vršnjacima. Utvrdili smo da znatno veći broj djevojčica uspješnije prepoznaje fizičko, psihološko, elektronsko i seksualno vršnjačko nasilje nego dječaci. To je posebno izraženo kod prepoznavanja seksualnog nasilja koje skoro sve ispitane djevojčice prepoznaju kao vid vršnjačkog nasilja. Ovaj nalaz možemo pripisati činjenici da su djevojčice u pravilu više izložene ovom vidu nasilja i samim tim ga prepoznaju u većoj mjeri.

Ispitujući ulogu žrtve ili nasilnika, dobijena je svojevrsna potvrda već navedenih rezultata – dječaci su češće primjenjivali fizičko nasilje, ali su i češće bili žrtve istog. Djevojčice su češće primjenjivale socijalno nasilje, ali su i one, također, češće bile žrtve istog. Tako je dobijen veoma važan nalaz da dječaci većinom primjenjuju fizičko nasilje prema drugim dječacima, a da djevojčice koriste ogovaranje, širenje laži i druge vidove socijalnog nasilja uglavnom prema drugim djevojčicama. Ovaj rezultat je posebno značajan za nastavnike koji organizuju nastavu, određuju raspored sjedenja u učionici, te planiraju zajedničke izlete i ostala druženja.

Ispitujući efekat drugih sociodemografskih karakteristika učenika osnovnih škola i njihovo ispoljavanje agresivnih i nasilnih oblika ponašanja, utvrđeno je nekoliko neočekivanih i veoma zanimljivih pojava. Ako se posmatra kako se agresivnost i nasilničko ponašanje javljaju s obzirom na uspjeh u školi, moguće je zaključiti da nema jasne strukture. Tako, recimo, učenici sa slabijim uspjehom u školi u većoj mjeri pokazuju poremećaje ophođenja i više primjenjuju fizičku agresiju, dok je verbalna agresivnost nešto izraženija kod učenika s vrlo dobrim (4) uspjehom. Veći broj izostanaka na polugodištu se također nije pokazao kao dobar prediktor većeg ispoljavanja patoloških oblika ponašanja. Naprotiv, učenici s malim brojem neopravdanih časova (1-10) u pravilu su bili najagresivniji, te su, također, oni bili ti koji najčešće primjenjuju vršnjačko nasilje. Ovi rezultati su ključni za dalji rad i razumijevanje agresije i vršnjačkog nasilja u školskom okruženju. Podjednako je važno za nastavnike, kao i za roditelje, da razumiju da učenikovo vladanje i uspjeh u školi nisu nužno u vezi s ispoljavanjem patoloških oblika ponašanja. Često su upravo “dobri učenici” ti koji u najvećoj mjeri vrše nasilje. Ovo još jednom vodi do zaključka o važnosti edukacije, prvenstveno roditelja, o efektima agresivnosti u školi i vršnjačkog nasilja. Vrlo često roditelj neće i ne želi identifikovati svoje dijete kao nasilnika, posebno ako ono ima dobre ocjene i vladanje. Još jednom smo dobili dokaz o krucijalnoj važnosti saradnje roditelja i osoblja škole, da bi uopšte bilo moguće preventivno djelovati na agresivnost i vršnjačko nasilje među djecom. Roditelji moraju naučiti da saslušaju svoje dijete bez prekidanja i da ga uvjeravaju da je učinilo pravu stvar, rekavši im o problemima s kojima se suočava. Saradnja s

drugim roditeljima i uspostavljanje otvorene međusobne komunikacije je sljedeći ključni korak.

Veoma česta pojava je da učenici koji su žrtve vršnjačkog nasilja posvećuju manje pažnje uspjehu u školi, te samim tim imaju slabije ocjene i više neopravdanih časova. U istraživanju je utvrđeno da učenici, koji su češće žrtve vršnjačkog nasilja, imaju veći broj neopravdanih izostanaka. Ipak, veza sa slabijim uspjehom u školi nije pronađena. Dob učenika je imala očekivan efekat na ispoljavanje agresije. Starenjem učenici više primjenjuju vršnjačko nasilje, ali su češće i žrtve istog. Posebno se ističu učenici sa 14 i 15 godina, gdje je primjetna velika promjena posebno u ispoljavanju fizičke agresije. Tu se može pretpostaviti mnoštvo faktora koji utiču na takvo ponašanje. Učenici postaju "glavni" u školi, najstariji su i manje zanimanja pokazuju za uspjeh u školi. Značajna korelacija faktora dobi i broja izostanaka na polugodištu može poslužiti kao potvrda ovog zaključka. Veoma indikativan je i rezultat učenika koji ne žive sa oba roditelja. Ti učenici su u znatno većoj mjeri primjenjivali vršnjačko nasilje u vidu ogovaranja, izbjegavanja i širenja laži o drugim učenicima (socijalno), ali su i češće bili žrtve istog. Ipak, zbog nedovoljno razvijenog instrumentarija za istraživanje te problematike u našem istraživanju, ovo može poslužiti kao dobra polazna tačka za neke nove analize.

Potreba za prevencijom vršnjačkog nasilja i agresivnosti učenika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini postaje sve zastupljeniji problem u bosanskohercegovačkom društvu. Agresivnost i vršnjačko nasilje u osnovnim školama postaju sve brutalniji. Istraživanja koja se bave ovom tematikom najčešće su usmjerena na samo jedan oblik nasilja i agresivnosti. Ovim istraživanjem je ponuđena validna procjena stepena vršnjačkog nasilja i agresivnosti kod učenika, te su prikazani oblici agresivnosti i vršnjačkog nasilja koji prevladavaju kod učenika osnovnih škola. Dobijeni istraživački rezultati mogu biti polazna osnova za kreiranje programa prevencije agresivnosti i vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih škola. Različiti su faktori koji mogu djelovati na prevenciju nasilja: roditelji, škola, slobodno vrijeme itd. Bolja i kvalitetnija komunikacija roditelja i prosvjetno-pedagoškog kadra mogla bi dovesti do minimalizacije ili redukovanja nasilja. Škole bi trebale educirati roditelje o nasilju, uzrocima i posljedicama, te načinima prevencije. Također, škola bi trebala precizirati šta konkretno može ponuditi u zaštitu djeteta ukoliko se nasilje dogodi. Međutim, društvo i država trebaju dati konkretne mjere prevencije vršnjačkog nasilja tako što će dati normativno-pravne opise i sankcije za svaki oblik nasilja. Međutim, da bi ova struktura funkcionisala, svaka karika u lancu mora jasno znati šta je njena uloga u prevenciji nasilja, od učenika, preko roditelja, škole, zajednice, do organa države. No, navedenim mjerama prevencije baviti ćemo se u poglavlju Preporuke.

METODOLOŠKA OGRANIČENJA

Svako istraživanje prate određena metodološka ograničenja koja mogu (ili su mogla) utjecati na dobijeni rezultat.

Ono što je vjerovatno najvažnija stvar koju trebamo spomenuti u ovom dijelu istraživanja jesu mogući razlozi zbog kojih nije potvrđena prva hipoteza – da je fizička agresivnost najizraženija među učenicima, čak se i javlja u znatno manjoj mjeri nego svi ostali vidovi agresivnog ponašanja. Ovaj problem je usko vezan uz problematiku mjerenja vršnjačkog nasilja i agresije generalno, a načini na koje se ona mjeri su spomenuti u uvodu istraživanja. S obzirom na to da su u istraživanju korištene skale samoprocjene, nezaobilazan je i sigurno prisutan tzv. efekat ispitanika – davanje društveno poželjnih odgovora i odgovora kojim bi minimizirali odgovornost učenika i njihovu uključenost u neki oblik fizičke agresije. Učenici vrlo vjerovatno u manjoj mjeri priznaju korištenje direktne primjene fizičke agresije jer je to najočitiiji, najekstremniji i najčešće osuđivani vid nasilja. Ovo može poslužiti i kao vrlo zabrinjavajuća indikacija – učenici verbalnu agresiju (psihološku, socijalnu), pa čak i seksualnu, procjenjuju manje važnom za prikriti od fizičke. Ovdje nalazimo još jednom potvrdu teze da je potrebna edukacija i učenika i nastavnika o značaju, efektu i štetnosti svakog vida agresije za one koje su uključeni, kao i za širu zajednicu.

Druga stvar koju želimo spomenuti u metodološkim ograničenjima jeste razlog zbog kojeg podaci o tome s kim učenici žive nisu u većoj mjeri prikazani kao relevantni pokazatelji. Kao što smo vidjeli u deskriptivnom opisu uzorka, u istraživanju smo, pored informacija o spolu, razredu, dobi, uspjehu na polugodištu i broju neopravdanih izostanaka na polugodištu, imali i podatke o tome s kim učenici žive. Zbog neadekvatno postavljenog pitanja, dobili smo veliki broj informacija koje same po sebi nisu bile indikativne, a interkorelacijske tablice su pokazale da nema značajne povezanosti s nasilnim ponašanjem u bilo kojem obliku. To se odnosi na informacije o tome da li učenici žive s majkom, ocem, sestrom/sestrama, bratom/braćom, nenom/bakom, djedom. Konstrukcija pitanja i način na koji su davani odgovori (DA/NE), razlozi su zbog kojih se ove informacije nisu mogle iskoristiti kao validne varijable ili pokazatelji. Naprimjer, informacija da učenik živi sa majkom nije isključivala opciju da živi i sa ocem, djedom ili sestrama, te ne možemo ništa zaključiti iz ovih podataka. Podaci o suživotu sa sestrama i/ili braćom, pored toga što ne isključuju jedno drugo (ako učenik/ca živi sa sestrom, ne znači da ne živi s bratom i obrnuto), nisu pokazivali značajan efekat na rezultat koji su postigli na skalama agresije.

Podaci koji su se mogli iskoristiti (osim tvrdnje “Živim s oba roditelja” koja je iskorištena) jesu podaci o broju učenika koji žive u domu, u hraniteljskoj porodici ili kod rodbine. Veoma mali broj učenika koji su spadali u ove kategorije, i ponovo,

nizak i nedovoljno značajan koeficijent korelacije s bilo kojim vidom agresije ili percepcije žrtva/nasilnik, primorao nas je da odbacimo ove varijable.

Zbog neadekvatne ujednačenosti u odnosu na uspjeh u školi i broj neopravdanih izostanaka, u našem uzorku postoji neadekvatna ujednačenost, pa bi ovi rezultati trebali biti provjereni u nekom od budućih istraživanja.

PREPORUKE

- Rezultati koje smo dobili istraživanjem navode nas na nekoliko preporuka koje treba dati roditeljima, radnicima u obrazovanju, lokalnoj zajednici, kao i svim drugim akterima društva koji se na bilo koji način susreću s pojavom agresivnosti i vršnjačkim nasiljem.
- Koristite u praksi ono što znate u teoriji! Nije dovoljno samo imati određeni status (roditelj, nastavnik, socijalni radnik), potrebno je da kroz te uloge primijenimo znanja i vještine koje već znamo. Biti dosljedan, autoritativan, odgovoran i prvenstveno imati i dati povjerenje je jako značajno. Nedostatak povezanosti i povjerenja pokazuje se kao jedna od vrlo bitnih osobina nemogućnosti prevencije i sankcije agresivnosti i vršnjačkog nasilja.
- Procijenite obim problema! Potrebno je redovno raditi analize, manja istraživanja, ankete učenika, nastavnika i roditelja da bi se saznalo koliko i koje vrste nasilja se dešavaju, gdje i kada, da bi na vrijeme spriječili ili zaustavili isto.
- Razvijte kodeks ponašanja u školi/koristite ga dosljedno! Njegovo korištenje jača školu i jasno definiše neprihvatljivo ponašanje u školi, u kući i u zajednici kao i njegove posljedice. Osnažite posmatrače, nastavnike, a naročito učenike da pomognu, trenirajući ih da prepoznaju i adekvatno odgovore na neprikladno ponašanje!
- Povećajte prisutnost odraslih! Najviše agresivnih ponašanja i vršnjačkog nasilja se dešava kada odrasli nisu prisutni, zato je potrebno odrasle učiniti “vidljivim i na oprezu” u hodnicima, na stepeništima i drugim prostorijama, kao i vidljivost roditelja na putu ka školi i od nje.
- Redovno provodite adekvatne aktivnosti za prevenciju vršnjačkog nasilja! To je moguće činiti u sklopu vannastavnih aktivnosti, u obliku kampanja sa ciljem razvijanja svijesti djece o posljedicama agresivnosti i vršnjačkog nasilja u okviru škole i lokalne zajednice, aktivnosti za podizanje vrijednosti i ugleda škole kao ustanove za obrazovanje.

ŠTA RODITELJI MOGU UČINITI?

Istraživanja pokazuju da se agresivno ili nasilno ponašanje uči već rano u životu. Međutim, djeca nasilnici mogu imati brojne razloge za svoja ponašanja: oponašaju stariju braću, roditelje, rodbinu, ne znaju druge, bolje načine komunikacije s drugom djecom, sami su doživjeli zlostavljanje, napeti su zbog raznih izvora stresa. Roditelji, porodica i drugi koji brinu o djeci mogu im pomoći da se suoče s vlastitim osjećajima bez korištenja nasilja. Oni, također, mogu djecu poučiti kako nasilje svesti na najmanju mjeru, kroz odgajanje u sigurnom i zaštićenom okruženju punom ljubavi.

Da bi bilo moguće preventivno djelovati na agresivnost i vršnjačko nasilje među djecom i mladima, od ključnog značaja je saradnja roditelja i osoblja škole kroz modele prevencije vršnjačkog nasilja. Sadržaji namijenjeni roditeljima uglavnom se odnose na edukaciju roditelja o oblicima nasilja, njegovim uzrocima i posljedicama, te mogućnostima prevencije nasilja u porodici i među vršnjacima. Roditelji se trebaju potruditi da: saslušaju dijete i ne prekidaju ga, uvjere dijete da ono nije krivo i da je učinilo pravu stvar rekavši im, potraže pomoć nastavnika i školskog saradnika, budu svjesni znakova i simptoma zastrašivanja, te da ih ne zanemaruju već kontaktiraju školu. Uz to, trebali bi okupiti i druge roditelje te raspraviti o problemu nasilja i načinima njegovog suzbijanja, ukoliko već ne postoji, podstaknuti pitanje uvođenja programa za suzbijanje nasilničkog ponašanja i zastrašivanja u školi, te predložiti školski pravilnik za rješavanje sukoba.

Da bi roditelje privoljeli na saradnju, škola je dužna dati im konkretne primjere programa rada i pozvati ih da se uključe u preventivne oblike djelovanja. Roditelji moraju znati šta mogu očekivati od škole ako se desi da njihova djeca postanu glavni akteri nasilja. Partnerski odnos škole i roditelja je nužan za zaštitu svakog djeteta. Kao što odgajatelji trebaju u razredu razgovarati s učenicima o nasilju i agresivnosti, roditelji bi tako trebali raditi i kod kuće. Na taj način i jedni i drugi bi upotpunjavali odgojnu komponentu vezanu uz smanjenje nasilja i agresivnosti maloljetnika.

Neki autori (Tomić i sar., 2005) dali su listu uputa za roditelje koje mogu doprinijeti prevenciji i smanjenju nasilja u školama:

1. Ako posumnjate da je dijete proganjano, direktno ga o tome pitajte. Ako je vaše pitanje indirektno i neodređeno, vjerovatno će i djetetov odgovor biti upravo takav, indirektan i neodređen.
2. Budite pažljivi na znakove koju pobuđuju sumnju da je dijete žrtva nasilja.
3. Ako saznate da su vršnjaci nasilni prema vašem djetetu, tim problemom se trebate baviti krajnje ozbiljno.
4. Razgovarajte o tome sa svim relevantnim školskim kadrom (odgajateljima, psihologom, pedagogom, direktorom škole...).

5. Pomozite svom djetetu da razvije strategiju kojom se može odbraniti pred vršnjacima.
6. Razgovarajte s djetetom o njegovim specifičnim problemima.

Roditelji mogu mnogo doprinijeti u poboljšanju djetetove slike o sebi, što povećava i njegovu otpornost i sposobnost odbrane, naročito ukoliko je djetetovo samopouzdanje poljuljano.

ŠTA DRUŠTVO I DRŽAVA MOGU UČINITI?

Kada govorimo o nasilju, ono je problem cjelokupnog društva. Zato je veoma bitno da društvo u cjelini poduzme korake protiv nasilnog ponašanja:

- nasilno ponašanje danas predstavlja jedan od velikih problema koji se, nažalost, često marginalizuje;
- u prosjeku svakih sedam minuta se događa nasilno ponašanje među učenicima;
- nasilna epizoda u prosjeku traje 37 sekundi;
- emocionalni ožiljci od ovog zlostavljanja ili uznemiravanja mogu trajati cijeli život;
- u većini slučajeva nasilništvo se događa u školskoj zgradi ili u neposrednoj blizini;
- većina žrtava nerado prijavljuje nasilništvo;
- samo mali broj učenika traži intervenciju nastavnika (Suljkanović, 2012).

Kada govorimo o društvu i državi i šta ona čini za smanjenje nasilja nad djecom i među djecom, možemo reći da je njihova uloga veoma mala, skoro pa zanemariva. Bosna i Hercegovina jeste potpisnica Deklaracije o pravima djeteta UN-a, ali ona isto tako treba osigurati i njeno provođenje i poštivanje tih prava. Kao potpisnica Deklaracije o pravima djeteta UN-a, Bosna i Hercegovina ima obavezu poštovanja odredbi ove Deklaracije, kao i da periodično izvještava Komitet za prava djeteta, što je prvi put učinjeno u junu 2001. godine. Zaključne primjedbe Komiteta za prava djeteta iz juna 2005. godine skreću pažnju na potrebu djelovanja BiH na daljoj zaštiti prava djeteta, uprkos svim dosadašnjim pomacima države na ovom planu. Između ostalog, Komitet za prava djeteta je “zabrinut izvještajima u kojima se navodi da je nasilje u školama veoma rašireno, naročito među učenicima”, te zato preporučuje Bosni i Hercegovini da “preduzme sve neophodne mjere u pravcu pune implementacije članova 28. i 29. Konvencije o pravima djeteta, naročito kada su u pitanju djeca koja pripadaju najugroženijim grupama (manjinske grupe, djeca koja žive u siromaštvu, djeca izbjeglice, romska djeca, djeca sa onesposobljenjem itd.)”.

Za reakciju na nasilje nad djetetom odgovorni su svi, od porodice do državnih i društvenih institucija. Ukoliko ovaj lanac nije u potpunosti povezan, borba i preventivno djelovanje protiv vršnjačkog nasilja i agresivnosti kod djece bit će

znatno otežani. Zato, da bi se smanjilo vršnjačko nasilje, nije dovoljno uključiti samo učenike, roditelje i prosvjetno-pedagoški kadar u proces spoznaje o ovom asocijalnom obliku ponašanja. Da bi efekat smanjenja nasilja među vršnjacima i njihove agresivnosti bio potpun, potrebno je osnažiti i osvijestiti cijelu društvenu zajednicu da je njihova obaveza da reaguju na nasilje kada ga primijete ili sumnjaju da se događa u njihovoj blizini. Za takav učinak važan je multidisciplinarni pristup kroz strukture obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, sudstva i policije. Da bi to bilo ostvarljivo, potrebno je raditi na jačanju institucionalnih i profesionalnih kapaciteta kako bi što efikasnije bila zaštićena djeca, kao i bolje povezivanje nadležnih institucija te saradnja na rješavanju problema.

SLOBODNO VRIJEME KAO PREVENTIVNI FAKTOR

Prema Dumazedieru, slobodno vrijeme je skup aktivnosti kojima se pojedinac po svojoj volji može potpuno predati, bilo da se odmara ili zabavlja, bilo da povećava nivo svoje obaviještenosti ili svoje obrazovanje, bilo da se dobrovoljno društveno angažuje ili da ostvaruje svoju slobodnu stvaralačku sposobnost nakon što se oslobodi svojih profesionalnih i društvenih obaveza. Slobodno vrijeme u savremenom društvu označava prostor i mogućnost interakcije u procesima individualizacije, socijalizacije i inkulturacije, odnosno prostor samoaktuelizacije i ostvarenja osobnosti (Previšić, 2000). Značaj slobodnog vremena u savremenom društvu nema samo socijalizacijsku važnost, naprimjer, odmor, razonodu, razvoj ličnosti, već i životnu važnost. U skladu s trendovima cjeloživotnog učenja, slobodno vrijeme predstavlja prostor i priliku za učenje dodatnih znanja i vještina za savladavanje zahtjeva modernog globalnog društva (Livazović, 2009, str.111). Dijete koje ide u školu upoznaje razliku između rada i slobodnog vremena najkasnije od vremena polaska u školu. Škola i školske zadaće učeniku predstavljaju rad, a vrijeme poslije toga je slobodno vrijeme. Škola ne može ukloniti tu podjelu. Područje slobodnog vremena i potrošnje značajno je pedagoški, ne samo zbog funkcionalnih utjecaja na učenje nego i kao tema organizovanog učenja. Kako to područje već ima, a u budućnosti će imati još i veće značenje za lični život, kulturno učestvovanje i društvenu komunikaciju, a ne samo političku aktivnost, onda čudi što u školskom nastavnom planu i programu još uvijek igra podređenu ulogu. Slobodno vrijeme je uveliko privatna stvar pojedinca. Organizacija slobodnog vremena pomaže mladima u kvalitetnom provođenju vremena. Škola i porodica trebaju uvažavati slobodno vrijeme kao polje odgojnog djelovanja. Mladima treba pomoći u pozitivnom ispunjavanju slobodnog vremena, jer kreativno osmišljeno slobodno vrijeme pruža niz mogućnosti za razvoj potencijala mladih, te utječe na jačanje samopouzdanja i stvaranje pozitivne slike o sebi. Pojednostavljeno, razvijanjem i usvajanjem znanja, stava i navika produktivnog oblikovanja slobodnog vremena, razvijamo kulturu njegovog provođenja kao trajne dimenzije čovjekovog života.

SAŽETAK

Iako se često spominju kao značajni problemi, pa i kao sinonimi, agresivnost i vršnjačko nasilje kod učenika osnovnih škola (i ne samo njih) jeste polje koje svakako nije dovoljno istraženo. Prevencija vršnjačkog nasilja je zadaća ne samo školskog osoblja već šire društvene zajednice. S obzirom na to da je ovo istraživanje urađeno na području Bosne i Hercegovine, u kojoj svakako manjka radova koji se bave ovom tematikom i ovako velikim i reprezentativnim uzorkom, ono dobija na još većem značaju.

U ovom istraživanju je učestvovalo 696 učenika osnovnih škola (od 6. do 9. razreda) u dobi od 11 do 15 godina, ravnomjerno raspoređeni prema spolu (52,9% dječaka; 47,1% djevojčica). Također smo raspolagali podacima o uspjehu učenika i broju neopravdanih izostanaka koje su imali na polugodištu. Činjenica da li učenici žive s oba roditelja ili ne također je uključena u istraživanje. Korištena su četiri mjerna instrumenta: SNOP skala agresivnosti za mjerenje tri modela ponašanja (negativističko, neprijateljsko i prkosno ponašanje/agresivna i neagresivna ponašanja/nasilnik - žrtva); Buss-Perryjeva skala agresivnosti; Instrument dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja (PVN) adaptiran za potrebe ovog istraživanja; i – VINI skala konstruisana za potrebe istraživanja na bazi postojećeg Olweusovog upitnika, za utvrđivanje ispoljenosti i izloženosti učenika različitim vidovima vršnjačkog nasilja.

Ovim istraživanjem smo pokazali/potvrdili da je verbalna agresivnost najizraženija kod učenika osnovnih škola i da značajno odstupa od fizičke agresije koja je uvjerljivo najmanje izražena kod učenika. Ispitanici muškog spola su bili znatno agresivniji od ženskih ispitanika ($U=49135$, $p=0.000$). Dječaci su statistički značajno više ispoljavali fizičku agresivnost od djevojčica ($U=40398$, $p=0.000$). Verbalna agresivnost se znatno češće javlja kod djevojčica nego kod dječaka ($U=52294.5$, $p=0.007$), a isto vrijedi i za hostilnost kao latentni oblik agresije ($U=46245.5$, $p=0.000$). Najčešće prepoznati oblici vršnjačkog nasilja bili su: fizičko (89,2%), seksualno (81,3%) i socijalno nasilje (74,6%). Ispitujući percepciju uloge žrtve i nasilnika, dobili smo potvrdu da učenici sebe statistički znatno više i češće procjenjuju kao žrtve nasilja nego nasilnike ($z=-10.332$, $p=0.000$). Prikazali smo i vrlo zanimljivu vezu između ispoljavanja i prepoznavanja agresivnih i nasilnih oblika ponašanja s dobi, uspjehom i vladanjem na polugodištu, kao i faktorom suživota s oba roditelja.

Ključne riječi: agresivnost, vršnjačko nasilje, prevalenca, porodica, prevencija

SUMMARY

Even though often mentioned as significant problems, and even as synonyms, aggression and peer violence among elementary school children (and not only them) is a field that certainly has not been duly investigated. Prevention of peer violence is the task of not only the school staff, but also of the entire social community. Since this study was conducted on the territory of Bosnia and Herzegovina in which there is lack of papers dealing with this issue and with such a large and representative sample, the study itself becomes even more significant.

A total of 696 elementary school children between 11 and 15 years of age, equally distributed by gender (52.9% boys, and 47.1% girls), participated in this study (from 6 to 9 grade). We have also had information on students' grades and number of unexcused absence that they had at half-year (first semester). The fact of whether the students live with both parents or not was also included in the survey. Four instruments for measurement were used: SNOP aggression scale to measure three models of behavior (negative, hostile and defiant behavior/aggressive and non-aggressive behaviors/ bully-victim); Buss–Perry aggression scale; Instrument of recognition of peer violence by children (PVN) adapted to the needs of this study; and – VINI scale constructed in line with the needs of the study based on the existing Olweus questionnaire to establish expression and exposure of students to various types of peer violence.

We have shown/confirmed that the verbal aggression is the most prominent among elementary school students and that it significantly deviates from physical aggression, which is significantly less prominent among the students. Male respondents were much more aggressive than female respondents ($U=49135$, $p=0.000$). The boys have statistically more expressed physical aggression than girls ($U=40398$, $p=0.000$). Verbal aggression is much more present among girls than boys ($U=52294.5$, $p=0.007$), and the same goes for hostility as a latent type of aggression ($U=46245.5$, $p=0.000$). The most frequently recognized types of violence were: physical (89.2%), sexual (81.3%) and social violence (74.6%). Surveying the perception of the role as a victim or a bully we got confirmation that students see themselves statistically more as a victim of violence, and not as the bully ($z=-10.332$, $p=0.000$). We have shown interesting connection between expression and recognition of aggressive and violent behaviors using age, grades and discipline at the school half-year as well as the factor of living with both parents.

Key words: aggression, peer violence, prevalence, family, prevention

LITERATURA

1. Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M. (2005) *Socijalna psihologija*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
2. Bačić, F. (1979): Opći pregled na krivično pravnu problematiku delikata nasilja. Krivično pravni i kriminološki aspekti delikata nasilja. Udruženje za krivično pravo i kriminologiju, Zagreb.
3. Baldry, A. C. (2003): Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse and Neglect*, 27 (7): 713-732.
4. Bandura, A. (1977): *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
5. Bandura, A. Ross, D. i Ross, S. A. (1961): Transmission of aggression through the imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, (63): 575-582.
6. Barašin, O. (2012): Društveni kontekst i posledice vršnjačkog nasilja. *COBISS.BH*, (1): 35-43.
7. Barović, Z. (1999): Razumijevanje – lijek za agresivnost, u Vrgoč, H, ur. *Agresivnost (nasilje) u školi*. Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni zbor: 124-133.
8. Bartol, C. R. (1995): *Criminal behavior: A psychosocial approach*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
9. Bartolić, B., Vulić-Prtorić, A. (2006): Konstrukcija i validacija upitnika agresivnosti za djecu i adolescente. XIV godišnja konferencija psihologa - Ljudski potencijali kroz životni vijek –Vodice, Hrvatsko psihološko društvo.
10. Beck, R.C. (2003): *Motivacija – Teorija i načela*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
11. Bengalić, A., Černi-Obrdalj, E., Šilić, N. i Rumboldt, M. (2010): Vrste nasilja među djecom i osjećaj sigurnosti u školama Bosne i Hercegovine. *Društvena istraživanja*, br. 3 vol.(107): 561-575.
12. Berkowitz, L. (1962): *Aggression: A social psychological analysis*. New York: McGraw-Hill.
13. Berkowitz, L. (1993): *Aggression: Its causes, consequences, and control*. McGraw-Hill, New York.
14. Berkowitz, L., LePage, A. (1967): Weapons as aggression-eliciting stimuli. *Journal of Personality and Social Psychology*, (7): 202-207.
15. Berns, R. M. (2010): *Child, family, school, community: socialization and support*. 8th Edition, Wadsworth, Cengage Learning, USA.
16. Bilić, V. (1999): Agresivnost u suvremenoj školskoj svakidašnjici, u Vrgoč, H., *Agresivnost (nasilje) u školi*. Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni: 43-53.
17. Bilić, V. (2012): Značenje nekih aspekata morala i moralnog opravdavanja u razumijevanju nasilja prema vršnjacima u realnom i virtualnom svijetu. *Nova prisutnost* Vol.10, (3): 459-477.

18. Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J. i Kaukiainen, A. (1992): Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends an regard to direct and indirect aggression, *Aggressive Behavior*, (18): 117-127.
19. Bognar, L. (2001): *Metodika odgoja*. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Pedagoški fakultet, Osijek.
20. Bogunović, A., Pepeljak S., Živčić E., Fafulić A., Husić H., Muminović S. i Hadžić, A. (2009): *Vodič za nastavnike - Prevencija i intervencija u smanjenju nasilja nad djecom i omladinom*. Udruženje Vijeća škola i roditelja TK, Tuzla.
21. Bouillet, D., Uzelac, S. (2007): *Osnove socijalne pedagogije*. Školska knjiga, Zagreb.
22. Boulton, M. J., Smith P. K. (1994): Bully/victim problems in middle school children: Stability, self-perceived competence, peer acceptance. *British Journal of Developmental Psychology*, (12): 315-325.
23. Boulton, M. J., Underwood, K. (1992): Bully/victim problems among middle school children. *British Journal of Educational Psychology* (62): 73-87.
24. Boulton, M. J., Trueman, M., Chau, C., Whitehand, C., Amatya, K. (1999): Concurrent and longitudinal links between friendship and peer victimization: Implications for befriending interventions. *Journal of Adolescence* (22): 461-466.
25. Brajša-Žganec, A. (2003): *Dijete i obitelj*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
26. Bronfenbrenner, U. (1979): *The ecology of human development*. MA: Harvard University Press, Cambridge.
27. Bronfenbrenner, U. (2005): *Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development*. Sage Publications Inc., California.
28. Bučar-Ručman, A. (2004): *Nasilje in mladi*. Salve, Ljubljana.
29. Buljan-Flander, G. (2010): *Nasilje preko interneta (Cyberbullying)*. Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Policijska uprava zagrebačka, Grad Zagreb.
30. Buljan-Flander, G., Kocijan-Hercigonja, D. (2003): *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Marko M. usluge d.o.o., Zagreb.
31. Buljan-Flander G. (2004): *Nasilje među djecom*. *Medix*, Godina X, (52): 90 – 92.
32. Buljubašić, S. (2008): *Maloljetnička delinkvencija – univerzitetski udžbenik*. DES, Sarajevo.
33. Cassidy, T., Taylor, L. (2005): Coping and psychological distress as a function of the bully victim dichotomy in older children. *Social Psychology of Education*, (8): 249-262.
34. Coie, J.D., Dodge, K.A. (1997): *Aggression and antisocial behaviour*. U: Damon, W., Eisenberg, N.(ur): *Handbook of child psychology: Social, emotional and personality development*, (3): 779-862.

35. Coloroso, B. (2003): *The Bully, the Bullied and the Bystander: From Pre-school to High School-how parents and teachers can help break the cycle of violence.* Harper Collins, Toronto.
36. Coloroso, B. (2004): *Nasilnik, žrtva i promatrač.* Bios, Zagreb.
37. Craig, W. M. (1998). The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety, and aggression in elementary school children. *Personality and Individual Differences*, (24): 123-130.
38. Crick, N. R. (1996): The role of relational aggression, overt aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's social adjustment. *Child Development*, (67), 1003-1014.
39. Crick, N. R., Bigbee, M. A. (1998): Relational and overt forms of peer victimization: A multiinformant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, (66): 337-347.
40. Crick, N. R., Dodge, K. A. (1996): Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression, *Child Development*, (67): 993-1002.
41. Crick, N. R., Grotpeter, J. K. (1995): Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Development*, (66): 710-722.
42. Čović, M. (2012): Kako zaštititi djecu kada nisu uz roditelje. *Mamino sunce*, (37): 60 -63.
43. Čupen, J. (2011): Percepcija učestalosti nasilja i stavovi mladih spram nasilja u Virovitičko-podravskoj županiji. *Grafiti Becker*.
44. Demaray, M. K., Malecki, C. K. (2003): Perceptions of the frequency and importance of social support by students classified as victims, bullies and bully/victims in an urban middle school. *School Psychology Review*, (32): 471-489.
45. Denkova, F., Arnaudova S. i Trajkov, I. (2008): Psihosocijalni aspekti djece – žrtava obiteljskog nasilja, *Zbornik radova Nasilje nad djecom i među djecom*, 103-111.
46. Dinić B., Jančić B. (2012): Evaluation of Buss-Perry aggression Questionnaire with item response theory (IRT), *Psihologija*, Vol. 45 (2), 189-207.
47. Dodge, K. A. (1991): The structure and function of reactive and proactive aggression, u D. J. Pepler, K.H. Rubin (Eds): *The development and treatment of childhood aggression.* Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum Associates, 201-218.
48. Dollard, J., Doob, L.W., Miller, N.E., Maurer, O.H. i Sears, R.R. (1939): *Frustration and Aggression.* New Haven, Yale University Press.
49. Đurić, Z. (1998): *Uloga škole u borbi protiv nasilja i droge.* Ministarstvo prosvjete, sektor za istraživanje i razvoj, Beograd.
50. Elliot, M. (1997): *Bullies and victims*, u Elliot, M., *Bullying: A practical guide to coping for schools.* Pearson Education, London, 1–11.

51. Egan, S. K., Perry, D. G. (1998). Does low self-regard invite victimization? *Developmental Psychology*, (34): 299-309.
52. Eret, L. (2012): *Odgoj i manipulacija: razmatranje kroz razvojnu teoriju ekoloških sustava. Metodčki ogledi*, 2012. Vol. 1 (19): 143–161.
53. Essau, C. A., Conradt, J. (2009): *Agresivnost u djece i mladeži*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
54. Essau, C.A., Conradt, J. (2004): Prevalence and correlates of conduct disorder symptoms in children and adolescents. The 6. Biennial Conference of the European Association for Research on Adolescence.
55. Feshbach, S. (1970): Aggression, in Mussen, p., Carmichael's manual of child psychology. Wiley, Sons, New York, 159-259.
56. Field, E. M. (1999): *Bully busting*. Lane Cove, NSW: Finch Publishing Pty.
57. Field, E. M., (2004): *Živjeti bez nasilja*. Naklada Kosinj, Zagreb.
58. Fosse, G. K., Holen, A. (2007): Reported maltreatment in childhood in relation to the personality features of Norwegian adult psychiatric outpatients. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, (195): 79-82.
59. Fraser, M.W. (1996): Aggressive behaviour in childhood and early adolescence: An ecological-developmental perspective on youth violence. *Social Work*, 41 (1): 37-50.
60. Fromm, E. (1989): *Anatomija ljudske destruktivnosti 1*. NAPRIJED, Zagreb.
61. Fromm, E. (1989): *Anatomija ljudske destruktivnosti 2*. NAPRIJED, Zagreb.
62. Gašić-Pavišić, S. (2004): *Mere i programi za prevenciju nasilja u školi*. Univerzitet u Beogradu, Defektološki fakultet, Beograd.
63. Gelles, R. J. , Cornell, C. P. (1985): *Intimate violence in families*. Beverly Hills, CA: Sage.
64. Giesecke, H. (1993): *Uvod u pedagogiju*, Educa, Zagreb.
65. Gil, E. (1996): *Treating Abused Adolescents*. New York: The Guilford Press.
66. Glaser, D. (2002): Emotional abuse and neglect (psychological maltreatment): a conceptual framework. *Child Abuse & Neglect*, 6-7 (26): 697-714.
67. Grahovac, N. (2010): *Vršnjačko nasilje u obrazovnom sistemu*, Grafopapri, Banja Luka.
68. Glavina, E., Višnjic-Jevtić, A. (2008) *Prosocijalno i agresivno ponašanje kao prediktori stupnja prihvaćanja u skupini djece predškolske dobi*, Zbornik radova *Nasilje nad djecom i među djecom*, 131-138.
69. Hanish, L. D., Guerra, N. G. (2004): Aggressive victims, passive victims, and bullies: Developmental continuity or developmental change? *Merrill – Palmer Quarterly*, (50): 17-38.
70. Hartup, W. W. (1974): Aggression in childhood; Developmental perspectives. *American Psychologist*, (29): 336-341.
71. Imširagić, A., Imširagić, A. i Hukić L. (2010): Stavovi učenika oštećenog sluha o rasprostranjenosti nasilja. *Život i škola*, god. 56., br. 23 (1/2010): 109 – 118.

72. Javornik-Krečić, M., Kovše S. i Ploj-Vrtič M. (2013): Uloga i značenje školskog savjetovanja u slučaju vršnjačkog nasilja. *Croatian Journal of Education*, Vol:15, (2/2013): 521-541.
73. Jerković, I. Pivk, L. (2008): Manipulacija seksualnošću i obrazovanje: od incidenta do novog morala. Novi Sad: Pedagoška stvarnost, (5-6): 543 -559.
74. Jerome K., Howard A. M. (1983): *Birth to Maturity, A Study in Psychological Development*, Yale University Press.
75. Kendall-Tackett, K. A. (2002): The health effects of childhood abuse: Four pathways by which abuse can influence health. *Child Abuse & Neglect*, (26): 715–729.
76. Keresteš, G. (1999). Agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu ratnih zbivanja: provjera posredujućeg utjecaja roditeljskog ponašanja. Doktorska disertacija, Filozofski Fakultet, Zagreb.
77. Knjaz, Damir (2008): Prilog analizi stanja u osnovnim i srednjim školama Republike Hrvatske. Zbornik radova: 17. Ljetna škola kineziologa Republike Hrvatske, 311-315.
78. Konvencija o pravima djeteta UN-a (1989), Generalna skupština Ujedinjenih nacija.
79. Krečić, J., Kovše i Vrtič, P. (2013): Uloga i značaj školskog savjetovanja u slučaju vrsnjačkog nasilja. *Croatian Journal of Education*, Vol. 15, (2/2013): 521-541.
80. Krkeljić, Lj. (2009): Škola bez nasilja-ka sigurnom i podsticajnom okruženju za djecu, Kako spriječiti nasilje u školi-Program prevencije nasilja među djecom u školi. DPC, Ministarstvo prosvjete Crne Gore i UNICEF.
81. Krmek, M. (2012): Vršnjačko nasilje, Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
82. Kumpulainen, K., Räsänen, E., Henttonen, I., Almqvist, F., Kresanov, K., Linna, S., Moilanen, I., Piha, J., Puura, K., i Tamminen, T. (1998): Bullying and psychiatric symptoms among elementary school-age children. *Child Abuse and Neglect*, (22): 705- 717.
83. Kušić, S. (2010): Online društvene mreže i društveno umrežavanje kod učenika osnovne škole: navike facebook generacije. *Život i škola*, , god. 56., br. 24 (2/2010): 103 – 125.
84. Lalić, D. (1999): Neki socijalni aspekti nasilničkog ponašanja među mladima, u Vrgoč, H., Agresivnost (nasilje) u školi. Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni zbor: 43-53.
85. Lindstrom, J. S. (2009): Improving the School Enviroment to Reduce School Violence: A Review of the Literature. *Journal of School Health*, 79 (10): 451-465.
86. Livazović G. (2009): Teorijsko–metodološke značajke utjecaja medija na adolescente. *Život i škola*, god. 57, br. 21 (1/2009): 108 -115.

87. Livazović, G., Vranješ, A. (2012): Pedagoška prevencija nasilničkog ponašanja osnovnoškolaca, *Život i škola*, god. 58, br. 27 (1/2012): 55 – 76.
88. Loeber, R., Stouthamer, M.- Loeber, R.(1998): Development of juvenile aggression and violence, Some common misconceptions and controversies. *American Psychologist*, (53): 242-259.
89. Lorenz, K. (1970): *Studies in Animal and Human Behavior*. Methuen, London.
90. Malaš, D. (1993): Škola, roditelji, djeca. *Obnovljeni život* (48- 6): 587-593.
91. Maretić, E., Sindik J. (2013): Agresivno ponašanje, zaštitni čimbenici i školsko postignuće učenika izvan i unutar sustava institucionalne skrbi. *Specijalna edukacija i rehabilitacija Beograd*, Vol. 12, (1): 43-62.
92. Marušić, I. (2008): Praćenje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama: spolne razlike u učestalosti i vrstama nasilnog ponašanja. *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu*, Zagreb.
93. McAuliffe, M. D., Hubbard, J. A., Rubin, R. M., Morrow, M. T., i Dearing, K. F. (2006): Reactive and proactive aggression: stability of constructs and relations to correlates. *The Journal of Genetic Psychology*, 2007, 167 (4): 365–382.
94. Miključ-Kos, A. (2002): Dobrovoljni rad u školi. Društvo za psihosocijalnu pomoć i razvijanje dobrovoljnograda " Osmjeh", Gračanica.
95. Milašin, A., Vranić, T. i Buljubašić-Kuzmanović, V. (2009): Ispitivanje učestalosti verbalne agresije kod djece i mladeži. *Život i škola*, br. 22 (2/2009): 116 -141.
96. Milosavljević, M. (1998): *Nasilje nad decom*, Fakultet političkih nauka, Beograd.
97. Moeller, T.G. (2001): Youth aggression and violence. Associates, Bully/victim problems and their association with Eysenck's personality dimensions in 8 to 13 year-olds, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
98. Munni, R., Malhi, P. (2006): Adolescent violence exposure, gender issues and impact. *Indian Paediatrics*, (43): 607-612.
99. Nansel, T. R., Overpeck, M. D., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, B. i Scheidt, P. (2001): Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association*, (285): 2094-2100.
100. Nedimović, T. (2010): *Vršnjačko nasilje u školama: pojavni oblici, učestalost i faktori rizika (doktorska disertacija)*. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju.
101. Nedimović, T., Mikloš, B. (2011): Faktori rizika za pojavu vršnjačkog nasilja u osnovnim školama. *Primenjena psihologija*, (2011/3): 229-244.
102. Olweus, D. (1978): *Aggression in the schools*. Wiley, New York.

103. Olweus, D. (1983): Low school achievement and aggressive behaviour in adolescent boys. In *Human development, An interactional perspective*, Academic Press, New York: 353-365.
104. Olweus, D. (1993): *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden, Blackwell Publishing.
105. Olweus, D. (1994): Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, (35): 1171-1190.
106. Olweus, D. (1998): *Nasilje među djecom u školi*. Školska knjiga, Zagreb.
107. Ortega, R., Mora-Merchán, J. I. Jäger, T. (2007): *Acting against school bullying and violence - The role of media, local authorities and the Internet*, Empirische Paedagogik e. V. , Germany.
108. Parke, R.D., Slaby, R.G. (1983): The development of aggression. In: Mussen, P. H. Hetherington E. M. (ur): *Handbook of child psychology: Socialization, personality, and social development*, (4): 547-642.
109. Pašalić-Kreso, A.: *Metodološki okvir spoznavanja socijalne distance kao rezultante obiteljske otvorenosti/zatvorenost u eko-okruženju*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
110. Pedreira-Masa, J. L., Rodrigues-Piedra, R. i Seoane-Lago, A. (2006): Children against children: Bullying as an emergent disorder. *Anales de Pediatría (Barcelona)*, 64 (2): 162-166.
111. Perry, D. G, Kusel, S. J., i Perry, L. C. (1988): Victims of peer aggression, *Developmental Psychology*, (24): 807 – 814.
112. Perry, D. G., Hodges, E. V. E. & Egan, S. K. (2001): Determinants of chronic victimization by peers: A review and new model of family influence. U: J. Juvonen & S. Graham (ur). *Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and victimized*, Guilford, New York: 73-104.
113. Plut, D., Popadić, D. (2007): Reagovanje dece i odraslih na školsko nasilje. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Vol.39, (2): 347 – 366.
114. Popadić, D. (2009): *Nasilje u školama*. Radunić, Beograd.
115. Popadić, D., Plut, D. (2007): Nasilje u osnovnim školama u Srbiji- oblici i učestalost. *Psihologija*, Vol.40, (2): 309-328 .
116. Popović-Čitić, B. (2009): Vršnjačko nasilje u sajber prostoru. *Temida*, vol. 12, (3): 43 -62 .
117. Poredoš-Lavor, D., Velešnjak, S., Lavor, T., Dasović, A., Valentić, A., Preporučeni, I. (2008): Prikaz razloga nasilja među djecom iz perspektive djece u dobi od 8 do 11 godina života, *Zbornik radova Nasilje nad djecom i među djecom*: 283 – 297.
118. Pregrad, J. (2007): *Priručnik za sigurno i poticajno okruženje u školama*. Zagreb: UNICEF–Ured za Hrvatsku.

119. Previšić, V. (2000): Slobodno vrijeme između pedagogijske teorije i odgojne prakse, *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, Vol.141; (4): 403–410.
120. Prpić, I. (2006): Vršnjačko nasilje među djevojčicama. *Ljetopis socijalnog rada*, 13 (2): 315-330.
121. Rajhvajn-Bulat, L, Ajduković M., (2012): Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkoga nasilja među mladima, *Psihologijske teme*, Vol. 21, (1): 167-194.
122. Razum, R. (2007): Odgojno djelovanje suvremene škole: izazovi i mogućnosti za religiozni odgoj, *Bogoslovska smotra*, Vol. 77, (4): 857-880.
123. Ribarić, S. (2002): Prevencija nasilja u školi– U školu bez straha, *Narodni zdravstveni list*, br.4/2002: 6-8.
124. Ricijaš, N., Krajcer, M., Bouillet, D. (2010): Rizična ponašanja zagrebačkih srednjoškolaca- razlike s obzirom na spol . *Odgojne znanosti*, Vol. 12 No. 1 (19): 45 -63.
125. Rigby, K. (1998): Suicidal ideation and bullying among Australian secondary school children. *Australian Educational and Developmental Psychologist*, 15 (1): 45–61.
126. Rigby, K. (2002): *New perspectives on bullying*. Jessica Kingsley, London.
127. Rigby, K. (2006): *Zlostavljanje u školama i što možemo učiniti*. Mosta, Zagreb.
128. Rigby, K. (1996): *Bullying in schools and what to do about it*. Melbourne, Australian Council for Educational Research.
129. Ružić, N. (2011): Zaštita djece na Internetu, *Nova prisutnost*, Vol.9, (1): 155-170.
130. Rumpf, J. (2006): *Vikati, udarati, uništavati*, Jastrebarsko, Naklada Slap.
131. Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Kaukiainen, A., i Österman, K. (1996): Bullying as a Group Process: Participant Roles and Their Relations to Social Status within the Group. *Aggressive Behavior*, (22), 1-15.
132. Smontara, P (2003): *Disocijativna stanja i poremećaji – ispitni esej*. Stručna poslijediplomska izobrazba iz integrativne psihoterapije. Zagreb: Odjel psihijatrije KB Dubrava.
133. Smontara, P. (2004): Korijeni, razvoj i prepoznavanje suicidalnog ponašanja kod djece i adolescenata. *Napredak – časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 3 (145): 320-328.
134. Save The Children (2003): *Bježim sa časova– Istraživanje o faktorima rizika i faktorima zaštite od stupanja djece u sukob sa zakonom obavljeno u sklopu aktivnosti prevencije maloljetničke delinkvencije*.
135. Schwartz, D. (2000): Subtypes of victims and aggressors in children´s peer groups. *Journal of Abnormal Child Psychology*, (28): 181-192.

136. Schwarz N, Reber, R., Winkielman P., (1998): Effects of perceptual fluency on affective judgments. *Psychological Science*, (9): 45 – 48.
137. Schwartz, D. Dodge, K. A., Pettit, G. S. & Bates, J. E. (1997): The early socialization and adjustment of aggressive victims of bullying. *Child Development*, (68): 665- 675.
138. Selimović, H. (2008): Program prevencije vršnjačkog zlostavljanja. *Didaktički putokazi-časopis za nastavnu teoriju i praksu*, (47): 77-80.
139. Sesar, K. (2011): Obilježja vršnjačkog nasilja. *Ljetopis socijalnog rada* 2011., 18 (3): 497-526.
140. Skorupan, V (2000): Razlike u modalitetima izvršenja kaznenih djela s elementima nasilja između agresivnih i neagresivnih maloljetnih počinitelja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 2001, Vol. 37, (2): 111 -126.
141. Skupnjak, D. (2012): Teorija razvoja i učenja L. Vygotskog, U. Bronfenbrennera i R. Feuersteina kroz prikaz slučaja. *Život i škola*, god. 58., br. 28 (2/2012): 219 – 229.
142. Slee, P. T. (1995): Peer victimization and its relationship to depression among Australian primary school students. *Personality and Individual Differences*, 18 (1): 57-62.
143. Smith, P. K., Sharp, S. (1994): *School Bullying: Insights and Perspectives*. Routledge, London.
144. Srna, J., (2003): *Nasilje.*, IP Žarko Albulj, Beograd.
145. Stajić, Lj., Mijalković, S., Stanarević, S. (2006): *Bezbednosna kultura mladih: kako živeti bezbedno*. Draganić, Beograd.
146. Suljkanović, M. (2012): *Prevenција međuvršnjačkog nasilja*.
147. Suzić, N. (2010): *Psihološke i pedagoške radionice*. Psihopolis institut, Beograd.
148. Tomić, R., Šehović M. i Hatibović, Ć. (2005): *Prisutnost zlostavljanja među djecom i mladima*, Denfest, Tuzla.
149. Udovicich, D. (2009): *Agresivnost u dječjoj dobi - Cilj opravdava sredstvo? Rizik*, godina 5, (8): 5 – 7.
150. Valković, J. (2010): *Oblici i utjecaj medijskog nasilja*. *Nova prisutnost*, Vol. 8, (1), 67 - 86
151. Vasta, R., Haith, M., M., Miller, S. A. (2005): *Dječja psihologija: moderna znanost*, Naklada slap, Jastrebarsko.
152. Velki, T. (2008): *Pojavnost nasilja među srednjoškolcima*, *Zbornik radova Nasilje nad djecom i među djecom*: 267 – 282.
153. VESTA, (2006): *Vršnjačko nasilje u osnovnim školama (Rezultati istraživanja o pojavnim oblicima nasilja među djecom u osnovnim školama na području Tuzlanskog kantona i opštinama Travnik, Srebrenica i Bijeljina)*.

154. Vrdoljak, G. (2013): Uloga nekih vršnjačkih i školskih varijabli u predviđanju vršnjačkoga nasilnog ponašanja, *Društvena istraživanja*, Vol. 22, (1): 101 – 120.
155. Vuković, A., Milašin, A., Buljubašić-Kuzmanović, V. (2009): Učestalost vršnjačkog nasilja osvećivanjem kao nasilne strategije sučeljavanja među učenicima osnovne škole. *Život i škola*, god. 55, br. 22 (2/2009): 78. – 96.
156. Wet, C. (2005): The nature and extent of bullying in Free State secondary schools.
157. Willard, N. (2006): *Cyberbullying and Cyberthreats: Responding To the Challenge of Online, Social Cruelty, Threats, and Distress*. Eugene: Centar for Safe and Responsile Internet Use.
158. Wolke, D., Woods, S., Stanford, K., Schulz, H. (2001): Bullying and victimization of primary school children in England and Germany: Prevalence and school factors, *British Journal of Psychology*, (92): 673-696.
159. Xie, H., Swift, D.J., Cairns, B.D., Cairns, R.B. (2002): Aggressive behaviours in social interaction and developmental adaptation: A narrative analysis of interpersonal conflicts during early adolescence. *Social Development*, 11 (2),:205-224.
160. Zloković, J. (2004): Nasilje među vršnjacima-problem obitelji, škole i društva (Bullying - the problem of family, school and society). *Pedagogijska istraživanja* (1334-7888), (1): 207 – 220.
161. Zrilić, S. (2006): Sudionici u krugu školskog nasilja–nasilnik, žrtva i promatrač. *Magistra Iadertina*, (1): 49 – 57.
162. Žužul, M. (1989): *Agresivno ponašanje - Psiholojska analiza*. Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb.

PRILOZI

Uputstvo:

- Upitnik sadrži pitanja o određenim oblicima ponašanja u proteklih nekoliko mjeseci.
- Ispunjavanje upitnika je dobrovoljno i iskreno vas molimo da isti ispuniti.
- Ispunjavanje upitnika je koncipirano na način da se ne zna o kojem učeniku/ci je riječ, tako da na upitniku ne upisujete ime i prezime.
- Važno je da vaši odgovori budu otvoreni i iskreni.
- Ukoliko niste sigurni koji odgovor da date, zaokružite odgovor koji najpribližnije opisuje Vaše ponašanje.
- Kroz ova pitanja nastojimo da razumijemo vaše probleme.
- Ono što vas molimo jeste da svako pitanje pažljivo pročitate i da na svakom pitanju zaokružite samo jedan od više ponuđenih odgovora.

Primjer:

Da li slušate muziku?

1. Nikad 2. Rijetko 3. Ponekad 4. Često 5. Vrlo često

Odgovori na pitanja.

1. *Spol:* muški ženski

2. *Koji si razred?* _____

3. *Koliko godina imaš?*

a) 11 b) 12 c) 13 d) 14

3. *Tvoj uspjeh na polugodištu?*

a) Odličan b) Vrlodobar c) Dobar d) Dovoljan e) Nedovoljan

4. *Koliko si neopravdanih izostanaka napravio/la na polugodištu:*

a) nijedan b) od 1 do 5 c) od 6 do 10 d) od 11 do 15 e) više od 15

5. *S kim živiš?*

1) s oba roditelja 2) s majkom 3) s ocem 4) s maćehom 5) s očuhom

6) sa sestrom (sestrama) 7) s bratom (braćom) 8) s nenom (bakom)

9) sa djedom 10) kod rodbine 11) u domu 12) u hraniteljskoj porodici

Prilog A - Skala SNOP (skala agresivnosti)

Br.	U PROTEKLIH 6 MJESECI	Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Vrlo često
1.	Lako sam se razbjjesnio/la	1	2	3	4	5
2.	Svadao/la sam se sa odraslima	1	2	3	4	5
3.	Aktivno sam se suprostavljao/la ili odbijao/la pokoriti zahtjevima i pravilima odraslih	1	2	3	4	5
4.	Namjerno sam ometao/la druge ljude	1	2	3	4	5
5.	Okrivio/la sam druge za vlastite pogreške ili loše ponašanje	1	2	3	4	5
6.	Lako sam se uznemirio/la	1	2	3	4	5
7.	Bio/la sam osjetljiv na postupke drugih	1	2	3	4	5
8.	Bio/la sam ljut i srdit	1	2	3	4	5
9.	Bio/la sam zloban i osvetoljubiv	1	2	3	4	5
10.	Prijetio/la sam ili zastrašivao druge	1	2	3	4	5
11.	Započinjao/la sam tučnjave	1	2	3	4	5
12.	Upotrijebio/la sam oružje koje je moglo uzrokovati ili je uzrokovalo ozbiljnu tjelesnu povredu (npr., cigla, razbijene boce, nož ili pištolj)	1	2	3	4	5
13.	Bio/la sam fizički okrutan prema ljudima	1	2	3	4	5
14.	Bio/la sam fizički okrutan prema životinjama	1	2	3	4	5
15.	Nekome sam nešto ukrao/la (npr., napao/la i orobio/la, ukrao/la iz torbice, iznuđivao/la novac ili učestvovao/la u oružanoj pljački)	1	2	3	4	5
16.	Prisilio/la sam nekoga na neke oblike seksualnog ponašanja (tjelesno dodirivanje, ljubljenje i dr.)	1	2	3	4	5
17.	Podmetnuo/la sam požar s namjerom uzrokovanja ozbiljne štete	1	2	3	4	5
18.	Namjerno sam uništio/la tuđe stvari	1	2	3	4	5
19.	Provalio/la sam u tuđu kuću, zgradu ili automobil	1	2	3	4	5
20.	Lagao/la sam kako bih nešto postigao/la ili izbjegao/la obaveze	1	2	3	4	5
21.	Ukrao/la sam vrijedne stvari bez suočavanja sa žrtvom (npr., ukrao/la sam u granapu bez provale, ili nešto krivotvorio/la)	1	2	3	4	5
22.	Ostajao/la sam vani do kasno bez obzira na roditeljske zabrane	1	2	3	4	5

23.	Pobjegao/la sam od kuće preko noći	1	2	3	4	5
24.	Pobjegao/la sam sa nastave	1	2	3	4	5
25.	Drugi učenici su me vrijeđali na ružan način	1	2	3	4	5
26.	Govorio/la sam ružno o drugima	1	2	3	4	5
27.	Vrijeđao/la sam druge na ružan način	1	2	3	4	5
28.	Drugi učenici su me istukli	1	2	3	4	5
29.	Drugi učenici su govorili ružno o meni	1	2	3	4	5
30.	Neko od učenika mi je na silu tražio novac	1	2	3	4	5
31.	Prijetio/la sam drugim učenicima da ću im nešto ružno napraviti	1	2	3	4	5
32.	Drugi učenici su se pravili kao da ne postojim	1	2	3	4	5
33.	Drugi učenici su me ismijavali	1	2	3	4	5
34.	Istukao/la sam nekoga u školi	1	2	3	4	5
35.	Drugi učenici su mi prijetili da će mi nešto ružno napraviti	1	2	3	4	5
36.	Na silu sam od drugih učenika tražio/la novac	1	2	3	4	5
37.	Ismijavao/la sam druge učenike	1	2	3	4	5
38.	Drugi učenici su me isključivali iz zajedničke igre	1	2	3	4	5
39.	Neko od drugih učenika je namjerno uništio moje stvari	1	2	3	4	5
40.	Pravio/la sam se kao da neki od učenika ne postoje	1	2	3	4	5

Prilog B - Buss-Perryjeva skala agresivnosti

Molimo da svaki od navedenih navoda označite na način koliko vas isti karakterizuju.

Koristite skalu za davanje odgovora

1 2 3 4 5 6 7

**Veoma
nekarakteristično
za mene**

**Veoma
karakteristično
za mene**

Br.	TVRDNJE	1	2	3	4	5	6	7
1.	Ponekad ne mogu kontrolisati poriv da udarim drugu osobu.	1	2	3	4	5	6	7
2.	Ako sam isprovociran/a, mogu udariti drugu osobu.	1	2	3	4	5	6	7
3.	Ako me neko udari, ja mu vratim.	1	2	3	4	5	6	7
4.	Malo češće se tučem nego prosječna osoba.	1	2	3	4	5	6	7
5.	Ako moram pribjeći nasilju da zaštitim svoja prava, ja ću to i uraditi.	1	2	3	4	5	6	7
6.	Postoje ljudi koji me toliko iznerviraju da se potučemo.	1	2	3	4	5	6	7
7.	Ne mogu smisliti nijedan dobar razlog da ikada udarim drugu osobu.	1	2	3	4	5	6	7
8.	Prijetio/la sam osobama koje poznajem.	1	2	3	4	5	6	7
9.	Znao/la sam se toliko razljutiti da sam razbijao/la stvari	1	2	3	4	5	6	7
10.	Otvoreno kažem prijateljima kada se ne slažem s njima.	1	2	3	4	5	6	7
11.	Često se ne slažem s drugim osobama.	1	2	3	4	5	6	7
12.	Kada me ljudi nerviraju, ja im kažem šta mislim o njima.	1	2	3	4	5	6	7
13.	Ne mogu si pomoći da ne počnem raspravu sa ljudima koji se ne slažu sa mnom.	1	2	3	4	5	6	7
14.	Moji prijatelji kažu da sam pomalo svadljiv/a.	1	2	3	4	5	6	7
15.	Brzo planem, ali se brzo i smirim.	1	2	3	4	5	6	7
16.	Kada sam ljut/a, to i pokazujem.	1	2	3	4	5	6	7
17.	Ponekad se osjećam kao bomba koja će brzo eksplodirati.	1	2	3	4	5	6	7
18.	Ja sam osoba umjerene naravi.	1	2	3	4	5	6	7
19.	Neki od mojih prijatelja misle da brzo planem.	1	2	3	4	5	6	7
20.	Ponekad se naljutim bez dobrog razloga.	1	2	3	4	5	6	7
21.	Imam problem u kontrolisanju svoje naravi.	1	2	3	4	5	6	7
22.	Ponekad me ljubomora izjeda	1	2	3	4	5	6	7
23.	Ponekad mi se čini da sam u životu izvukao/la "deblji kraj".	1	2	3	4	5	6	7
24.	Izgleda da drugi ljudi znaju "dignuti ručnu".	1	2	3	4	5	6	7
25.	Pitam se što se ponekad osjećam tako ogorčeno	1	2	3	4	5	6	7
26.	Znam da "prijatelji" govore o meni iza mojih leđa.	1	2	3	4	5	6	7
27.	Sumnjičav/a sam prema preljubaznim strancima.	1	2	3	4	5	6	7
28.	Ponekad osjećam da mi se ljudi smiju iza leđa.	1	2	3	4	5	6	7
29.	Kad su ljudi posebno ljubazni, pitam se šta žele.	1	2	3	4	5	6	7

Prilog C - Instrument dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja – PVN/ UPITNIK

Br.	Instrument dječijeg prepoznavanja vršnjačkog nasilja	Odgovori
1.	Nasilje je kada mi neko od učenika prokomentariše status na Facebooku.	DA NE
2.	Nasilje je kada mi neko od učenika šalje neprijatne poruke ili prijatne putem SMS-a, MMS-a ili Facebooka.	DA NE
3.	Nasilje je kada mi neko od učenika "otme" blog ili profil i dopuni ga ličnim uvredama ili drugim neprimjerenim sadržajima.	DA NE
4.	Nasilje je kada me neko od učenika namjerno izbaci iz online grupe.	DA NE
5.	Nasilje je kada mi neko od učenika prijeti.	DA NE
6.	Nasilje je kada me neko od učenika naziva pogrđnim imenima (konju, majmune, stoko, seljačino...).	DA NE
7.	Nasilje je kada me neko od učenika ogovora.	DA NE
8.	Nasilje je kada se šalimo i zadirkujemo.	DA NE
9.	Nasilje je kada mi neko od učenika slučajno pocijepa knjigu.	DA NE
10.	Nasilje je kada me neko od učenika namjerno šutira, vuče i udara.	DA NE
11.	Nasilje je kad mi neko od učenika otima ili uništava školski pribor i druge stvari (novac, mobitel...).	DA NE
12.	Nasilje je kada mi neko udara čvrge, grebe, čupa za uši i kosu.	DA NE
13.	Nasilje je kada neko od učenika nagovori ostale učenike da se ne druže sa mnom.	DA NE
14.	Nasilje je kada neko od učenika ne želi da se druži sa mnom.	DA NE
15.	Nasilje je kad neko od učenika širi laži o meni.	DA NE
16.	Nasilje je kad me drugarica ili drug uvuku u sukobe ili svade u kojima sam potpuno bespomoćan i iz kojih pokušavam da se izvučem.	DA NE
17.	Nasilje je kada me dodiruju po tijelu na način koji mi je neprijatan.	DA NE
18.	Nasilje je kada mi dobacuju komentare: vucibatino, udavačo, balavcu/ice, djevojčurino...	DA NE

Prilog D -VINI skala

1. Da li si u posljednjih nekoliko mjeseci doživio/doživjela neku od navedenih situacija od drugih učenika škole koju pohađaš?

Br.	TVRDNJE	Nikad	Rijetko	Često
1.	Govorili su mi da sam udavača, vucibatina, balavac/ica, devojčurina...	1	2	3
2.	Ucjenjivali su me.	1	2	3
3.	Ogovarali su me.	1	2	3
4.	Drugi učenici su mi prijekali i zastrašivali me.	1	2	3
5.	Zatvarali su me i zaključavali u prostoriju i slično.	1	2	3
6.	Udarali su me, tukli, gađali, šutirali, vukli za kosu.	1	2	3
7.	Silom su pokušavali da mi uzmu novac, mobitel, užinu...	1	2	3
8.	Otimali su mi novac i druge stvari, uništavali su moje stvari.	1	2	3
9.	Djeca iz škole/razreda su me izbjegavala.	1	2	3
10.	Grupa djece iz škole je širila laži o meni.	1	2	3
11.	Grupa djece iz škole me je uvlačila u sukobe ili svađe u kojima sam bio/la potpuno bespomoćan/na i iz kojih sam pokušavao/la da se sklonim.	1	2	3
12.	Grupa djece iz škole me je omalovažavala.	1	2	3
13.	Dodirivali su me na način koji mi je bio nelagodan, seksualno su me uznemiravali.	1	2	3
14.	Govorili su nepristojne stvari o mom fizičkom izgledu pred svima.	1	2	3
15.	Slali su mi neprijatne poruke putem SMS-a, MMS-a ili Facebooka.	1	2	3
16.	Upali su na moj profil ili blog.	1	2	3
17.	Izbacivali su me iz <i>online</i> grupa.	1	2	3
18.	Javno su me ismijavali putem neke društvene mreže koju koristim (Facebook, e-mail i slično).	1	2	3
19.	Napiši koji si to oblik nasilnog ponašanja doživio/doživjela a da te mi nismo pitali!	1	2	3

Sada te molimo da se prisjetiš i odgovoriš, koliko puta si bio/la u situaciji da se ponašaš prema drugim učenicima na neki od navedenih načina?

U svakom redu zaokruži stavku (broj) koliko si često to radio/la u prethodnom periodu.

Br.	TVRDNJE	Nikad	Rijetko	Često
1.	Govorio/la sam drugim učenicima udavačo, vucibatino, balavacu/ice, devojčurino...	1	2	3
2.	Ogovarao/la sam druge učenike.	1	2	3
3.	Ucjenjivao/la sam druge učenike.	1	2	3
4.	Prijetio/la sam drugim učenicima.	1	2	3
5.	Zatvarao/la sam druge učenike u prostorije i zaljučavao/la.	1	2	3
6.	Udarao/la sam druge učenike, tuko/la, gađao/la, šutirao/la, vukao/la za kosu.	1	2	3
7.	Silom sam pokušavao/la nekom od učenika da uzmem novac, mobitel, užinu.	1	2	3
8.	Uništavao/la sam stvari drugim učenicima.	1	2	3
9.	Izbjegavao/la sam druge učenike.	1	2	3
10.	Sa grupom učenika sam širio/la laži o nekom učeniku.	1	2	3
11.	Uvlačio/la sam u sukobe ili svađe učenike koji su bili potpuno bespomoćni.	1	2	3
12.	Sa grupom učenika sam omalovažavao/la pojedine učenike.	1	2	3
13.	Dodirivao/la sam drugog učenika ili učenicu, seksualno sam ga uznemiravao/la.	1	2	3
14.	Govorio/la sam nepristojne stvari o fizičkom izgledu drugih učenika/učenica pred svima.	1	2	3
15.	Slao/la sam neprijatne poruke putem SMS-a, MMS-a ili Facebooka drugim učenicima.	1	2	3
16.	Upao/la su na profil učeniku iz moje škole/razreda.	1	2	3
17.	Izbacivao/la sam nekog učenika iz <i>online</i> grupa.	1	2	3
18.	Javno sam ismijavao/la nekog učenika/cu putem neke društvene mreže koju koristim (Facebook i dr.).	1	2	3
19.	Činio sam neki drugi oblik nasilnog ponašanja nad drugim učenicom (navedite koji).	1	2	3

PRILOG 1

Tabela 1. Distribucija ispitanika prema spolu, dobi i drugim karakteristikama

		N	%
SPOL (<i>n</i> =696)	Muški	368	52,9
	Ženski	328	47,1
RAZRED (<i>n</i> =696)	6.	194	27,9
	7.	156	22,4
	8.	177	25,4
	9.	169	24,3
DOB (<i>n</i> =695)	11	61	8,8
	12	193	27,8
	13	157	22,6
	14	175	25,2
	15	109	15,7
USPJEH NA POLUGODIŠTU (<i>n</i> =692)	Odličan (5)	336	48,6
	Vrlodobar (4)	254	36,7
	Dobar (3)	78	11,3
	Dovoljan (2)	4	,6
	Nedovoljan (1)	20	2,9
NEOPRAVDANI IZOSTANCI NA POLUGODIŠTU (<i>n</i> =685)	Nijedan	363	53,0
	1-5	206	30,1
	6-10	61	8,9
	11-15	18	2,6
	Više od 15	37	5,4
S KIM ŽIVITE (<i>n</i> =696)	Sa oba roditelja	578	83
	Samo s majkom	85	12,2
	Samo s ocem	17	2,4
	S maćehom	8	1,1
	S očuhom	8	1,1
	Sa sestrom/ sestrama	222	31,9
	S bratom/ braćom	227	32,6
	Sa nenom/ bakom	70	10,1
	S djedom	33	4,7
	Kod rodbine	2	0,3
	U domu	4	0,6
	U hraniteljskoj porodici	10	1,4

PRILOG 2

Tabela 2. Cronbach Alpha koeficijenti pouzdanosti za 4 podskale SNOP skale agresivnosti

SUBSKALA	N	A
Prkošenje i suprotstavljanje	9	0.831
Ophođenje	15	0.882
Žrtva	9	0.836
Nasilnik	7	0.789

PRILOG 3

Tabela 3. Cronbach Alpha koeficijenti pouzdanosti za 4 podskale BP skale agresivnosti

SUBSKALA	N	A
Fizička agresivnost	9	0.782
Verbalna agresivnost	5	0.684
Ljutnja	7	0.706
Hostilnost	8	0.799

PRILOG 4

Tabela 4. Cronbach Alpha za subskale VINI skale

SUBSKALA	N	ŽRTVA (α)	NASILNIK (α)
Fizičko nasilje	4	0.767	0.591*
Psihičko nasilje	5	0.707	0.759
Socijalno nasilje	4	0.686	0.577*
Elektronsko nasilje	4	0.658	0.699

*nema česticaltvrdnji čijim bi se brisanjem povećao koeficijent

Prilog 5

Tabela 9. Wilcoxonov test usklađenih parova za podskale BP skale agresivnosti

	Fizička a. – verbalna a.	Fizička a. – ljutnja	Fizička a. – Hostilnost	Verbalna a. – Ljutnja	Verbalna a. – hostilnost	Hostilnost – Ljutnja
Z	-8.734	-7.996	-5.652	-2.075	-2.524	-.615
P	.000*	.000*	.000*	.038	.012	.538

*statistički značajno na nivou $p < 0.012$

Prilog 6

Tabela 11. Mann-Whitney U test za ispitivanje efekta spola na rezultate skale agresivnosti (SNOP)

	Ukupno (SNOP)	Prkošenje i suprotstavljanje	Poremećaji ophođenja	Žrtva	Nasilnik
Mann-Whitney U	49135.000	55204.000	38058.000	55979.500	49670.000
Wilcoxon W	102110.000	108505.000	85336.000	108305.500	102320.000
Z	-3.787	-1.700	-6.533	-1.159	-3.688
P	.000	.089	.000	.247	.000

Prilog 7

Tabela 15. Mann-Whitney U test – efekat spola na percepciju nasilja

	Fizičko nasilje	Psihičko nasilje	Socijalno nasilje	Elektr. nasilje	Seksualno nasilje	Nije nasilje
Mann-Whitney U	54480.000	51718.000	57570.000	52806.000	48080.000	55697.500
Wilcoxon W	122376.000	119614.000	125466.000	120702.000	115976.000	109653.500
Z	-3.201	-3.610	-1.073	-3.066	-6.866	-2.137
P	.001	.000	.283	.002	.000	.033

Prilog 8

Tabela 21. Značajnost razlike između žrtve nasilja i nasilnika

		N	Mean Rank	Sum of Ranks	Z	P
Nasilnik - žrtva nasilja	Negative Ranks	381 ^a	273.31	104131.00	<i>-10.332</i>	<i>.000</i>
	Positive Ranks	142 ^b	231.65	32895.00		
	Ties	153 ^c				
	Total	676				
Fizičko nasilje - žrtva fizičkog nasilja	Negative Ranks	95 ^d	98.67	9373.50	<i>-1.653</i>	<i>.098</i>
	Positive Ranks	86 ^e	82.53	7097.50		
	Ties	495 ^f				
	Total	676				
Psihičko nasilje - žrtva psihičkog nasilja	Negative Ranks	313 ^g	208.62	65296.50	<i>-10.279^e</i>	<i>.000</i>
	Positive Ranks	93 ^h	186.28	17324.50		
	Ties	270 ⁱ				
	Total	676				
Socijalno nasilje - žrtva socijalnog nasilja	Negative Ranks	311 ^j	221.36	68843.00	<i>-10.067</i>	<i>.000</i>
	Positive Ranks	109 ^k	179.51	19567.00		
	Ties	256 ^l				
	Total	676				
Elektronsko nasilje - žrtva elektronskog nasilja	Negative Ranks	111 ^m	96.78	10743.00	<i>-1.540</i>	<i>.124</i>
	Positive Ranks	84 ⁿ	99.61	8367.00		
	Ties	479 ^o				
	Total	674				
Seksualno nasilje - žrtva seksualnog nasilja	Negative Ranks	57 ^p	41.61	2371.50	<i>-2.981</i>	<i>.003</i>
	Positive Ranks	26 ^q	42.87	1114.50		
	Ties	593 ^r				
	Total	676				

- a. Nasilnik < Žrtva nasilja
- b. Nasilnik > Žrtva nasilja
- c. Nasilnik = Žrtva nasilja
- d. Fizičko nasilje < žrtva fizičkog nasilja
- e. Fizičko nasilje > žrtva fizičkog nasilja
- f. Fizičko nasilje = žrtva fizičkog nasilja
- g. Psihičko nasilje < žrtva psihičkog nasilja
- h. Psihičko nasilje > žrtva psihičkog nasilja
- i. Psihičko nasilje = žrtva psihičkog nasilja
- j. Socijalno nasilje < žrtva socijalnog nasilja
- k. Socijalno nasilje > žrtva socijalnog nasilja
- l. Socijalno nasilje = žrtva socijalnog nasilja
- m. Elektronsko nasilje < žrtva elektronskog nasilja
- n. Elektronsko nasilje > žrtva elektronskog nasilja
- o. Elektronsko nasilje = žrtva elektronskog nasilja
- p. Seksualno nasilje < žrtva seksualnog nasilja
- q. Seksualno nasilje > žrtva seksualnog nasilja
- r. Seksualno nasilje = žrtva seksualnog nasilja

Prilog 9

Tabela 24. Mann-Whitney U test za ispitivanje efekta spola u odnosu na uspjeh i broj neopravdanih izostanaka

	Uspjeh na polugodištu	Broj neopravdanih na polugodištu
Mann-Whitney U	47172.500	54397.500
Wilcoxon W	100800.500	106400.500
Z	-5.214	-1.725
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000	.085

Prilog 10

Tabela 27. Kruskal-Wallis test za ispitivanje značajnosti razlike prema dobi

	Ukupno BP	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
Chi-Square	37.942	24.017	34.049	27.172	17.208
Df	4	4	4	4	4
P	.000	.000	.000	.000	.002

Prilog 11

Tabela 28. Interkorelacija dobi i broja neopravdanih časova na polugodištu

		Broj neopravdanih na polugodištu	
Spearman's rho	<i>Dob</i>	<i>Correlation Coefficient</i>	.109**
		<i>Sig. (2-tailed)</i>	.004
		<i>N</i>	684

Prilog 12

Tabela 32. Efekat uspjeha na polugodištu na rezultat na skali agresivnosti i podskalama

	Ukupno (SNOP)	Prkošenje i suprotstavljanje	Poremećaji ophođenja	Žrtva	Nasilnik
Hi kvadrat	19.826	4.962	37.697	7.079	11.670
Df	4	4	4	4	4
P	.001	.291	.000	.132	.020

Prilog 13

Tabela 34. Kruskal-Wallis test za ispitivanje značajnosti razlike prema uspjehu na polugodištu

	Ukupno BP	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
Chi-Square	5.137	22.408	.669	11.423	.989
Df	4	4	4	4	4
P	.274	.000	.955	.022	.911

Prilog 14

Tabela 42. Mann-Whitney U test za ispitivanje efekta suživota s oba roditelja na agresivno ponašanje

	Ukupno BP	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Ljutnja	Hostilnost
Mann-Whitney U	28839.000	31150.000	28132.000	28973.500	28914.000
Wilcoxon W	193864.000	196175.000	192583.000	192279.500	191079.000
Z	-2.409	-1.236	-2.745	-2.129	-2.241
P	.016	.217	.006	.033	.025

PRIMJERI PRAKTIČNE PREVENCIJE NASILJA U ŠKOLAMA

Naziv oblasti	“TERMOMETAR VRŠNJAČKOG NASILJA ”	
Područje primjenjivosti	Pogodno za škole, vannastavne aktivnosti. Najpogodnije za rad u učionici i aktivnosti u zatvorenom prostoru.	
Ciljevi	<p>Razviti svjesnost kod djece o postojanju vršnjačkog nasilja i njegovim vrstama i posljedicama. Postoje mnogi oblici vršnjačkog nasilja. Vježba istražuje tipove vršnjačkog nasilja i ohrabruje učesnike za diskusiju o njima, njegovom značenju i posljedicama. Ciljevi aktivnosti su:</p> <ul style="list-style-type: none"> - osvijestiti različite oblike vršnjačkog nasilja, - diskutovati o utjecajima i posljedicama vršnjačkog nasilja, - diskutovati o tome kako razlike (spol, uzrast, porijeklo) mogu imati utjecaja na percepciju ponašanja nasilnika. 	
Potrebni materijali	Kartice o temi “Termometar vršnjačkog nasilja” (nekoliko setova).	
Upute	<p>UVOD Aktivnost za zagrijavanje Postavljanjem doljenavedenih pitanja, voditelj pokreće diskusiju. Cilj je pomoći učesnicima da započnu razgovor o vrstama vršnjačkog nasilja.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Šta sve može biti vršnjačko nasilje? 2. Koje vrste vršnjačkog nasilja poznajete? 3. Da li sve vrste vršnjačkog nasilja jednako utječu na druge, da li su posljedice iste? <p>GLAVNI DIO Učesnike podijeliti na više manjih grupa. Svakoj grupi dati po jedan set kartica “Termometar vršnjačkog nasilja”.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Uputstvo za učesnike je da svaka grupa zasebno iščita svaku karticu i diskutuju o njima, pokušaju definisati svaki pojam. 2. Sljedeće je da kartice poredaju na način da kartica na kojoj je napisana vrsta vršnjačkog nasilja za koju smatraju da je najmanje štetna po osobu stave na dno reda, a ona kartica na kojoj je napisan oblik vršnjačkog nasilja koji je, prema njihovom mišljenju, najteži, najštetniji, ide na vrh. 3. Kada je svaka grupa završila, učesnici se vraćaju u zajedničku grupu i predstavljaju način redanja kartica. Svaka grupa treba obrazložiti svoj način. 	<p>Vrijeme trajanja 5’</p> <p>35’</p>

ZAVRŠNI DIO

U posljednjem dijelu radionice voditelj će razgovarati sa učesnicima o osjetljivosti teme vršnjačkog nasilja, kako sam razgovor o tome u grupi može izazvati stres i neugodnost. I to je sasvim uredu, tako treba biti. Zašto? Da bi neko razmišljao i učestvovao u ovoj temi, potrebno je da procesuiru u sebi šta znači biti nasilnik, žrtva vršnjačkog nasilja ili posmatrač. Potrebno je svima dati dovoljno vremena za to.

Pitanja koja se mogu postavljati grupi.

- A. Šta si naučio/la na tokom ove radionice?
- B. Da li se možeš sjetiti nekog događaja u kome si ti ili neko koga poznaješ učestvovao u vršnjačkom nasilju (kao nasilnik, žrtva ili posmatrač)?
- C. Šta misliš kako se osjećaju osobe koje su iskusile vršnjačko nasilje?
- D. Ako si ti ili neko koga poznaješ bio/la žrtva vršnjačkog nasilja, šta misliš da bi mogao/la uraditi da bi pomogao/la ili ga zaustavio/la?
- E. Ako bi ti bio žrtva vršnjačkog nasilja, s kim misliš da bi mogao/la razgovarati? Ko bi ti pomogao?
- F. Šta znači biti posmatrač u vršnjačkom nasilju? (gledati kako neko nekoga zlostavlja, a ne učiniti ništa). Zašto neke osobe odluče da budu posmatrači u vršnjačkom nasilju? Kako možeš od nekoga ko je posmatrač postati osoba koja će pomoći?
- G. Sada kada znaš više o tome šta je vršnjačko nasilje, šta misliš da ti možeš učiniti da u tvojoj školi bude drugačije? Šta misliš da ti možeš učiniti da pomogneš ukoliko je neko žrtva vršnjačkog nasilja?

Radni materijal - Kartice - Termometar vršnjačkog nasilja

Izrežite kartice prikazane u nastavku. Za jednu grupu će vam biti potreban jedan set ovih kartica. Možete ih kopirati na tvrdj podlozi u nekoliko primjeraka i plastificirati da bi duže trajale.

Aktivnost: Termometar vršnjačkog nasilja	Psihičko zlostavljanje	Dobacivanje
Namjerno pravljenje scena koje osobi izazivaju sram i stid	Sarkastičan govor/ indirektna vrijeđanja	Govor mržnje
Udaranje	Zastrašivanje	Koketiranje

Praviti šale/nezgode na 'tuđi račun'	Teroriziranje	Prijetnja
Širenje neistina/glasina	Izolacija/osamljivanje	Ponižavanje
Ugrožavanje	Izazivanje konflikta	Zadirivanje
Ignorisanje	Nazivanje pogrđnim imenima	

Naziv aktivnosti	“ZAŠTO ZLOSTAVLJAMO”	
Područje primjenjivosti	Pogodno za škole, vannastavne aktivnosti. Najpogodnije za rad u učionici i aktivnosti u zatvorenom prostoru.	
Ciljevi	Vršnjačko nasilje je pojam o kojem mnogi pričaju, ali ga ne razumiju u potpunosti. Ciljevi aktivnosti su: - razviti znanja o pojmu i razumijevanju vrsta vršnjačkog nasilja, - zašto se dešava vršnjačko nasilje.	
Potrebni materijali	Radni materijal – “Vršnjačko nasilje, šta je to?” Kartice “Zašto smo nasilnici” Olovke, papiri i stikeri	
Upute	<p>UVOD – pozdravljanje učesnika i predstavljanje aktivnosti Aktivnost za zagrijavanje</p> <p>GLAVNI DIO:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Prvi dio <ul style="list-style-type: none"> - Podijeliti učesnike u nekoliko grupa (3 do 5 učesnika po grupi). Svakoj grupi dati stikere na koje trebaju napisati sve vrste vršnjačkog nasilja koje poznaju. Na jedan stiker pisati jedan primjer. Grupi dati 10 minuta za ovaj rad. - Kada su završili sa zapisivanjem, svakoj grupi dati materijal pod nazivom “Vršnjačko nasilje – šta je to?”. Trebaju razgovarati o predstavljenim vrstama i izdvojiti dvije vrste za koje trebaju napisati definiciju koja bi, prema mišljenju grupe, bila adekvatna za taj oblik vršnjačkog nasilja. - Na kraju, predstavnik svake grupe predstavi definiciju koju su izradili. - U zajedničkoj grupi pitati učesnike o povratnoj informaciji i da li imaju nekih komentara! • Drugi dio <ul style="list-style-type: none"> - Učesnike podijeliti u grupe sa po najmanje 3 osobe. U šesir staviti kartice pod nazivom “Zašto smo nasilnici” i svaka grupa treba izvući jednu karticu. - Zatim dati uputu da u toku naredne 2 minute osmisle kratku igru uloga koja predstavlja scenu predstavljenu na kartici. Ostale grupe trebaju pogoditi razlog zašto je neko nasilnik. - Kada su sve grupe predstavile svoje zadatke, potrebno je da po grupama što prije osmisle razlog - Zašto ne bismo trebali biti nasilnici? - Grupa koja najbrže smisli i razlog <i>zašto ne</i> je pobjednik. 	<p>Vrijeme trajanja 5’</p> <p>20 ‘</p> <p>10’</p>

	<p>ZAVRŠNI DIO</p> <p>U posljednjem dijelu radionice voditelj će razgovarati sa učesnicima o prethodnoj aktivnosti.</p> <ul style="list-style-type: none">- Šta im je bilo zanimljivo?- Šta su novo naučili?- Da li im je bilo teško osmisliti definiciju vrsta vršnjačkog nasilja? Zašto?- Koliko im je bilo teško opravdati/pronaći razlog zašto je neko nasilnik?- Koliko je lako bilo dati razlog zašto ne biti nasilnik?- Pitati učesnike da li nasilje ima opravdanje?	10'
--	--	-----

Radni materijal – “Vršnjačko nasilje” – šta je to?

“Vršnjačko nasilje” – šta je to?

Nasilje putem Interneta	Emocionalno vršnjačko nasilje
Verbalno vršnjačko nasilje	Zadirivanje
Fizičko vršnjačko nasilje	Širenje neistina/glasina

Radni materijal – Kartice “Zašto smo nasilnici?”

Izrežite kartice prikazane u nastavku. Za jednu grupu će vam biti potreban jedan set ovih kartica. Možete ih kopirati na tvrdoj podlozi u nekoliko primjeraka i plastificirati da bi duže trajale.

<p>Ljudi su nasilnici jer su takvi svi oko njih!</p>	<p>Ljudi su nasilnici jer ih to čini pametnijim, jačim i/ili boljim od onoga prema kome su nasilni!</p>
<p>Ljudi su nasilnici jer na taj način žele postati dio grupe!</p>	<p>Ljudi su nasilnici jer na taj način niko ne može biti nasilan prema njima!</p>
<p>Ljudi su nasilnici jer su takvi svi oko njih!</p>	<p>Ljudi su nasilnici jer ih to čini pametnijim, jačim i/ili boljim od onoga prema kome su nasilni!</p>
<p>Ljudi su nasilnici jer na taj način žele postati dio grupe!</p>	<p>Ljudi su nasilnici jer na taj način niko ne može biti nasilan prema njima!</p>

Naziv aktivnosti	“HEROJ DRUŠTVA”	
Područje primjenjivosti	Pogodno za škole, vannastavne aktivnosti. Najpogodnije za rad u učionici i aktivnosti u zatvorenom prostoru.	
Ciljevi	<p>Mnogi mladi su često posmatrači dok se dešava vršnjačko nasilje. Ciljevi ove aktivnosti su:</p> <ul style="list-style-type: none"> - istražiti zašto je neko posmatrač vršnjačkog nasilja, - uloga posmatrača u vršnjačkom nasilju i - na koji način izaći iz uloge posmatrača i pomoći žrtvi nasilja. 	
Potrebni materijali	Različiti materijali za kreativni rad kao što su flomasteri, olovke, stikeri, papiri u boji, ljepilo, nekoliko papira za pano i drugi materijali.	
Upute	<p>UVOD – pozdravljanje učesnika i predstavljanje aktivnosti Aktivnost za zagrijavanje</p> <p>GLAVNI DIO:</p> <p>Prvi dio</p> <p>U velikoj grupi (ili u dvije veće) odabrati jednog lidera i predstaviti sljedeća pitanja za diskusiju:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Šta znači biti posmatrač vršnjakog nasilja? - Mislite li da je posmatrač u vršnjačkom nasilju neutralna osoba koja samo posmatra kako neko nekoga zlostavlja? - Kako se osjećate kada vidite da je neko žrtva vršnjačkog nasilja? - Šta radiš kada vidiš da je neko upravo žrtva vršnjačkog nasilja? - Šta posmatrači u vršnjačkom nasilju mogu učiniti da ga zaustave u svojoj školi? 	<p>Vrijeme trajanja</p> <p>5’</p> <p>15’</p>
	<p>Drugi dio</p> <p>Podijelite učesnike u grupe sa po 8 učesnika. Zatim svakoj grupi dajte materijale za kreativni rad i dajte uputu da nacrtaju “Heroja društva” ili nekoga ko može zaustaviti vršnjačko nasilje jednostavnim uključivanjem. Svaka grupa treba dobiti po dva papira za pano, tako da nacrtani lik bude u približno stvarnoj veličini. Pored toga što trebaju nacrtati heroja, trebaju mu/joj dati i ime, a sa strane napisati koju “moć” taj heroj ima da zaustavi vršnjačko nasilje!</p> <p>Na kraju svaka grupa treba predstaviti svog heroja, njegove moći i izgled.</p>	20’
	<p>ZAVRŠNI DIO</p> <p>U posljednjem dijelu radionice voditelj će razgovarati sa učesnicima o prethodnoj aktivnosti.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Šta im je bilo zanimljivo? - Šta su novo naučili? - Razgovarati sa učesnicima o tome da li postoje u stvarnosti heroji kakve su oni crtali/pravili? - Da li su moći tog heroja stvarne? - Kako oni lično mogu doprinijeti zaustavljanju vršnjačkog nasilja? 	10’

Naziv aktivnosti	“PRIČAM TI PRIČU”	
Područje primjenjivosti	Pogodno za škole, vannastavne aktivnosti. Najpogodnije za rad u učionici i aktivnosti u zatvorenom prostoru.	
Ciljevi	Najčešći oblik vršnjačkog nasilja je emocionalno vršnjačko nasilje, što podrazumijeva nazivanje pogrdnim imenima, ogovaranje, pričanje neistina i slično. Cilj ove aktivnosti je: - uvidjeti kako informacije mijenjaju svoj oblik što ih više ljudi čuje, prenese, kaže.	
Potrebni materijali	Priča, papiri i olovke	
Upute	<p>UVOD – pozdravljanje učesnika i predstavljanje aktivnosti Aktivnost za zagrijavanje</p> <p>GLAVNI DIO: <i>Pričam ti priču</i> – Na samom početku učesnicima dati uputu da trebaju sjesti udaljeni jedni od drugih tako da ono što čuje prva osoba ne može čuti druga. Aktivnost se radi u što je moguće većoj tišini i koncentraciji.</p> <p>Počinje tako da učesnici jedni drugima prepričavaju sadržaj jedne priče. Učesnike ćemo podijeliti u dvije grupe. Svaka grupa će odrediti svoga predstavnika koji će prići voditelju i on će mu tiho ispričati priču. Zatim će otići do svoje grupe i polako ispričati drugom članu grupe koji će ispričati trećem i tako redom do kraja. Na kraju svi trebaju čuti priču koja ponovo treba doći do predstavnika grupe. Predstavnik grupe će zapisati priču koju mu je ispričao posljednji član.</p> <p>Kada se završi prepričavanje priče, voditelj prilazi predstavnicima grupa i od njih uzima papire na kojima je priča zapisana. Zatim se svi vraćaju u veliki krug. Voditelj čita finalne priče i pita učesnike šta misle, da li su one slične originalima. Nakon što oni odgovore, on čita originalnu priču. Zatim učesnici, po svojoj volji, odgovaraju na sljedeća pitanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Da li su vam poznate neke situacije iz svakodnevnog života koje vas podsjećaju na ovo što smo sada radili? • Po čemu se može prepoznati da je riječ o glasini? • Kakve su posljedice situacija u kojima se šire glasine? • Šta se može uraditi da do glasina ne dođe? <p>PRIČAM TI PRIČU Zamislite šta sam jučer čula. Neki ljudi, momak i djevojka, prijatelji od ovih mojih prijatelja, poslije izlaska u grad otišli su zajedno u kino. Kupili su kokice i počeli gledati film. Iznenada je djevojci kokica zapela u grlu, te je momak lagano udario po leđima da se iskašlje. Djevojka je je odmah pomislila kako ju je on udario malo prejako. U tom</p>	<p>Vrijeme trajanja 5’ 35’</p>

momentu ih je ugledala neka prijateljica koje je pomislila da momak tuče djevojku. Ta njihova prijateljica je bila jako visoka, plave kose, sa bijelom jaknom koja je skoro pa osvjetljavala salu kina. U jednom momentu djevojka je krenula da kaže momku da ne udara svoju djevojku, njenu drugaricu. Ali je tada ugledala momka koji joj se već dugo vremena sviđa. Ostala je na mjestu. Tada je počeo film. Nakon filma svi su izašli iz kina.

ZAVRŠNI DIO

Voditelj treba imati na umu da učesnici trebaju shvatiti da glasine mogu da budu izvor sukoba, ali i da širenje glasina može biti spriječeno. Jedan od načina je da se sve ne prihvata zdravo za gotovo, odnosno da treba tražiti objašnjenje i dodatne informacije za stvari koje su zasnovane na tuđim procjenama i iskustvima, kako bismo provjerili da li smo dobro razumjeli poruku aktivnosti.

U posljednjem dijelu radionice voditelj će razgovarati sa učesnicima o prethodnoj aktivnosti.

10'

BIOGRAFIJA

Mirela Šuman rođena je 1981. godine u Sarajevu, gdje je završila osnovnu i srednju školu. Nakon četverogodišnjeg studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2004. godine je stekla zvanje diplomirani socijalni radnik. Godine 2015. na Univerzitetu u Tuzli odbranila je magistarski rad o temi Ageresivnost i vršnjačko nasilje u osnovnim školama, te stekla zvanje magistar društvenih nauka iz oblasti socijalne pedagogije.

Prvo radno iskustvo stekla je u nevladinoj organizaciji Sprofondo-Bezdan, gdje je do 2006. godine obavljala poslove socijalnog radnika.

U periodu od 2006. do 2010. godine radila je poslove socijalnog radnika i projekt koordinatora za rad sa mladima u Humanitarno-karitativnoj organizaciji Kruh sv. Ante. Posao direktorice Trauma centra pri Humanitarno-karitativnoj organizaciji Kruh sv. Ante obavljala je u periodu od 2010. do 2013. godine.

Od 2013. godine radi u Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje Bosne i Hercegovine na poslovima zamjenica direktorice i rukovodioca Područne jedinice Sarajevo.

Pored zvaničnog školovanja, okončala je niz stručnih usavršavanja i obuka, među kojima je edukacija iz oblasti teorije izbora, teorije kvalitetnog saradničkog vođenja i vođenja kvalitetne škole, gdje je stekla zvanje savjetnica realitetne terapije. Završetkom Akademije za socijalni rad u Beču (Menadžment u socijalnom radu) Caritas, 2011. godine stekla je diplomu za upravljanje i organizovanje u socijalnom menadžmentu - razvijanje sposobnosti rukovođenja. Također, tokom dvogodišnje edukacije u organizaciji HKO Kruh sv. Ante i Ron Henfling's health coachinga, stekla je zvanje Omega Healing Therapeut NEI (neuro emocionalna integracija) - terapija u radu s traumatiziranim osobama i djecom. Petogodišnjim volonterskim angažmanom tokom studiranja, stekla je profesionalno iskustvo za praktičan rad u prevenciji ovisnosti u radu sa mladima, uspješnim završetkom dvogodišnje edukacije za praktičnu prevenciju ovisnosti (UG NARKO-NE).

Tokom studija bila je i društveno angažovana. Jedan od većih volonterskih uspjeha je lični angažman u osnivanju Udruženja građana za prevenciju ovisnosti NARKO-NE, gdje je pet godina radila kao projekt menadžer-volonter i u okviru čega je pokrenut projekt Droga.tel, prva telefonska linija za savjetovanje mladih o pitanju prevencije ovisnosti. Kroz volonterski rad stekla je dragocjena iskustva u oblasti pisanja i provedbe projekata o temama prevencije ovisnosti, finansiranja projekata, vođenja treninga iz organizacijskih, komunikacijskih i moderatorskih vještina za mlade, te u pripremi i provođenju radionica za mlade. Trenutno je članica Upravnog odbora Udruženja građana Infohouse Sarajevo.

Udata je i majka troje djece.

 infohouse

The logo for 'infohouse' features a stylized orange icon of a person with arms raised inside a circle, followed by the word 'infohouse' in a lowercase, sans-serif font. The 'i' and 'n' are in orange, while 'fohouse' is in a darker teal color.